

De poppenspeler en de duivelin

De **Poppenspeler**
en de **Duivelin**

Johan de Boose

Reis naar
de schimmen
van Kroatië

Inhoud

Proloog. Tussen taboe en utopie / 9

1. Krk

De oudste tafel van het land / 15

Het onderbewustzijn van de beschaving / 25

2. Istrië

In troebel water vissen / 33

De karst / 41

De kleinste stad op aarde / 44

De hellegang / 47

De onderwaterstad / 53

Juffrouw Sulpicia en jongeheer Poison / 58

De geschiedenis is een rad / 72

3. Dalmatië

De koudste mediterrane plek / 85

Naakt Eiland of de sectie Vergetelheid / 91

Het gezichtje van een dadel / 97

Naar het licht geleid / 102

Iets tegen de onverschilligheid / 105

Het land achter Gods hand / 107

Herademend water / 123

De geur van mensengebraad / 128

4. Dubrovnik

Hoe konden zulke aardige mensen / 137

Heerlijk / 139

De navel van het heelal / 141
Al het goud ter wereld / 143
Blijf weg, woestelingen / 147
Het goudstof van de tijd / 155

5. Zagreb

De bloedbrug / 175
Een tirannie vervangen / 179
Een Slavisch Oostenrijk / 182
Wij zullen het vlees brengen / 186
Het vermoedste lichaamsdeel van Europa / 195
Het Scheve Pad / 199

6. Twee versies van de hel

Je bent Jasenovac / 207
Of je bent Bleiburg / 218

7. Slavonië

Een gezegende proleet / 225
De schimmen van Osijek / 231
De Teufelskreis / 234
Das Lied ist aus / 238
De mooiste stad aan de Donau / 243
Het einde van Kroatië / 251

Epiloog

De laatste schim / 257

Verantwoording / 265

Tijdtafel / 273

Noten / 287

Uitspraakregels van het Kroatisch / 295

Kaart / 296

Personenregister / 299

Aan de nagedachtenis van Nada Lang

Zegt de mensheid tegen zichzelf: we willen niet alleen tussen dak en vloer leven, tenslotte bestaan we niet alleen uit vlees en botten. De schoonheid en orde van de steden moeten onze zielen weerspiegelen zoals ze zijn: in orde en mooi. Dan bouwt de mensheid eeuwenlang monumenten en symbolen om erin te leven, maakt een beeltenis van zichzelf van hout en steen. En op dat moment begint het al te giechelen binnen in de huizen, zodat het schalt tussen lege woonkamer muren. Na vijfhonderd jaar geeft de mensheid een klap midden in haar moeizaam vervaardigde spiegel zodat alles versplintert en breekt. Staart verbijsterd in de scherven en ziet tronies waar gezichten waren.

Juli Zeh, *De stilte is een geluid*

Proloog

Tussen taboe en utopie

‘Welkom hier’, zei hij in zeven talen.

Hij was kind aan huis bij de Geschiedenis. Ik vond hem half kabouter, half koning, als een handpop uit mijn kindertijd. Ik schrok niet toen men me influisterde dat hij een marionettenspeler was die zijn eigen poppen vervaardigde.

Hij spreidde zijn armen en danste me tegemoet. Zijn vosrode krullen dansten op en neer. Hij rook naar tabak en amandel. Als hij nadacht, krabde hij aan zijn witte sik.

Ik kreeg nog meer ingefluisterd. Hij bleek ook auteur, acteur, wetenschapsmens en de laatste Joegoslaaf te zijn.

‘De laatste Joegoslaaf?’ vroeg ik.

We hadden rendez-vous in een krap restaurantje in Dubrovnik. De ober had enkele tafeltjes bij elkaar getrokken, zodat we meer plaats hadden voor de gerechten. De wand was versierd met matte jugendstilspiegels, waarin niemand terugkeek.

‘Alstublief’, zei de poppenspeler in zeven talen en hij reikte me een flûte vol vloeibaar goud aan. ‘Het woord “champagne” is goddank in alle talen hetzelfde, niet?’

We wedden erom wie ‘proost’ in zoveel mogelijk talen kende. Hij won met vijftien tegen tien.

Hij was schonkig en kortademig, maar had kwieke ogen, die plots van uitdrukking konden veranderen, meestal van monter in smartelijk. Zijn leeftijd was een geheim. Toen ik hem er later

naar vroeg, antwoordde hij dat hij als hij omkeek, in het ravijn van het verleden tuurde.

Dit was de eerste van een reeks ontmoetingen in Dalmatische restaurants. Hij wijdde me in in de mysteries van de *lignja*, de inktvis, en van wijnen die al door achttiende-eeuwse Venetiaanse avonturiers werden gedronken.

Tijdens onze gesprekken sprong de poppenspeler doodkalm van de ene taal op de andere over. Hij savoueerde woorden en vergeleek talen met smaken. Engels was vette wrongel, Frans peperwortel, en Italiaans rauwe biefstuk. Latijn noemde hij warm zout brood, Russisch zoete biet met munt. Hebreeuws, zijn jongste verovering, smaakte naar truffel. Arabisch wilde hij leren omdat het hem deed denken aan de dikke, hallucinogene rook uit een waterpijp.

Op een keer verzonk hij in melancholiek gepeins omdat hij inzag dat hij meer dan een leven nodig had om alle talen van de wereld te leren.

We proostten in het Kroatisch. ‘Op een tweede leven’, voegde ik eraan toe.

Hij fleurde helemaal op. ‘Als dat waar kon zijn’, zei hij.

Keer op keer sprak hij over zijn reizen door Joegoslavië in de jaren zestig en zeventig. In een gedeukte bestelauto, zijn ‘thespiewagen’, vernoemd naar de eerste acteur van de oudheid, bereisde hij samen met enkele assistenten zijn hele land, dat, zo zei hij, ‘op dat moment 24 miljoen inwoners telde en 255.000 vierkante kilometer groot was, dat is bijna vier keer België en Nederland samen’. Zijn ophemeling van die tijd had hem de bijnaam ‘de laatste Joegoslaaf’ opgeleverd.

Dat hij daarnaast ook een filosoof was, hoefde niemand me in te fluisteren. Elke situatie kruidde hij met citaten in het origineel. Het mooist klonk zijn Grieks. Hij zong: ‘Pollàà tàà deinàà – veel is geducht, maar het geduchtst is de mens.’ Grieks smaakte volgens hem naar zwaardvis.

Zijn grootste troef was dat hij de geschiedenis kende als zijn broekzak. Hij vertelde erover alsof hij al 1300 jaar leefde en alles zelf had beleefd. Bij nader inzien bleek dit het thema van zijn theaterwerk te zijn, ‘in de traditie van de anonieme kermisartiesten die ook Shakespeare, Goldoni en Goethe hebben geïnspireerd’, zei hij trots.

Ik had zijn vertoningen helaas nooit met mijn eigen ogen gezien, maar hij had me er zoveel over verteld en zoveel foto’s laten zien dat ik er even goed bekend mee was geworden als al zijn toeschouwers.

Inmiddels trad hij niet meer op, naar eigen zeggen omdat zijn gezondheid het niet toeliet, maar ik vermoedde dat er een andere reden was.

Toen blies iemand me in dat de poppenspeler over één eigenschap beschikte die een schaduw op zijn indrukwekkende biografie wierp.

‘Laten we het eerder een ziekte dan een eigenschap noemen’, zei mijn malafide informant.

Ik had intussen zo’n grote liefde voor de poppenspeler opgevat dat ik hem tegen alle verdachtmakingen wilde beschermen.

‘Je poppenspeler is gek,’ zei mijn informant, ‘want hij gelooft in utopieën.’

Met één slag hield ik nog meer van hem.

‘Een bijzonder aandachtig gehoor’, had de docent me beloofd toen ik vroeg wie er zoal naar zijn college ging.

Hij had me geïnviteerd om in een avondles te komen praten over alles wat me bezighield. Dat die les zelf me daarna nog vaak zou bezighouden, kon ik niet bevroeden toen ik op een herfstavond op de Zagrebse universiteit op zoek ging naar de klas voor postacademische cursussen.

Het gehoor was inderdaad aandachtig, maar mijn aandacht werd vooral getrokken door een lange, zwartharige vrouw, die

me aanhoudend bekeek alsof ze me wilde neerbliksemen. Intuïtief wist ik dat ze instructies had gekregen om haar mond te houden zolang het vragenkwartiertje niet was begonnen.

‘Inderdaad’, gaf de docent achteraf toe. ‘Zelfs als het over de genitief in het Duits gaat, begint ze over politiek. De eerste keer dat ik haar in de klas had, heb ik haar de deur gewezen.’

Omdat alle studenten eigenlijk al afgestudeerd waren en hier voor bijscholing kwamen, vroeg ik hem wat zij was.

‘Zij heeft voor duivelin gestudeerd’, zei hij.

Ik ben er nog steeds van overtuigd dat er net iemand hoestte toen hij dat zei, en dat ik hem gewoon verkeerd heb verstaan. ‘Waarvoor?’ vroeg ik.

‘Journaliste’, zei de docent, en ik weet niet waarom ik ontgoocheld was.

Later kwam ik erachter dat ze afkomstig was uit Sarajevo en als freelance verslaggeefster voor Kroatische en Duitse bladen werkte.

Ze had een donkere, vurige blik en sproeide woorden als een mitrailleur. Haar vertoog kon ze met bijpassend acteerwerk opluisteren. Er ging iets dwingends van haar uit. Ik kon maar twee dingen doen: ofwel haar de deur wijzen zodat ik me tenminste kon concentreren – maar dat sorteerde geen enkel effect omdat duivels en journalisten gemeen hebben dat ze door geen muur worden gestuit – ofwel de handschoen die ze me toewierp opnemen.

Ik nam de handschoen op.

Ze maakte brandhout van wat ik had gezegd en verwachtte van me dat ik niet zoals al die andere westerlingen zou schrijven over de overeenkomsten van de Balkanvolken, maar nu voor goed met de waarheid voor de dag zou komen.

‘De waarheid’, kreunde ik.

Mijn eerste indruk was afschuw. We waren het over alles oneens. Als het over de kleur van een kanariegeel krijtje was

gegaan, hadden we nog steeds geen overeenstemming bereikt. De opinimeter van ons gesprek sloeg op tilt. Ik barstte van de koppijn in het bedompte leslokaal en verlangde naar de koude herfstlucht. Wellicht had ik haar toch maar beter de deur kunnen wijzen.

Plotseling snapte ik waar ze op aanstuurde. Ze wilde onze opinimeter ijken, kijken hoever hij kon uitslaan. Het leek of ze een rondje advocaat van de duivel wilde spelen. Als jij zwart zegt, zeg ik wit. Sofistische praktijken, drogredenen en schijngronden inbegrepen, bevroed en goedgekeurd door de oude Grieken. Ik sloeg steil achterover van haar esprit, haar radicaliteit, haar schakersinzicht. Sindsdien noemde ik haar een duivelin. Zoals al wat duivels is, was ze aantrekkelijk, en in een mum van tijd sloeg mijn afkeer om in fascinatie, later zelfs in vriendschap.

Die herfstavond in Zagreb hadden de andere aanwezigen in de klas geen schijn van kans meer. In plaats van haar buiten de deur te zetten hadden wij met ons tweetjes alle anderen buitenspel gezet. Er zat maar één ding op: het gesprek voortzetten in de kroeg. Aan de overkant van de filologische faculteit lag een spiksplinternieuwe bar.

De duivelin zette zwaar geschut in. Door me telkens weer te confronteren met mijn eigen woorden en met de ontoereikendheid van de informatie die ik uit de media had gehaald, wilde ze me dwingen om nooit tevreden te zijn, altijd dieper te graven, nooit genoeg te nemen met een eendimensionaal verhaal.

‘Zoek de waarheid’, beval ze.

‘De waarheid,’ herhaalde ik uitentreuren, ‘wat bedoel je daarmee?’

‘De waarheid’, antwoordde ze, ‘is het grootste taboe van onze maatschappij.’

Omdat de bar al sloot toen we nog lang niet klaar waren met ons gesprek, spraken we af elkaar lastig te vallen met telefoontjes, zodra een van ons beiden daar behoefte aan had.

Hij die kind aan huis is bij de Geschiedenis, en zij die voor duivelin heeft gestudeerd, neem ik als gidsen voor mijn reis door Kroatië.

Ik zal veertien eeuwen doorkruisen en meer dan vijfduizend kilometer afleggen binnen de grenzen van het huidige Kroatië, per boot, met de bus of de auto en te voet. De wegen die ik zal bewandelen zijn bijwijlen glad, maar als ik uitglijd, reken ik erop dat een van mijn gidsen klaarstaat om me overeind te helpen - niet altijd letterlijk, maar met hun woorden die ik bij me draag. Zij zullen me op koers houden, zoals het trouwe gidsen betaamt. Ik vaar op hun kompas. Vaak zal de naald heen en weer wiebelen. Soms zal ze nu eens doorslaan naar één kant, dan weer naar de andere. Wat ik in Kroatië zal vinden, beweegt zich immers onophoudelijk tussen twee polen: de utopie en het taboe.

Omdat deze vorm van reizen en schrijven niet kan bestaan zonder schatgraven, zal ik dikwijls stilhouden en luisteren naar de schimmen van de geschiedenis. Zij zijn voor mij even belangrijk als de levende mensen die ik op mijn pad ontmoet. Aan een van hen is dit boek opgedragen.

1. Krk

De oudste tafel van het land

De heuvel wordt elk jaar steiler.

Moedertje, jij die uit de diepten van de tijd tevoorschijn komt en bij elke stap naar adem hapt, zeg me, hoe oud ben je?

Je verbergt je kromme romp onder een wollen sjaal, hoewel de zon nog volop schijnt in de slachtmaand. Zodra hier mensen woonden, beklom je deze heuvel. In het dal heb je zo-even Dante Alighieri begroet. Twee millennia vroeger reikte je Homerus' held Odysseus de hand. Vandaag wens ik je *dobar dan*, goeden-dag. Je glimlacht onverschillig. Je broze handen zijn paars en zacht na het kneden van druiven.

Hoe heet je eiland?

Je eiland heet Krk. Men noemt het een gouden eiland. Van de meer dan duizend eilanden in de Adriatische Zee is Krk met zijn veertig hectare het grootste. Het binnenland is zo vruchtbaar als de paradijshof. Op de heuvels groeien groenwitte wijnstokken, paprika's en limoenen. Om de weiden staan kronkelende stapelmuren, gemaakt van stenen zo groot als hoofden. Vanuit de lucht lijkt het land bezaaid met kraters. Vissers met gebeeldhouwde koppen en glimmende bovenlichamen slepen hun *condura* op het keizand en wegen hun vangst. Meisjes pletten de olijven met hun blote voeten.

Het zuiden van het eiland is daarentegen zo kaal als de maan. Men zegt: een eiland met twee gezichten. De bora, een valwind

die veel ouder is dan de mensheid, heeft alles weggeblazen, zelfs de kleuren. Daarboven spreken kregelige wolken met elkaar af. Schapen wagen zich hier niet, want de wind zou hen omhoog kunnen zuigen en in zee kunnen smijten. 's Avonds vliegt een adelaar op geringe hoogte over dit deel van de wereld.

Als ooit iemand het voornemen zou opvatten om midden in een lustoord een strafkamp te bouwen, maakten het zuiden van Krk of een van de aangrenzende zogenaamde naakte eilanden een goede kans. Ooit was die nachtmerrie hier uitgekomen. Ach, was er alleen maar zee, zonder ook maar een eiland waarop een voet een spoor van verdriet kan drukken.

Maar jij, moedertje, die van alle tijden bent, waar ga jij heen?

Je hapt bij elke stap naar adem en klautert naar het huis van Lucia, halverwege de heuvel van Jurandvor, vlak bij Baška, waar de platanen groeien die ontsnapten aan de bora. Lang geleden, toen dit eiland Oost-Romeins was, stond hier een *villa rustica*. Later, toen de antieke wereld was overvleugeld door het christenrijk, streken hier volgelingen van Benedictus van Nursia neer.

Waarom ga je ter kerke, moedertje?

Je verlangt naar het geluid van de stilte en naar het poeierige duister, waar je met de schimmen kunt praten. Hier wil iedereen met de schimmen praten, ingetogen of uitbundig, terwijl knappe vissers op een *sopila* spelen, de schalmei die klinkt als twee aan elkaar gekluisterde houten stemmen, van hoog naar laag tuimelend. Soms maken deze stemmen gekke sprongen in de vorm van halve tonen, die tegelijk melancholiek en levendig klinken. Kinderen en verliefden bootsen deze gekke sprongen na.

Je loopt onder de rondboog van het witte kerkje het portaal in, alsof je de nacht in gaat. Je wandeling van het licht naar het donker is een belofte, omdat je in de schemer bij het altaar zult opzien naar een ander licht, dat van de blauwe schimmen uit de Bijbel komt.

Je voeten schuren over de mosterdkeurige vloer, waarin tekens gebeiteld zijn die niemand kan lezen en die langzaam verdwijnen onder de glans die ontelbare voetstappen erop achterlieten.

Je knielt, hapt naar adem, wacht op je dood.

Dat is alles. Als de wereld vergaat, heb jij je deel gehad.

Ik klampte haar aan op een vlagerige herfstdag. Haar eiland heeft een vaste plek in kruiswoordpuzzels: drie vakjes, drie medeklinkers. Kleine taalregel: als in het Kroatisch drie medeklinkers achter elkaar verschijnen en de tweede is een r, wordt die r uitgesproken als 'ur', die bovendien meestal beklemtoond is. Het puzzeleiland waar ik neerstreek heet dus 'Kurk' (Krk). Krk ligt in 'Húrvatska' (Hrvatska). Kroatiës grootste schrijver is 'Kúrlezja' (Krléža).

De vrouw die ik in Jurandvor aanklampte, *gospoda* Irena, moest een van de oudste bewoonsters zijn. Ze nam me mee naar de ziel van haar wereld.

Gospoda Irena beschouwde ik als een soort stammoeder, een vrouw die is ingewijd in de geheimen van kinderziektes, liefdesverdriet en de menskunde. Zij weet bovendien hoe de pijlinktvis met zijn hoornachtige schelp moet worden gebakken en waar de adelaar zijn eieren verstopt. Haar taal heeft niets van doen met de standaardtaal van het verre Zagreb. Het is de taal die de eilanders bleven spreken toen hun land van hand tot hand ging.

'Ik ben geboren', zei ze, 'op het eind van de Eerste Wereldoorlog, toen mijn land nog Kakanië heette.'

De sporen van Kakanië, een woord dat bewust een grijns ontlokt, zou ik overal in Kroatië tegenkomen.

De Oostenrijks-Hongaarse monarchie, waarin gospoda Irena negentig jaar geleden het levenslicht aanschouwde, was met zijn 700.000 vierkante kilometer en zijn 51 miljoen inwoners het grootste land van Europa, Rusland niet meegerekend. De Oos-

tenrijkse auteur Robert Musil noemde het lapwerk dat deze monarchie vormde smalend Kakanië, met een allusie op de kenschetsende adjectieven 'k.u.k.' oftewel 'kaiserlich und königlich'. Het imperium strekte zich uit over Oostenrijk, Hongarije, Kroatië, Slovenië, Servië, Bosnië-Herzegovina, Roemenië, Polen, Tsjechië, Slowakije en Oekraïne.

In Kroatië regeerden de Habsburgers vier eeuwen met wisselend succes.

Het klinkerloze woord Krk, afgeleid van het Latijnse Curicum, was het grootste eiland van Kakanië.

'Komt u maar mee.'

Ik volgde de kromme gospoda over een zandweg naar het huis van Lucia. Sinds mensenheugenis hadden bewoners hier geschild voor de bora. Irena wees me de resten van een elfde-eeuws klooster en het herbouwde refectorium.

Het kerkje van Lucia is net zo groot als een gemiddelde Romeinse villa, waarop een vierkante toren prijkt. Een tegel naast het portaal bevat een bas-reliëf met het schaakbordmotief van het Kroatische wapenschild. Ik telde vierenzestig vlakken, terwijl het hedendaagse schild er maar vijftintig heeft.

Irena ging voor het portaal staan en draaide haar gezicht naar de zon. Haar huid vormde ook een halfverheven beeldwerk, met grillige heuvels en met rimpels als rivierdalen, maar haar blik was jeugdig gebleven.

'Ken je Lucia,' vroeg ze, 'naar wie deze kerk is vernoemd?' Ze wachtte mijn antwoord niet af. 'Lucia uit Syracuse wilde ten dienste staan van God. Toen men haar uithuwelijkte aan een heiden, stak ze zichzelf de ogen uit en zond die aan haar toekomstige man. Door een wonder kreeg ze haar gezicht terug. Nu is ze de beschermster van de blinden. Ze werd met kokende olie overgoten, maar bleef zonder letsel. Onder de wrede keizer Diocletianus, in 304, werd ze met een zwaard gedood.' Irena sloeg een kruis. 'Lucia's tijd was een overgangperiode, een

scharnier, want het Romeinse rijk zou weldra worden overspoeld door de christelijke wereld. De omslag verliep wreed, en sommigen werden op miraculeuze wijze gered. De Romeinen staken de draak met de christenen, omdat die hun geloof baseerden op het lijden. Ze dachten dat de christenen smeekten om folteringen.’

Het paleis van Diocletianus, de gouverneur van het Oost-Romeinse rijk in Split aan de Dalmatische kust, was een van de pleisterplaatsen op mijn route.

‘Mag ik u even voorgaan?’ Gospođa Irena trok de wollen doek strakker om haar hoofd. ‘Ik zal u laten zien waarom al wie dit land wil begrijpen hierheen moet komen.’

We gingen naar binnen. Dit was de reis van de dag naar de nacht, een reis van enkele stappen. Ik volgde het geruis van Irena’s kled. Ze wees me het geheim van de vrome perfectie die zo typisch is voor de Romaanse bouwstijl en het middeleeuwse volksgeloof.

Het ene ogenblik liepen we in volslagen duisternis, het volgende ogenblik stonden we in het kerkje, in een andere tijd.

Mijn lichaam moest wennen aan de schemer, de grafkilte, de wieroeklucht. Het was hier nagenoeg leeg, op een gebeeldhouwd kruis en een gedekte offertafel na. Door twee boogramen viel het licht op de zandstenen vloer.

De oude vrouw bekruste zich en liep naar het septum, het stenen schot dat de kerk in tweeën deelde. ‘Op 13 december, de dag van de heilige Lucia, valt de zon precies op deze plaats.’

Het beschot was een paarsgrijze gespleten steen van een tweetal vierkante meter en bedekt met honderden hoekige tekens.

Dit was het glagolitisch, het oerschrift van de Slaven.

Ik herkende de tekens uit mijn studiejaren, uit de tijd dat mijn belangstelling voor de Slavische wereld was begonnen. Aanvankelijk hield ik niet van de nieuwe tekens. Ik had Grieks geleerd en was vertrouwd met het cyrillische alfabet, het schrift dat onder

anderen de Serviërs gebruiken. Opeens bleek er nog een derde alfabet te bestaan, dat daartussenin was ontstaan en dat eigenlijk moest worden beschouwd als het eerste alfabet van de Slaven.

Ik besloot me erin te verdiepen omdat een aantal draden van de Europese geschiedenis hier verknoopt waren.

‘Wat is dit?’ vroeg ik.

‘Het is de tafel van Baška. Eeuwenlang liepen de kerkgangers eroverheen, zodat de kerven van de steen afsleten. Pas in de negentiende eeuw beseftte men de waarde van de tafel en de betekenis van de tekst voor de Slaven.’¹

Een voor een trachtte ik de tekens te lezen. ‘Ik...’

Ik reisde naar de tijd van de massale migraties in Europa en van de val en de opkomst van imperia.

We schreven toen 860. Prins Rostislav heerste over Moravië, een hertogdom dat Bohemen, Tsjechië, Slowakije en een deel van Hongarije omvatte. Hij zocht leraren die, zoals hij het verwoordde, ‘ons in onze taal het christelijke geloof kunnen uitleggen’, en wendde zich tot Michaël III, de keizer van Byzantium, een reusachtig rijk in het zuidoosten van Europa met een groot deel van de Balkan en Turkije. Er was ook een politiek motief, zoals in alle geloofskwesties. De prins wilde de banden met Byzantium nauwer aanhalen om zich teweer te stellen tegen de Oost-Franken, anders gezegd de Duitsers.

Keizer Michaël III gelastte twee broers uit Thessaloniki met deze missie. De eerste heette Constantijn, had als bijnaam de Filosoof en werd als monnik Cyrillus genoemd. Als vijfendertigjarige was hij de jongste uit een gezin met zeven zonen. Zijn vader was een Griek, zijn moeder een Slavische. Hij gold als een van de geleerdste mannen en sprak zes talen: Grieks, Latijn, Slavisch, Hebreeuws, Arabisch en Syrisch. Hij was opgeleid door een Byzantijnse humanist en doceerde aan de universiteit van Constantinopel.

Zijn broer Methodius was een jaar ouder. Hij was gouverneur geweest in een Slavische provincie, maar gaf zijn carrière op voor het klooster. Voordat de keizer hen naar Moravië zond, waren de broers al op diplomatieke missie gegaan naar de Sarcenen, moslims uit het gebied van de Middellandse Zee, en de Chazaren, een Turkstalig volk op de Krim.

‘Hoe kan ik het evangelie verkondigen als ze geen alfabet hebben?’ vroeg Cyrillus. ‘Ik kan toch geen preek op het water schrijven?’

‘Wees Gode bevolen’, antwoordde de keizer.

In de eerste brief aan de Korintiërs las Cyrillus: ‘Zo gij geen verstaanbare woorden doet horen, hoe zal men dan begrijpen wat er gesproken wordt? Gij spreekt dan tegen de wind!’

Zo reisden de broers in 863 door het beboste bergland van de Balkan naar het noorden. Ze ontwierpen een alfabet waarin de typische Slavische klanken een aparte letter kregen. Sommige tekens leenden ze bij het Hebreeuws en het Koptisch. Het nieuwe schrift telde 44 tekens en werd genoemd naar de vierde letter, *glagol*, wat ‘woord’ betekent. Drie jaar lang vertaalden de broers bijbelteksten uit het Grieks. Hun eerste zin, de aanhef van het Johannesevangelie (‘In het begin was het woord’), werd dus ook de eerste zin van de Slavische literatuur.ⁱⁱ

De broers werden onbarmhartig bekritiseerd door de Duitse clerus, die zwoer bij de doctrine dat alleen het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws heilig waren, dat wil zeggen de drie talen waarin Pontius Pilatus het letterwoord INRI (‘Jezus van Nazareth, de Koning der Joden’) op het kruis had geschreven. Onderweg naar paus Hadrianus II, bij wie de broers steun zochten en hun leerlingen tot priester lieten wijden, reisden ze door Panonië.ⁱⁱⁱ De Kroaten geloven dat ze ook op hun grondgebied kwamen.

De oude paus Hadrianus stond op vertrouwelijke voet met de Franken, maar betuigde de monniken toch zijn steun, al eiste

hij dat het Latijn niet zou worden veronachtzaamd. Daarmee liet hij zich in de kaart kijken, want ook hij wilde de macht van de Duitse kerk liever inperken.

Cyrillus stierf zes jaar na het begin van zijn missie in Rome en werd daar in de basiliek van San Clemente begraven. Methodius werd tot aartsbisschop van Pannonië benoemd, maar hij belandde op bevel van zijn ambtgenoot uit Salzburg meer dan twee jaar als gevangene in een Beiers klooster, waaruit hij pas door pauselijke bemiddeling vrijkwam. Hij leefde tot aan zijn dood in de Moravische stad Velegrad.

Omdat ook Rome zich tegen de Slavische liturgie keerde, namen de volgelingen van Cyrillus en Methodius de wijk, en het is vrijwel zeker dat sommigen naar de Dalmatische kust en het eiland Krk vluchtten.

De eerste literatuur in het glagolitisch stamt dus uit de negende eeuw, de eeuw van de twee broers. Twee eeuwen later, in 1054, spleet de christelijke wereld. De paus en de patriarch excommuniceerden elkaar wederzijds. Dat ging de geschiedenis in als het Oosters Schisma. Uit die splitsing ontstonden het katholicisme en de orthodoxie.^{iv}

‘Ik...’ spelde ik.

Waarom, vroeg ik me af, werd na het schisma in Kroatië, dat toch bij uitstek een katholiek land is, het glagolitisch niet vervangen door het Latijn?

Gospoda Irena knikte. ‘Dat was natuurlijk de bedoeling, maar de geschiedenis verloopt niet rechtlijnig. In de strijd die zich rond het schisma afspeelde, zijn zelfs doden gevallen. De situatie verbeterde toen paus Innocentius IV in 1248 permissie aan Kroatië gaf om zijn eigen schrift te gebruiken. Zo konden de glagolitische missen voortbestaan. De Kroatische katholieken waren dus de enige christenen in Europa die missen hadden in hun eigen taal.’

Ik hurkte bij de tafel en liet mijn vingers over de dertien regels met de vierhonderd tekens glijden.

‘Az v ime otsa i sina i svetago doecha...’

De Kroatische vrouw kende de tekst uit het hoofd en droeg hem voor als een litanie.

Ten slotte zei ze lachend: ‘Het lijkt een gebed of een poëtisch verhaal, maar het is een zakelijke tekst, geschreven door een abt in het jaar 1100.’

Ik moest denken aan wat geaccepteerd is als de oudste Nederlandse tekst, afkomstig uit dezelfde eeuw: ‘Zijn alle vogels aan hun nesten begonnen, behalve jij en ik. Waarop wachten we?’ Die tekst was waarschijnlijk bedoeld als smartlap of als grap, neergeklad door een verliefde idioot of een monnik die zijn nieuwe inkt uitprobeerde. De Nederlandstalige cultuur begon met een erotomane kwinkslag.

De Kroatische cultuur begon zo: ‘Ik, abt Drziha, heb in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest...’ Et cetera.’ Het onderwerp was een grondoverdracht. De tekst was overigens alleen maar belangrijk omdat hij het woord ‘Kroatisch’ en een koningsnaam, ‘Zvonimir’, bevatte. Het viel me ook op dat de schrijver een vloek uitsprak over wie deze grondoverdracht zou ontkennen.

Inderdaad geen poëtisch verhaal.

Ik vertelde Irena over het verschil tussen een monnik die met zijn beitel een vloek vereeuwigt, en een monnik die met zijn veer een verboden grap opschrijft.

Ze lachte niet. ‘Wie de tekst grondig leest,’ zei ze, ‘kan er ook iets anders in vinden.’ Ze ging steunend zitten op een houten bank. ‘Vergeef me. Wie zo oud wordt als ik, is soms te moe om op te staan. Als ik achteromkijk, zie ik catastrofes. Dit land is nooit vrij geweest.’

Ik nam naast haar plaats.

‘Hoe men het wendt of keert, het geloof is de wieg van dit land. Zonder het geloof was het allang verdwenen. Je kunt in Kroatië van de ene naar de andere kerk gaan en overal de lagen van de geschiedenis afpellen. Onder elke kerk staat een andere, of een heiligdom, of een symbool van een vorige verovering. Onze kerk was lang de buitenpost van Europa.’

Ze doelde op de zestiende-eeuwse Vaticaanse kenschetsing van Kroatië: *Antemurale Christianitatis*. Ik zou me ervan vergewissen op mijn reis: een land als één grote vesting tegen de Turken, het betonnen harnas van Zuid-Europa, een eeuwenlang cordon sanitaire.

‘Vergeet niet’, zei Irena, ‘dat deze aarde doordrenkt is met bloed. Honderdduizenden hebben hun leven opgeofferd of zijn stomweg vertrappt onder de laarzen van machtige legers, die van dit land een soort buffer maakten.’

Ik keek opnieuw naar de tafel van Baška en spelde: ‘Mogen zij die dit ontkennen vervloekt worden.’

‘De tekst op de tafel’, zei Irena, ‘is een voorafbeelding van duizend jaar oorlog. Toen hij geschreven werd, was ons land een half millennium oud. Het was nog nooit ongemoeid gelaten. Het ergste moest echter nog komen.’ Ze zuchtte glimlachend. ‘Ik heb zo mijn theorie. Weet u, de man die deze tekst schreef, was hoopvol. Hij dacht dat de vrede die in zijn land heerste het eindpunt was van een moeilijke reis, de laatste fase van de aardse wandeling. Gezegend ogenblik! Tijdens zijn volwassen jaren was er geen oorlog, en hij geloofde dat het zo zou blijven. Zo denkt iedereen die in vrede leeft: dat het eeuwig zal duren.’

Ze zweeg een poos.

‘Twee jaar later was het afgelopen, en begonnen de oorlogen opnieuw. Onze cultuur begon niet met een grap, maar met valse hoop.’^{vi}

Het onderbewustzijn van de beschaving

Ik tufte over de bulten van het drieletterwoord uit het kruiswoordraadsel, Krk in het voormalige k.u.k.

De stadjes op het eiland oogden meer Venetiaans dan Oostenrijks-Hongaars. Venetië had het hier langer voor het zeggen gehad dan de dubbelmonarchie, bijna zes eeuwen namelijk. Van de Venetiaanse tijd waren er geen ooggetuigen meer, want die was begonnen in de dertiende eeuw en geëindigd op de sprong van de achttiende naar de negentiende eeuw. Daarna verscheen de volgende bezetter ten tonele, Napoleon. Dit land was inderdaad nooit vrij geweest.

Je bent overal en altijd tegelijk. Dit was de oudheid en de renaissance en de middeleeuwen en Italië en het benijde paradijs. Elk tijdperk had hier een huis neergezet. In drie medeklinkers: dit was Krk. Ik hield van deze accolade van de geschiedenis.

De temperatuur bedroeg meer dan twintig graden, maar af en toe rukte de koude bora aan mijn lichaam. Ik stortte me op het stadje dat net zo heette als het eiland. Omdat ik zuinig moest zijn op mijn geld, kocht ik een hapklaar baksel bij een meisje met een piekerig pagekapsel achter een open raam. In de tochtige straten slenterden de laatste zoonbidders. Ik sprintte de heuvel op naar het Plein van de Glagolitische Monniken, waar - o paradox - de straten Latijnse namen droegen en de verzamelde heiligdommen 'klein Vaticaan' werden genoemd.

Honden en schaduwen van oude Romeinen vond ik aan de voet van de *zidine*, de stadsmuren uit de eerste eeuw. De kantelen die men er later op had gemetseld, waren in de verre omtrek zichtbaar. Ik zou ze in de loop van de middag als oriëntatiepunt gebruiken. Ik doolde door de nauwe straten, over de lege pleinen met droge waterputten en langs paleizen met luiken die altijd gesloten waren. Ik wou dat ik de stilte die hier lag met me mee kon nemen.

Onverwacht doken de tekens van de tafel van Baška op. Achter de knieholte van een bocht, op een lavendelveld of tussen de vuilniscontainers vond ik gebeeldhouwde glagolitische letters: metershoge granieten blokken, raadselachtig als abstracte kunst, grillig als beknotte piramiden. Ik verzon nog meer vergelijkingen: leermiddelen voor reuzenkinderen, grote ruitloze ramen op het landschap, kopieën van berggraten. Misschien waren het vingerwijzingen uit de hemel, die herinnerden aan een oude, andere realiteit, die ik in mijn vaart van de ene naar de andere plek dreigde te vergeten.

In mijn verhaal voer ik nu voor het eerst de poppenspeler op, althans de wereld van zijn fantasie, om precies te zijn de bron ervan.

Hij was het die me op het hart had gebonden dat ik op Krk een van de oudste sporen van de Kroatische cultuur moest komen zoeken.

‘Krk krijg je als je Kroatische cultuur snel uitspreekt’, schertste hij.

Naar eigen zeggen had hij vele jaren geleden tijdens een bezoek aan dit eiland een geniale ingeving gekregen. Toevallig vonden er op hetzelfde moment archeologische opgravingen plaats in de buurt van Jurandvor. De belangstelling voor het glagolitsisch kon nog niet op een openlijke manier worden getoond. Dat rook namelijk naar nationalisme, en nationalisme rijmde niet met Joegoslavië. De poppenspeler leerde het oude alfabet kennen, verpandde zijn hart eraan en besloot zijn hele theater voortaan als een venster op de geschiedenis te beschouwen.

Hij schreef de eerste bladzijden van een veelluik, dat hij *Het onderbewustzijn van de beschaving* doopte. De ingeving zou hem geen windeieren leggen. In de loop van de volgende decennia toverde hij de kritieke momenten uit de geschiedenis van zijn land om tot een bruisende poppenkast. Zijn werk kreeg zo'n bijval

dat hij in heel Joegoslavië werd uitgenodigd. Met zijn thespiswagen veroverde hij alle republieken van de federatie. Zijn troep - een kist vol poppen - won ieders hart, ongeacht de leeftijd.

De voorstellingen waren zo geestig dat zelfs maarschalk Tito besloot om op een dag incognito in zo'n typisch communistisch Huis van de Cultuur in de buurt van zijn geboortestad Kumrovec, vlak bij de Kroatisch-Sloveense grens, tussen de kinderen en hun ouders plaats te nemen. De poppenspeler vertelde me het verloop van die middag als een spannende thriller. Tito zou de hele tijd diep uit de keel hebben gelachen, maar hij herstelde zich toen de kinderen om hem heen naar hem begonnen te starren en zich afvroegen hoe het kwam dat die vreemde heer zo sprekend leek op het portret dat in hun klas boven het schoolbord hing.

Of het waarheid is of niet, weet ik niet, maar mijn poppenspeler genoot ervan dit telkens opnieuw te vertellen.

Terwijl ik dieper doordrong in Krk, me oriënterend op de kantelen van het gelijknamige stadje, dacht ik terug aan enkele afleveringen van *Het onderbewustzijn van de beschaving*.

Een deel ging over de herkomst van de Slaven.

'Beschaafde barbaren', zoals de poppenspeler zijn eigen volk noemde, waren in het trotse bezit van het woord. Dat woord was een loodzwaar object, dat ze op een ossenkar voor zich uit duwden. Zij kwamen helemaal uit het gebied van de Danuvius, de Donau, om de strijd aan te binden met de onbeschaafde Franken. De Franken kwamen uit het gebied van de Rhenus, de Rijn, en werden 'stommen' genoemd. De oorlog was een burleske dans van satrapen en schapenboeren. In een scène kwam een sterk staaltje van virtuoos taalgebruik, waarbij de Slaven, wier naam is afgeleid van het woord *slovo*, dat 'woord' betekent, scholden op hun tegenstanders, wier naam, 'stom', in het Slavisch klinkt als 'nemets', en dat is vandaag nog steeds het woord voor 'Duitsers'.

Macht, oorlog en noodlot waren voor de poppenspeler de ingrediënten voor de klucht van het mensdom. Hij kende de Griekse meesters, Dante en Shakespeare op zijn duimpje. In elk gesprek strooide hij kwistig met citaten. In de aflevering over de stommen en de woordbezitters had hij ook een liefdesverhaal vermengd. Een jongen uit het land van het woord en een meisje uit de stomme wereld wilden met hun liefde een brug slaan tussen de onverzoenlijke vijanden. Ten slotte verdronken ze allebei in de bleke, rottende rivier genaamd Europa. Ik stelde me voor dat zelfs de maarschalk, die Hitler had verslagen en Stalin een koude schouder had gegeven, hierbij een traan wegpinkte.

In mijn achteruitkijkspiegel verdwenen de kantelen van de stad Krk. Ik naderde het einde van het eiland.

Een andere aflevering beeldde de clash van de alfabetten uit. De poppenspeler had marionetten gemaakt die met hun sensuele lichamen letters uitbeeldden.

Zo was er een machtige verzameling van 26 letters, die evenveel hoekige als ronde varianten hadden, en die gekleed gingen in rode of purperen fluwelen gewaden, onder leiding van de obscure, poedelnaakte, tweeslachtige Q, die tegelijk paus en pooier was en zijn zinnen zette op niets minder dan de wereldheerschappij.

‘Dat zijn de Latijnse letters’, zei de poppenspeler.

De ervvijand van het Latijnse alfabet was het vierentwintigkoppige leger dat zwoer bij rondingen, fakkels en grotten, en dat oorlog en poëzie op dezelfde lijn stelde. De 24 stonden onder leiding van de ernstige Phi, die op moeilijke momenten werd bijgestaan door zijn broertjes Chi, Psi, Ksi en Pi.

‘Wat kan dit anders zijn dan het Grieks?’ lachte de poppenspeler.

Een sluwe indringer, die de anderen met wijsheid en goud benaderde, vormde een bijzonder bataljon, dat zich het oudste ter wereld noemde. Het bestond uit vierkante mannelijke pop-

pen, gemaakt van een geplooid materie, die op staal en soms ook op kaarsvet leek. Ze bestonden uitsluitend uit medeklinkers en konden op elk moment verschijnen, maar ze kwamen altijd rechts op, terwijl alle anderen van links kwamen. In de hitte van de strijd zette dit leger zijn joker in: een speciaal getraind smal-deel klinkers, die 'leesmoeders' heetten, en die over een wonderlijke lichaamskracht beschikten. De hele tijd stond Aleph, alias de glottis, vooraan.

'Dit', zei de poppenspeler, 'is het Hebreeuws.'

Het vierde letterleger, waar hij dol op was en dat hij met een heerlijke vorm van kitschy tragiek ten onder liet gaan, leek op alle andere en week er tegelijk het meest van af. Het was een verzameling kruisen, ringen, oorbellen, krullen, driehoeken die cirkels penetreerden, kandelaars, ogen, benen, hutten, galgen, karren, klokken, kelken, weegschalen, dieren met twee ruggen, bergspitsen, vorken, zakken, vazen, slangen, bloemen, scharen en zwammen. Ze hadden geen leider, maar zongen onophoudelijk, één stem per partij, en iedereen had zijn melodielijn in een gigantisch koraal, dat klonk als een engelschaar. Hun overlevingskansen waren nihil.

'Wie denk je dat dit waren?' vroeg de poppenspeler.

Dit waren natuurlijk de roemrijke glagolieten.

Aan het eind van de vertoning brachten Q, Phi en Aleph het zonderlinge, zingende leger de genadeslag toe.

'Wanneer ten slotte de sopila weerklonk over het halfduistere slagveld,' zei de poppenspeler, 'zat de hele zaal te snotteren.'

Aarzelend werd het donker.

Baška, waarnaar de befaamde steen werd vernoemd, vormt het einde van het drielettereiland.

De jachtgrond van de bora en het aards paradijs beloeren elkaar hier. Er ligt alleen een zeeboezem tussen, een grillige baai die herinnert aan oude aardbevingen.

Op de Dalmatische kust ligt nauwelijks zand, maar hier vond ik een strand dat volgens een plaatselijke hengelaar die enkel een zwembroek droeg, het langste van het land was.

Paarlemoeren wolkenluiers pakten zich samen boven het vasteland, zes kilometer verderop. De temperatuur zakte in enkele seconden. Ik rook koud, nat zand. De kroegen op de kade liepen vol met verkleumde stellen. De hengelaar die enkel een zwembroek droeg, hield het langst stand.

Ik vergaapte me aan de schoongeveegde rots, een honderd meter hoge maansteen met niet één pluk gras en niemands thuis. Op de top stond alleen een zendmast op lange benen.

Waar was Odysseus? Hij die zich na zijn overwinning in de Trojaanse Oorlog de toorn van de zeegod Poseidon op de hals haalde en tien jaar lang rondzwierf in het mediterrane gebied, uiteraard ook hier. Hij werd alleen nog geholpen door godin Athena. De naakte rotskust moest er in Homerus' tijd al net zo hebben uitgezien. Voor de natuur is drieduizend jaar niet meer dan een zucht. Waar was godin Athena? Zij die mensen behoedt voor de bora en de tramontana, winden met namen als dichters. Ik liet mijn verbeelding de vrije loop en noemde de wellustige namen van de winden: de hete samoen, die het licht dooft, de kamsin, die vijftig dagen duurt, de zondige harmattan, de boze moesson.

Later op de avond zocht ik de rokerige warmte van een bar op. Op de glazen toonbank stonden schalen vol *oštrige* oftewel oesters, *pršut* oftewel gerookte ham, en *janjetina* oftewel met gras en kruiden gevoed lam.

Ik werd opgeschrikt door geschreeuw en gefluit. In de hoofdstraat van Baška verschenen een accordeonist en een sopilaspeeler, gevolgd door een stoet. De mannen droegen korte, mouwloze jassen over een smetteloos wit hemd en hadden platte hoedjes op hun hoofd. De vrouwen zwaaiden met hun rokken en kleurrijke schorten, en ze hadden groene of rode mutsen op hun hoofd,

of witte dikke banden, die als tressen langs hun slapen bungelden. Ze liepen wiegend aan de arm van hun partner en hadden tenen manden in de hand of stenen kruiken, die geregeld werden bijgevuld. Achter hen paradeerden mensen in chique zwarte pakken. Alle omstanders kweelden, klikklakten, brulden, snotterden en klaptten in de handen. De nestor in de stoet float op zijn vingers. De benjamin gilde als in een spaghettiwestern.

‘Sreća! Zdravlje!’ riep een vrouw hun vanaf de stoep toe. ‘Geluk! Gezondheid!’

Ik lijd aan paramnesie. Hoewel ik hier nooit eerder was geweest, kwam dit alles me bekend voor. Mijn gedachten dwaalden af naar Zuid-Poolse bergdorpen, naar de Siberische taiga, en, diep in de plooiën van de tijd, naar Vlaamse boerengehuchten. Hoe meer de folkloristische zeden zich concentreerden op hun zelfverklaarde uniekheid, des te meer leken ze op elkaar in hun vrolijke naïviteit en kitscherige charme.

In enkele minuten tijd was de stoet van schimmen uit het niets in Baška verschenen en weer verdwenen op de holle weg naar Jurandvor.

Waar gingen ze heen?

Naar de heuvels, waar gospoda Irena waakt over het huis van de blinde Lucia, voor wie het altijd nacht is, en waar de glagolitische reuzen wonen met hun hoekige koppen en hun vingers als vorken.

Enkele ogenblikken later dook het gezegende publiek weer onder in de rokerige eethuizen.

Toen ik het door de nacht belegerde dorp wilde verlaten, viel mijn oog op het onbehaarde gebraden gezicht van een lam aan het spit, dat de hele tijd achter me in de kroeg had gelegen.

2. Istrië

In troebel water vissen

We keken naar een paars gebocheld eiland. Het water was vol schommelende sloepen. De baai rook niet naar zand en vis, maar naar nat steen en algen.

Kortgeleden zocht ik op Krk nog beschutting voor de bora en keek ik naar de wolken boven de vaste wal. Nu keek ik vanaf de wal naar Krk. De slachtmaand gedroeg zich als wijnmaand. Op het stenen landhoofd liep een man met alleen een zwembroek aan, het spiegelbeeld van de man in Baška. Hij sprong met een zweefduik en jodelend in het water. Aalscholvers stoven op.

Verder rook het naar cervelaat en wrongel, die op het menu van restaurant Najade werden aanbevolen als *specijalnost*.

Het schatgraven had me naar Opatija gebracht. Op de kuurpromenade, het Frans Jozef 1-pad, zochten grijsaards naar oude-dagsgeluk. Als je de automobielen die over de steile straatjes in de haven kropen wegdacht, was er sinds de teloorgang van Kakanië anno 1918 niets veranderd.

Ik dacht aan het portret dat Joseph Roth, de chroniqueur van de ondergaande Donaumonarchie, had gemaakt van Frans Jozef I, de oudste keizer ter wereld en echtgenoot van de legendarische Sisi. ‘Rondom hem liep de dood, in een kring, en maai-de en maaide. De akker was reeds geheel leeg, alleen de keizer stond er nog en wachtte, als een vergeten zilveren halm.’

Was er sindsdien iets veranderd?

‘Toch wel’, zei Tihomir. ‘We hebben drie oorlogen gehad, en alles hier is vanbinnen en vanbuiten met herinneringen beplakt.’

Tihomir, een veertiger met geverfd luciferlang haar, droeg een verwassen, lubberende broek, een hemd dat zo ver openstond dat zijn borst tot aan zijn navel bloot was, en met verf bespatte schoenen. Gisteren droeg hij een leren pak en sneed hij op over zijn motorrace door het Velebitgebergte. Vorige week plonsde hij rond op zwemvliezen. Barbiepoppen volgden hem als bodyguards. Ik schrok me rot toen ik hem later eens ontmoette in de botanische tuin van Zagreb, gekleed in een maatpak en in het gezelschap van een compleet gezin.

Najade lag op een heuvel vol palmen op de grens van de Dalmatische kust en het schiereiland Istrië, in een tuin overwoekerd door donzige pluimen, bougainvilles en oleanders. Op het uithangbord stond een zeemeermin, gemaakt van neonlicht, dat dag en nacht brandde.

De dichtstbijzijnde stad was Rijeka.

Tihomir, die zich gedroeg alsof de hele stad en al haar bewoners zijn bezit waren, wenkte de ober en bestelde een copieus maal voor de hele tafel, nog voor iemand het menu had gelezen. Hij ordonneerde hoe de vissenstoofpot moest worden bereid, twijfelde tussen zeespinnensalade en geroosterde deegvellen, gaf met zijn handen de grootte van de octopussen aan en drukte de kelner op het hart de witte en zwarte truffels niet te vergeten. Vervolgens bezon hij zich over de wijn, koos voor Babić en Faros, die op een van de duizend eilanden in de Adriatische Zee werden gemaakt, en fluisterde me toe dat dit de lievelingswijnen van Casanova waren. Tegelijk liet hij water van de Cetina en Sloveens bier van het merk Laško aanrukken.

Zijn loeiende gezelschap kende ik niet. Hij deed niet de geringste moeite ons aan elkaar voor te stellen. Iedereen vertrouwde Tihomir. Tihomir was de zon die alle hemellichamen aantrok.

Tihomir was het tegengestelde van wat zijn naam betekende: Stille Vrede. Nee, hij hield van praal.

Omdat ik tijd zat had, maakte ik een inventaris op van mijn disgenoten. Ik zag een anemische vrouw met diamanten aan elke vinger ('bloeddiamanten', grolde Tihomir). Ze had een bevroren glimlach en borsten als puntzakjes. Ik zag een andere vrouw met een eeuwige sigaret tussen haar vingers en met een permanent offervaardige lichaamshouding. Later schoof een vrouw aan die enkele ogenblikken eerder nog in een rode sportauto door de straatjes van Opatija scheurde. Tihomir ontving haar met koninklijke egards en blies in mijn oor dat zij 'goed getrouwd' was. Verder zag ik mannen, jongens eigenlijk nog, met getrimde baardjes en zonnebrillen waarin je jezelf tijdens de conversatie kon spiegelen, en die graag lacherig en machistisch praatten zonder ook maar een zinnig woord te zeggen.

'Ze zijn geboren in de Bosnische bergen', plofte Stille Vrede in mijn oor. 'Toen de oorlog woedde, lagen zij nog in de luiers.' Tihomir huurde hen in voor zijn duizend-en-een klussen. 'Als ze in de bergen waren gebleven, zouden ze nog altijd met paard en wagen door hun afgestorven dorp rijden. Nu hebben ze een Porsche en elke avond een luxevoer.'

De broedermoord van de jaren negentig. Ik zou hem nergens ontlopen. Hoe harder ik ervan weg wilde rennen, hoe meer ik hem tegenkwam.

Aan Tihomirs dis vroeg ik me in stilte af: wie begreep de geschiedenis? Met een schok realiseerde ik me dat het in ieder geval niet mijn mannelijke gespreksgenoten waren. Correctie: nog niet, al was het weinig waarschijnlijk dat zij ooit tot enig historisch bewustzijn zouden komen. Daarvoor was zinvol bestede tijd nodig, de aanname van de geschiedenis, hersenwerk. Wie de geschiedenis het minst begreep, maakte kans op promotie tot het ideale kanonnenvoer. Dat was een darwinistische wet. Staatslieden met een onstilbare landhonger en doorgedraaide

generaals verkozen deze frisse knapen uiteraard boven melancholieke dertig-, veertig- en x-plussers, want melancholieke plussers - ik dacht aan mezelf - aarzelen te lang om de trekker over te halen, als ze hem al overhalen. Als deze knapen tijdens de burgeroorlog wat ouder waren geweest, hadden ze met plezier een Thompson oftewel *Chicago typewriter* die zevenhonderd kogels per minuut spuwt gehanteerd.

De ober zocht zijn weg tussen de tafels. Bij de geuren van nat steen, algen, cervelaat en wrongel voegden zich die van olijven, Istrische prosciutto, zoet brood, papaver en geitenkaas. Vermeerderd met die van alleenzaligmakende pruimenwijn.

‘Živjeli! Proost!’ schalde Tihomir en hij hield een volstrekt onzinnige toespraak, die op gejoel werd onthaald.

Ik keek naar zijn openstaande hemd en zijn bruine buik met de navel der wereld.

Stille Vrede woonde naast het restaurant in een witgesausd huis met een puntdak en een rosetraam. Vóór het communisme was dit het godshuis waar de kuurgangers van Kakanië ter kerke gingen. Tihomir en zijn Bosnische slaven hadden het vertimmerd tot een alhambra met een zonneterras en een zwembad.

Hij had me vanochtend op straat aangeklampt, toen ik mijn pleisterplaats op de heuvel verliet om de Habsburgse paleizen langs het Frans Jozef 1-pad te gaan bewonderen. Lachend zei hij dat hij een beter plan had, om me vervolgens mee te tronen over een weggetje dat halfverscholen tussen de blauweregens lag, naar dit restaurant. Ik huurde een kamer in een van zijn appartementen, dat eigenlijk eigendom was van een buitenlander. Hoe dat in elkaar zat, snapte ik niet, maar een van de sporen liep naar de Russische maffia. Opatija is het Nice van de Balkan, dat wil zeggen een walhalla gedrenkt in raadsels, waar niemand naar vroeg. Behalve ik.

‘In troebel water is het goed vissen’, gnuifde Stille Vrede.

Iedereen groette hem. Iedereen deed zaken met hem. Als je

iets gedaan wilde krijgen, belde je hém. Hoezo, maffia? Vrienden, ja. Oudere mannen in bermuda die klaagden dat ze het razend druk hadden, schoven aan en bestelden espresso en *travarica*, de koning van de Dalmatische brandewijn, een cocktail van twintig verschillende kruiden. Iedereen liet zich vollopen.

Het was ook een linguïstische cocktail. Naast Kroatisch, Servisch en Bosnisch (drie tanden aan dezelfde vork) hoorde ik Duits, Italiaans, Hongaars, Russisch, Sloveens en Turks. Ik probeerde Pools – dat deed het ook goed. De thema's: auto's, voetbal, liefdes en de verscheping van allerlei spul. Uit de luidsprekers schalden huilerige Italiaanse schlagers.

‘Živjeli!’ riep Tihomir opnieuw. ‘Op het eeuwige leven!’

De verkenning van de omstreken had me eveneens in de war gebracht. De hoge kust was bezaaid met stadjes die deden denken aan: antediluviaal Pompeji, Venetië, Boeda, Wenen, af en toe Bosnië, alle kleuren uit het grote verfblik waarmee de schepper deze aarde had geklad. Opeens belandde ik dan weer in een overvolle baai vol sanatoria en casino's, waar vrouwen in bikini rondhipten terwijl de plaatselijke gospoda's in hun nonnenkleed uit het raam van de vijfde etage hingen. Vanaf de gevels waakten de atlanten, die Kakanië met hun stenen naaktheid bleven stutten, en geslachtloze putti, ontsnapt uit een kitscherig schilderij van het aards paradijs.

Opatija moet het einde van de wereld hebben geleken voor de benedictijnenmonniken die in het dramatische jaar 1453, dat de geschiedenis zou ingaan als een punt achter de middeleeuwen, vanuit het binnenland op hun ezels hierheen kwamen om een abdij te stichten. Vissers en olijfboeren nestelden zich in hun schaduw en trokken zich niets aan van het rondje landjepik dat de met kruisen en sabels uitgeruste vorsten speelden. Het dorp werd gewoonweg vernoemd naar de abdij, *opatija* in het Kroatisch. Daarna sliep het in.

Het ontwaakte in de negentiende eeuw, toen Europa kreunde onder de revoluties.

De weg naar Opatija was met goudstof bezaaid. Iginio Ritter von Scarpa, een vrijmetselaar uit Rijeka, bouwde hier zijn biedermeier villa, waaraan hij de naam gaf van zijn vrouw, Angiolina. In zijn tuin kweekte hij Californische reuzenpijnboomen, yucca's, Japanse bamboes en zwarte *castilloa's* oftewel Mexicaanse rubberbomen. Zijn tuin werd een park, en het park werd een stad. Nu is Opatija een stad met een Angiolinapark.

In de volgende decennia nam het puik van Europa in Wenen de trein naar Opatija. Onder hen de Roemeense en de Zweedse koning, de componisten Gustav Mahler en Giacomo Puccini, de auteur Anton Tsjechov en de blotevoetendanseres Isadora Duncan. Ook politici kwamen hierheen, zoals de negentiende-eeuwse nationalist Josip Jelačić, met wiens bronzen beeld ik in Zagreb een afspraak had.

Toen de tafel was veranderd in een slagveld vol afgekloven dierenlijven, die op geen enkele manier nog herinnerden aan de foto's van smakelijke gerechten op de menukaart, bracht ik een toast uit. Het ergerde me dat Stille Vrede zo'n nonchalante gastheer was. Ik wilde iets te weten komen van mijn disgenoten, iets van hen leren, hen uitdagen. Complexiteit, dacht ik. Wat vonden ze van complexiteit?

'Toen God de aarde schiep,' zei ik, en ik ving meteen alle blikken, 'had hij alles goed georganiseerd. Elke soort moest vertegenwoordigd zijn. Hij goot zijn verfbusjes, die gevuld waren met identiteiten, leeg op de juiste plaatsen. Maar de oude schepper had zich misteld. Op het eind bleven er een stuk land en een restje in elk verfblik over. Hij besloot om alle resten over dat ene land uit te gieten. Laten we drinken op de hutspot!'

Ik had verwarring gesticht. Mooi zo. Stille Vrede verdween naar de wc. Achteraf vernam ik dat ik het taboe genaamd 'te Joegoslavisch' had geschonden. Ik wilde alleen dat deze jonge-

ren midden in een woord wakker werden geschud. Als de gastheer ons keurig aan elkaar had voorgesteld, had ik mijn mond gehouden. Ik deed geen politiek statement, ik stelde een vraag, en die vraag luidde simpelweg: wat voelden ze zich eigenlijk?

Toen Tihomir terugkwam, was de tafel veranderd in het Bosnisch parlement. De verhalen die ik hoorde, waren echo's van de chaos waarin de Balkan sinds mensenheugenis verkeerde. Men veegde mij de mantel uit omdat ik blijkbaar geloofde dat hutspotpolitiek gezellig was. Had ik dat gezegd? Er vielen brommerige vloeken. Wie duidelijke grenzen wilde trekken, moest snijden in dorpen, families, harten. Iemand zei dat zuiverheid niet bestond, iemand anders zei dat zuiverheid een onwelkome illusie was. Waar is de Balkan, dacht ik. Antwoord: het centrum van de Balkan is hier, en de omtrek is nergens. Ik dacht aan Rebecca West, die in de jaren dertig van de twintigste eeuw reisde door wat toen het Koninkrijk van Kroaten, Slovenen en Serviërs heette, om te zien 'wat de geschiedenis betekent in vlees en bloed'. Het woord 'bloed' echode intussen lang en bitter na.

Wat ze zich voelden? De getrimde snotneuzen, hun oudere disgenoten in bermuda en de zonnebaadsters met de goudvislippen ontpopten zich als kinderen in een samengesteld gezin, die de belangen van hun respectieve ouders verdedigden. Ze praatten steeds harder omdat ze een stuk in hun kraag hadden. Agresie rook ik niet. Hoogstens lachten ze elkaars verschillen uit.

Zo bracht ik de antwoorden in kaart. Vladan: een Kroaat wiens ouders uit Bosnië waren gevlucht tijdens de oorlog. Ivan: een Serviër uit Bosnië. Ana: half Sloveens, half Hongaars. Miljenko: half Kroaat, half Sloveen, zoals Tito. Rita: half Italiaans, half Oostenrijks. Nedjeljko: een Kroatische moslim uit Bosnië. Ludwig: een Kroaat uit Servië met joodse roots. Slavenka: een half orthodoxe, half katholieke Montenegrijnse. Nausicaä: een half Griekse Macedonische. Imre: half Albanees, half Servisch en afkom-

stig uit Kosovo. Maša: geboren en getogen in Rijeka, misschien Italiaans, misschien ‘ook nog wel iets anders’.

Hun verhalen wekten duizelingen op. Zij waren de bekroning van zoveel eeuwen voortplanten.

Toen zei Ludwig opeens: ‘Al met al voel ik me een Kroaat.’

Algemene instemming.

‘Gebruikt iemand nog het woord “Joegoslaf”?’ vroeg ik.

Een lachsalvo.

‘Hallo! Dit is de eenentwintigste eeuw’, zei Miljenko. ‘Joegoslavië is een negentiende-eeuwse uitvinding, die is geperfectioneerd in de twintigste eeuw en alleen maar tot genocides heeft geleid.’

Ze beschouwden Joegoslavië als een historisch feit, iets wat al was afgelopen toen zij ter wereld kwamen.

Kenden ze de romantische kern van het idee Joegoslavië? Op het Congres van Wenen in 1815, toen de kaarten in Europa werden herverdeeld na de nederlaag van Napoleon, werd de oude droom van Kroatië om niet langer door buitenlandse machthebbers te worden bestuurd de kop ingedrukt. Uit die ontgoocheling groeide de Illyrische beweging, die streefde naar een eenheid van de Zuid-Slaven. Joegoslavië, dat letterlijk ‘het land van de Zuid-Slaven’ betekent, was geboren, als concept. Het zou een illusie blijken te zijn, maar het werd met vuur verdedigd door Ljudevit Gaj^{vii} in de eerste helft van de negentiende eeuw, en later door de bisschop Josip Strossmayer.^{viii} In Kroatië heeft elke stad tegenwoordig een Gaj- en een Strossmayerstraat. De idealisten koesterden de verschillen tussen de etnische groepen, zowel de taalkundige als de godsdienstige, in naam van een sterk geheel. Helaas zou het idealisme binnenstebuiten worden gekeerd en zou de utopie van het geluk zich van haar bloedige keerzijde laten zien. De grenzen van de vooruitgang waren nog niet gebleken.

Daar zou ik me later op mijn reis in verdiepen.

Mijn hoofd tolde. Eén vraag van me had al zo'n spraakverwarring teweeggebracht.

Tihomirs gezelschap wierp me een kluwen toe, ontstaan uit het eeuwenlange dooreengroeien van verschillende soorten garen. Kroatië monocultureel? Ook dat was een ideaal geweest voor sommigen. Ik wist dat ik in de komende weken tijdens mijn reis die kluwen moest ontwarren om te begrijpen hoe hij was gevormd en hoe hij zo dik had kunnen worden. Ik wist dat ik touwtjes zou vinden die halverwege eindigden, omdat ze waren doorgeknipt. Elk touwtje was een leven. Ik nam me voor om elk van mijn vondsten met dezelfde aandacht te bekijken.

'Troebel water, wat vertelde ik je?' zei Tihomir, terwijl hij aan de navel der wereld krabde. Hij lachte me in stilte uit.

Ik slikte, pakte het eerste touw op en wenste mijn gastheer een vredige dag.

Op naar Italiaans Kroatië.

De karst

Meteen nadat de mist de volgende ochtend was opgetrokken, werd het weer heet.

Ik sabbelde op Istrië, een druiventros van 4500 vierkante kilometer.

Mijn eerste beeld die morgen door het raam van mijn gehuurde Volkswagentje vol deuken: ik kon de bergen zien ademen.

Het woord 'Istrië' kwam volgens historici van 'Histri', piraten die in de oudheid op de anderhalve kilometer hoge berg de Učka woonden. In 177 voor Christus werden ze door de Romeinen twee keer in de pan gehakt, waarna ze als slaven op latifundia oftewel landgoederen werkten. Hun schimmen ademden op herfstochtenden paarlemoeren wolken uit.

Een oude onderwijzer die ik ontmoet had in een wegrestau-

rant, geloofde het niet. Hij beweerde dat de Grieken hier al veel vroeger een onmogelijke droom hadden gerealiseerd.

‘In de mythe van de Argonauten’,^{ix} zei de meester, ‘wordt toch duidelijk gesuggereerd dat de Donau, die in de oudheid Hister in het Latijn en Istros in het Grieks heette, kunstmatig gesplitst werd, en dat de nieuwe riviertak via Istrië naar de Middellandse Zee stroomde.’

Ik kende de Donaudelta in de Zwarte Zee. Wilde hij dus zeggen dat de Donau de Zwarte Zee ooit met de Middellandse Zee had verbonden?

In gedachten ontrolde ik de kaart van de Balkan, zo’n kaart die onderwijzers met een ruk tevoorschijn trekken voor het schoolbord. Met mijn vinger splitste ik de Donau. Ik reconstrueerde het heldhaftige en droeve verhaal van de Argonauten. Inderdaad, de Grieken hadden hiervan gerept, maar dit kon toch onmogelijk de waarheid zijn. Waar was die riviertak dan naderhand gebleven? De mythomane onderwijzer nam literatuur voor werkelijkheid.

‘Maken schrijvers mensen iets wijs?’ vroeg hij verbijsterd.

Ik vervolgde mijn weg. Tegenwoordig is de wereld vrij van piraten en Argonauten en omgelegde rivieren. Je hoeft de anderhalve kilometer hoge Učka niet meer over. Een elektronisch bewaakte toltunnel leidt als een wormengang direct naar het hart van druiventros.

De schrijvers die ik las, maakten me het volgende wijs. Na de Romeinse verovering van 177 voor Christus bloeiden de landbouw en de handel eeuwenlang, maar toen Rome in 476 zelf ten val kwam, werd Istrië korte tijd bestuurd door de Germanen. Vlak voor de komst van de Slavische nomaden in de zesde eeuw werd het tegelijkertijd geregeerd door Rome en Byzantium, en vervolgens door Karel de Grote. In de loop van de late middeleeuwen voelde Istrië zich gesteund door Venetië in de strijd tegen de Saracenen, maar Venetië was een hebzuchtige partner, en te

gen het eind van de Middeleeuwen werd het schiereiland verdeeld tussen Habsburg en Venetië.

De tunnel door de buik van de piratenberg Učka voerde me naar een snelweg, waar ik niet van hield. Die snelweg dringt als een vork diep in het lichaam van het schiereiland en verbindt zo Triëst en Rijeka, de twee noordelijkste toppen van de tros, met Pula in het zuiden. Tegenwoordig droomt men er niet meer van de loop van een rivier om te leggen, men legt gewoon autostrada's aan. Als je evenwel eenmaal op zo'n snelweg zit, kun je er nauwelijks nog af en jagen vrachtwagens als mastodonten je voort door een betoverend bebost heuvelland, dat je daardoor nauwelijks kunt bekijken.

Terwijl ik hoopte op een afrit, speelde ik in mijn hoofd het vervolg af van de geschiedenis van Istrië.

Ook hier rukten vanaf de vijftiende eeuw de geduchte Ottomanen op, die de hele Balkan en bij uitbreiding heel Europa wilden veroveren. Na de val van Venetië in 1797 kwam het gebied in Napoleons handen, en na Napoleons nederlaag weer onder Oostenrijk. Iedere bezetter had zijn stempel op de geschiedenis gedrukt.

Langs de snelweg stonden bekladde verkeersborden. 'Triëst' (Italiaans) was doorgestreept en vervangen door het Kroatische 'Trst'. 'Rijeka' (Kroatisch) was overschilderd door 'Fiume' (Italiaans). Op een bord las ik naast 'Rijeka' 'Peka' (Servisch).

Ik dacht aan het Troebele Water van Stille Vrede.

Nog steeds geen afrit. Ik scande de twintigste eeuw in Istrië.

In 1920 werd het Istrische schiereiland krachtens het verdrag van Rapallo aan Italië geschonken als dank voor de steun aan de geallieerden in de Eerste Wereldoorlog. Radicale veritaliaansing volgde. In de Tweede Wereldoorlog was Istrië een bolwerk van Italiaanse partizanen, hoewel de adem van de fascistten te ruiken was: die van Mussolini in moederland Italië en die van Hitler in het door Ante Pavelić bestuurde Kroatië. De Istriërs

hielden niet van het fascisme. Mussolini zou zelfs op een kaakslag zijn onthaald toen hij Istrië bezocht, waarna hij besloot er nooit meer terug te komen.

Het naoorlogse verhaal is bekend. Tito's partizanen heroverden het schiereiland, dat de westelijkste provincie van communistisch Joegoslavië werd. Na de instorting van het communisme klemde Kroatië Istrië stevig aan zijn borst. Het werd het balkon van de nieuwe natie, vanwaar men naar Europa keek en de zonanabidders naar hun afgod lokte.

Een afrit!

Ik kwam op een smalle weg met stoffige vluchtstroken, waar colablikjes tussen het gras groeiden.

Het landschap dwong me uit te stappen. Op het geluid van de wind in mijn kleren na was het hier stil. Ik stal een druif uit een wijngaard en sabbelde op Istrië.

Voor me lag het schiereiland. Groene, blauwe, bruine wouden, zo ver als je kon kijken.

Sijpelend water en dooiend ijs hadden de kalksteenbodem in de loop van miljoenen jaren op vele plaatsen opgelost. Zo was er een labyrint ontstaan van spelonken en kalktunnels. Een reusachtige gatenkaas. Het subtropische klimaat had de ingezakte grond vervolgens bedekt met kolossale bossen. Het fenomeen heette 'karst'.^x Ik had het gevoel dat ik op een dunne stenen plaat stond boven een afgrond, die aan het oog werd onttrokken door bossen.

Later die dag zou ik weten of ik mezelf iets had wijsgemaakt.

De kleinste stad op aarde

Mijn doel was Pazin, maar ik raakte verstrikt in een net van weggetjes die er op mijn verfromfaaide kaart uitzagen als de bijna onzichtbare aders op de huid onder mijn ogen.

Toen ook de aders ophielden, gaf ik het op.

Ik stond toevalligerwijs op de grond van een elfde-eeuwse vesting, waaruit een stadje was gegroeid. De Italianen zeiden ‘Colmo’, de Kroaten ‘Hum’, en bij de ingang stond een bord met de naam in het glagolitisch. Ook de koperen stadspoort bevatte glagolitische woorden onder twaalf bas-reliëfs van mannetjes die het land bewerkten. Ik begreep dat de medaillons de maanden voorstelden.

Hum was twee straten rijk, die drie parallelle huizenrijen met elkaar verbonden. Daarom had Hum de naam de kleinste stad op aarde te zijn. Ik liep een van beide straten in, een ruw geplaveide, aflopende steeg, die zich vertakte. Hum lag op de grens van het Venetiaanse en het Habsburgse rijk en had vaak te lijden gehad onder het geweld van doortrekkende soldaten. Omdat de bewoners snel beschutting moesten kunnen zoeken, was het tiental huizen verbonden met trappen, portieken, muren, stenen banken en arcaden. De meeste hoekhuisjes waren afgerond. Van de balkons hingen laurierrozen en Oost-Indische kers omlaag.

Uit een raam klonken achtereenvolgens gedempte disco, een hypernerveuze nieuwslezer, een sopila, gregoriaanse zang en een schlager in een onherkenbare taal.

In het zevende huis verkocht een beeldige blonde kunstenares plaques met glagolitische letters en honingwijn, gestookt volgens een recept uit de tijd van de Argonauten. Ze deed me denken aan een tovenares. Op een trap gaapte haar zoontje me brutaal aan. Toen ik ‘Dobar dan’ zei, begon hij plots tegen me te kletsen met het enthousiasme van een volleerde gids.

Hij maakte me wijs dat alle steden ter wereld door reuzen waren gebouwd, maar dat ze, toen ze aan Hum wilden beginnen, niet genoeg stenen overhadden.

‘Daarom is het hier zo klein’, ratelde hij. ‘Er wonen 27 mensen. Als oma uit Ljubljana op visite komt, zijn het er 28. Als mijn klas uit Buzet komt logeren voor een verjaardagspartij, moeten

we een tent neerzetten in de tuin van de burgemeester en is de bevolking van Hum op slag verdubbeld.’ Hij krulde zijn lippen.

Ik floot vol verwondering.

Op het trapeziumvormige dorpsplein stond een huis met een Venetiaanse loggia van kalksteen, die net groot genoeg was voor alle bewoners. In het witte tafelblad waren glagolitische woorden gegrift. Italiaanse gewoontes hadden hier evenwel de bovenhand. De loggia was naar Venetiaans model de plaats waar het publieke leven zich voltrok en feesten werden gehouden.

‘Nog steeds’, vertelde de beeldige kunstenaar, ‘wordt de *župan* oftewel burgemeester hier gekozen als in de zestiende eeuw: je kerft een streepje in een houten blok naast de naam van je favoriete kandidaat.’

Het woord ‘kerfstok’ flitste door mijn hoofd, maar ik kende het in geen enkele vreemde taal.

Zoonlief had inmiddels zijn belangstelling voor mij verloren en verdiepte zich in een computerspel. Ver uit elkaar gedreven tijdvakken schampten elkaar hier even. De radio sproeide geknepen muziek uit oma’s Ljubljana.

De beeldige kunstenaar, die me had verleid tot het kopen van twee flessen Argonautenwijn, tekende me uit waar Pazin lag.

‘Ik hoop dat u geen hoogtevrees hebt’, waren haar laatste woorden.

Het kerkhof aan de rand van Hum was afgezet met stenen zo groot als schedels. Zandwegen vol plassen leidden naar het dal, naar de ondergelopen spelonken, waarvoor ik huiverde.

Ik verwarde huivering met kou. Het weer weifelde alvorens te besluiten of het late zomer of vroege winter was. In de verte rommelde het.

Het Romaanse kerkje, dat net groot genoeg was voor de 27 bewoners, had korstige muren. Naast de apsis en de gedekte offer tafel ontdekte ik dertiende-eeuwse fresco’s, of wat daarvan overbleef. Na lang kijken herkende ik de elfde en de dertiende statie

uit het lijdensverhaal van Jezus: de kruisiging en de kruisafneming. De andere schilderijen op de korstige muur waren onduidelijk: een piëta wellicht, een decor van Romeinse boogramen en zuilen in de woestijn van Palestina.

Ik keerde terug naar de staties. Verbluffende schilderkunst. De personages keken elkaar aan. Door hun verdriet schemerde extase. Pijn als de juiste prijs voor al het goede. De helse aanblik van de dood joeg de figuren rond het lijk angst aan, maar beloofde tegelijk verlossing. Ik ging op de stoffige vloer zitten en dacht na over angst en verlossing. Ik dacht aan lijkenlucht: zerpe, opgewarmde spuitjes.

Andere figuren keken langs me heen naar iets wat zich schuin achter me bevond. Ik draaide me om. De afgeschilferde muur, een dode ruiker. Daarboven zat een rechthoekig raampje, waar de zon op haar hoogtepunt naar binnen viel. De ogen van de half dode, half extatische schimmen zochten het licht.

De kerk was een schedel waar de collectieve herinneringen van een heel volk waren ingebrand.

Buiten wachtte de zoon van de beeldige tovenaars me op.

‘Brwe-eng!’ riep hij. Zijn plastic kalasjnikov trilde in zijn handen. ‘Nu ben je dood!’

De hellegang

Verweerde, onthoofde beelden. Ze stonden als gestolde burgers uit het verleden naast de kerk en het beeld van de schutspatroon met de mijter. Achter de half ingestorte kerkhofmuur groeiden oleanders. Kinderen jengelden een aftelversje. Het wasgoed was een grote, wapperende vlag.

Tot hier had de beeldige tovenaars gelijk. Ik besloot vanaf nu te voet voort te gaan.

Een boer op weg van zijn wijngaard naar zijn huis hielp me in het Italiaans en besloot: ‘Facile! Facile!’

De avond viel. Het weer weifelde nog steeds. De zon gaf nog warmte af, maar er stond een hondskoude, vlagerige wind. Gelukkig bleef het lang licht in de herfst. Binnensmonds citeerde ik Dante:

*Lo giorno se n'andava, e l'aere bruno
toglieva li animai che sono in terra
da le fatiche loro...*

Het daglicht week, de schemering verscheen,
die alle aardse schepselen bevrijdde
van dagelijkse zorgen...

Het Istrische binnenland was een hoek van Europa waar de middeleeuwen niet ophielden. De breuken in de aarde liepen parallel aan de grenzen tussen beschavingen. De grond bewaarde de herinnering aan het bloed dat erop was vergoten. Op die verende bodem groeiden mythen als olijfbomen.

Ik berekende dat ik in het geografische middelpunt van Istrië stond. Pazin – Pisino in het Italiaans, Mitterburg in het Duits – verscheen voor het eerst op de kaart in 983 en kwam in 1347 onder Habsburgs bewind. Later werd het de hoofdstad van Istrië. Nu is het in de tweede plaats bekend om zijn cementfabrieken.

Waarom dan in de eerste plaats?

Eén antwoord: om de karst.

De vestingstad lag op een klip boven een gat in de aarde. De eindeloze insijpeling van water had de kalksteenbodem uitgehold. De straten volgden de grillen van de rots. Als je in de richting van de citadel liep, waaromheen de stad was ontstaan, keek je opeens recht in de muil van de aarde. De bodem was bedekt met blauw, groen en bruin gewas, waarboven stekelige dennen uittorenden. De bemoste rots die de stad schraagde, vertoonde alle schakeringen van grijs, blauw en oker. In de okselachtige

holtes groeide paars gras, als haar. Beneden glinsterde de rivier de Pazinčica, een schijnbaar onbelangrijke slang, die al miljoenen jaren al het kalksteen opvrat. In de voorhistorische leegte onder de stad lagen nog eens drie meren.

Ik maakte kennis met *Mathias Sandorf*, Jules Vernes roman uit 1885, die zich afspeelt in de tijd van de onstuitbare landhonger van Venetië en Kakanië. Sandorf is een van de drie Hongaarse aristocraten die in 1867 Hongarije willen losscheuren van Oostenrijk. Hun revolutionaire plan wordt verijdeld. Ze worden ter dood veroordeeld en opgesloten in de citadel van Pazin.

Vernes beschrijving klopte: de ramen van dit kasteel keken uit op een 130 meter diep ravijn.

Door een list slaagt Sandorf erin te ontsnappen, samen met een van zijn vloekverwanten. Ze vallen in de Pazinčica en worden meegesleurd in de spelonk onder de stad. Verne beweert dat er een verbinding is tussen de kloof van Pazin en de fjord van Lim, dertig kilometer zuidwestwaarts. Op die onwaarschijnlijke manier kunnen de opstandelingen ontsnappen.

Of die vertakking naar de oostkust echt bestaat, is nooit helemaal uitgezocht. Of toch? Zo onwaarschijnlijk als Sandorfs ontsnapping uit realistisch oogpunt is, zo realistisch is het bestaan van die verbinding uit geologisch standpunt.

Merkwaardig. Waarom weigerde men om de beste speleologen de darmen van de planeet in te sturen?

Ik ging pal boven de Pazinčica staan, op 130 meter hoogte. De brug veerde. In gedachten dook ik aan een rubberdraad de diepte in, schampte langs de aarde, zweefde terug, dook een tweede keer als een valk. Mijn maag draaide zich om.

Pazin bracht nog een ander boek voort: *La Divina Commedia* oftewel *De Goddelijke Komēdie* van Dante Alighieri. Als ik in Kroatië naar Italië op zoek ging, was dit mijn grootste vangst.

Mijn geheugen dicteerde me het vervolg van de verzen die ik onderweg naar Pazin had gebrevierd:

*...e io sol uno
m'apparecchiava a sostenere la guerra
si del cammino e si de la pietate,
che ritarrà la mente che non erra.*

...ik alleen
moest mij op de beproeving voorbereiden
van deze reis en van het medelij,
waaraan ik een getrouw verslag zal wijden.

We schreven toen 8 april van het jaar des Heren 1300, Goede Vrijdag. De tocht zou eindigen op de miraculeuze derde dag, de dag van de verrijzenis.

Dante bezoekt de hel, de louteringsberg oftewel het vagevuur, en de hemel. In de proloog beschrijft hij hoe hij 'in het midden van ons levenspad gekomen' afdwaalt van de rechte weg en de grote Latijnse dichter en 'taalfontein' Vergilius tegenkomt. In de tweede en derde zang lijkt het alsof Dante het doek van een enorme schouwburg opentrekt en ons het karstland van Istrië laat zien, doorkliefd door blauwe bergspelonken, ook de wonderlijkste en angstwekkendste van allemaal in Pisino.

Mijn verblijf in Pazin leerde me dat zo'n kloof in het Kroatisch klinkt als *fojba*. Letterlijk was dat een 'kuil', maar wat het nog meer kon betekenen, wist ik op dat ogenblik nog niet. Speleologisch geheim.

Met Dante dook ik weer de afgrond in. Vlak voordat we de bodem zouden raken, klonken deze woorden:

*'per me si va ne la citta dolente,
per me si va ne l'eterno dolore,
per me si va tra la perdute gente.*

‘Hier komt men in het oord der folteringen,
hier komt men waar de zondaar eeuwig lijdt,
hier komt men onder de verworpingen.

*Giustizia mosse il mio alto fattore:
fecemi la divina podestate,
la somma sapienza e 'l primo amore.*

Mijn maker schiep mij uit gerechtigheid.
Door goddelijke almacht, hoogste rede
en eerste liefde werd zijn hand geleid.

*dinanzi a me non fuor cose create
se non eterne, e io eterno duro.
Lasciate ogni speranza, voi ch'intrate.'*

Niets is er voortgebracht in het verleden
of het had eeuwigheid, ook ik duur voort;
er is geen hoop voor wie hier binnentreden.'

*Queste parole di colore oscuro
Vid'io scritte al sommo d'una porta;
Per ch'io: 'Maestro, il senso lor m'è duro.'*

In zwarte letters stond boven een poort
die boodschap opgetekend en ik zeide:
‘Hard, meester, is de inhoud van dat woord.’

In gedachten liet ik mijn vinger telkens weer over de verzen glijden. Ik bedacht dat het niemand onbewogen mocht laten dat Dante in deze zinnen *de hel zelf* laat spreken. Wij schoten weer de hoogte in, de dichter die de hel een stem had gegeven, en ik, de zoekende. Een ogenblik later stond ik met knikkende knieën

op de brug van Pazin en realiseerde ik me dat het landschap straks als een kaars zou uitgaan.

Bij mijn wurgende hoogtevrees, waarvoor ik was gewaarschuwd door de beeldige tovenaars van Hum, voegde zich nog een ander gevoel, dat ook Dante moest hebben bekropen toen hij hier liep. Door dit landschap binnen te dringen roept de argeloze bezoeker de vloek over zich af, die verscholen zit in de imperatief van het negende vers: 'Lasciate ogne speranza!'

In Pazin, ver weg van mijn eigen huis, struikelde ik opeens over mijn kindertijd.

In gedachten was ik weer elf jaar oud. In mijn vaders boekenkast vond ik een vertaling in de oude spelling van *La Divina Commedia*, voorzien van stichtelijk commentaar van kanunnik A. de Beer, hoofdinspecteur van het bisdom waar ik woonde. Het boek vermeldde trots: 'Nihil obstat' en 'Imprimatur' (het verlov van de kerkelijke censuur voor publicatie), 'augustus 1954'. Ik vergaapte me aan de negentiende-eeuwse tekeningen van Gustave Doré. Later zou ik kunsttermen leren: hyperrealisme, magisch realisme, surrealisme. Doré was alles tegelijk, lang voor het allemaal was uitgevonden.

Ik zag het woud, dat je lokte en voorbestemd was om je te doen verdwalen. De rotskust grijsde je toe en verstopte de wilde dieren die God had gemaakt om de zondaars te verslinden. De bomen strekten tolkieniaanse armen naar je uit. Ik week terug, huiverde alsof ik voor het ravijn van Pazin stond, viel op de knieën voor alles wat ik niet begreep.

Dorés beelden van de hellegang beantwoordden meer aan het canyonlandschap in Utah dan aan Pazin in Istrië, tenzij je alle huizen, het kasteel en de begroeiing uit het beeld wegdacht en enkel een ruw landschap overhield, met grotten gevormd door miljoenen jaren erosie, of zoiets als een uitvergroting van het maanlandschap op Krk.

Nog een dichter stak me een hand toe in Pazin: Rainer Maria

Rilke. Hij hertaalde de mythe van Orpheus, die in de onderwereld afdaalde om zijn dode Eurydice terug te halen, maar achterdochtig werd en tegen de afspraken in naar haar omkeek, zodat hij haar een tweede keer en dus voorgoed verloor. Pazin was Eurydice's tweede graf.

Toen het duister me insloot, wilde ik weg uit Pazin, de stad van de onomkeerbaarheid. Bestond er zoiets als 'metafysische hoogtevrees'? In het midden van het leven merk je plots dat je op een eng pad langs een afgrondelijke leegte loopt, je beweegt je onder de treurige vloek van zinloosheid, niets is herkenbaarder dan nutteloosheid. Metafysische hoogtevrees? Dante had het over een 'dwaalwoud', een lyrische versie van midlifecrisis.

De onderwaterstad

Dantes dwaalwoud bracht me enkele tientallen kilometers verder in zuidwestelijke richting naar de turkooizen, oesterrijke Limvallei, die uitmondde in de Limbaai en de Adriatische Zee. In de Romeinse tijd markeerde deze baai de grens tussen de provincies, vandaar de naam. Hier kwam Mathias Sandorf weer tevoorschijn na zijn ontsnapping uit de citadel van Pazin. James Joyce, de auteur van *Ulysses*, reisde hierlangs op zijn weg van Triëst naar Pula.

Dat de karst nog een ander verschrikkelijk geheim verborg, zou ik nu snel te weten komen.

Mijn doel was weer een nieuw vergaarbekken van verhalen, die generaties aan elkaar doorgaven als erfportie: Rovinj of Rovigno, een schiereiland op een schiereiland. Het was alsof Venetië uit zijn moeras was weggeplukt, op een heuvel was verheven en in de Adriatische Zee neergezet. Een afgedreven stad van dogen, chimaeren en spookmaskers.

Eindelijk regende het. Het voelde alsof de hemel, die al dagenlang zwaar was, zijn hart luchtte.

Een gids putte zich bij zijn Russische bezoekers uit in excuses omdat ze zijn stad niet konden zien in haar volle glorie. Hij bedoelde: in de zon, terwijl ik vond dat steden die verwant zijn aan Venetië hun pracht pas prijsgeven als ze nat zijn: de *draperie mouillée* van de architectuur. Ik had ‘De kade der ongeneeslijken’ van de Russische dichter Joseph Brodsky in mijn bagage zitten. Daarin speelt Venetië, de moeder van Rovinj, de hoofdrol. Venetië heeft overigens een imposante kinderschare langs de Adriatische kust. Brodsky over een druilerig Venetië: ‘Het is of de ruimte, die zich hier meer dan waar ook bewust is van haar ondergeschiktheid aan de tijd, antwoordt met de enige eigenschap die de tijd niet heeft: met schoonheid. En daarom neemt het water dit antwoord op, verdraait het, mangelt en versnipperd het, om het uiteindelijk toch grotendeels ongeschonden mee te voeren naar de Adriatische Zee.’

Welke Rovinjaanse mythe ontstond er eerst?

Wellicht die van Euphemia. Haar koperen lichaam torende op de hoogste top van de stad, op de klokkentoren die een replica was van de San Marco. Euphemia’s marmeren sarcofaag had een ereplaats in de kerk en werd ieder jaar bezocht door duizenden pelgrims. Bruidsparen kwamen van heinde en verre om haar genade af te smeken.

Ik klom via trappenstraatjes met tweetalige namen (Italiaans en Kroatisch) op naar de monumentale kerk en ontdekte dat het vandaag de dag van de bruiloften was. Witsatijnen bruiden met hazelnootbruine pupillen schoven aan naast hun blozende verloofden op de trap naar het heiligdom. Vrienden schoten toe met paraplu’s om de dure kapsels droog te houden. Straks in de kerk zouden ze opgaan in een woud van knetterende kaarsen.

Over Euphemia’s verhaal lag al eeuwen een waas van geheimzinnigheid, in stand gehouden door de vissers van Rovinj.

Zij was de dochter van een senator in het Oost-Romeinse rijk, die leefde op het breukvlak van de tweede en derde eeuw van

onze tijdrekening in Chalcedon, een stad op de Klein-Aziatische oever van de Bosporus, tegenover Constantinopel. Vandaag is dat Kadiköy, een buitenwijk van Istanbul, bekend om zijn geurige markten. Euphemia weigerde te trouwen, omdat ze Christus als haar bruidegom beschouwde. In die dagen voerde Diocletianus de plak in het Oost-Romeinse rijk. Hij stond bekend om zijn wrede vervolging van christenzielen. Ik had rendez-vous met hem in Split, later op mijn reis door Dalmatië.

Toen Euphemia zich verstopte voor de Romeinse rituelen, die ze heidens vond, werd ze opgesloten en gefolterd. Diocletianus stuurde haar de arena in en zag koelbloedig toe hoe ze door een beer aan stukken werd gescheurd.

Anderhalve eeuw later, toen het christendom de staatsgodsdienst was geworden, vond in de kathedraal van Chalcedon, die aan Euphemia was gewijd, een concilie plaats. Meer dan zeshonderd geestelijken bezonnen zich over de verdeeldheid van de kerk. Toen een akkoord uitbleef, liet men het oordeel over aan de Heilige Geest. De vertegenwoordigers van de beide strekkingen legden een afschrift van hun visie in Euphemia's sarcofaag. De kist werd dichtgespijkerd, verzegeld en drie dagen met rust gelaten. Toen ze weer werd geopend, lag de confessie van de orthodoxe fractie in Euphemia's hand, terwijl het andere papier bij haar voeten lag. Het pleit was beslecht.

Het miraculeuze verdict lag aan de basis van Euphemia's heiligverklaring. Later onderging haar marmeren sarcofaag een rusteloos lot: ze werd verhuisd, gestolen, in het water gegooid, uit de zee opgevist en weer teruggebracht naar Constantinopel. Dit had haar laatste rustplaats moeten zijn.

In de negende eeuw maakte de sarcofaag echter geheel eigenmachtig een bijzondere tocht. Om mijn reisverslaving te stillen heb ik die tocht gereconstrueerd.

De sarcofaag dook in Constantinopel de Bosporus in, de zee- en de Zwarte Zee met de Middellandse Zee verbindt, en

op die manier Azië met Europa. Voordat hij de Middellandse Zee bereikte, peddelde hij door de Turkse Zee van Marmara, en zo naar de nauwe doorgang van de Dardanellen en de Hellespont. Hij kwam weer boven water in het zuiden, in de Middellandse Zee, dat wil zeggen in de Griekse archipel, die er op mijn kaart uitziet als geklonterde zwarte kaviaar en die zich uitstrekt over de Egeïsche Zee, de Zee van Kreta en (in noordwestelijke richting, gezien vanuit het perspectief van de sarcofaag) de Ionische Zee. Daar koos hij voor het noorden. De laatste nauwe straat waar hij doorheen zwom, was de Straat van Otranto, de doorgang tussen de hiel van de Italiaanse laars en Albanië. Ten slotte ging de reis recht omhoog naar de Adriatische Zee. Vlak voor de Golf van Venetië sloeg hij rechts af bij de eerste haven op een heuvel.

In zijn geheel legde de sarcofaag met Euphemia's stoffelijk overschot 2300 kilometer af.

Die haven op de heuvel was Rovinj. Hier.

De stellen waren de kerk in geschuifeld. Het plein liep leeg. Ik keek omhoog. De wind sloeg de regen als koud zuur in mijn gezicht. Van overal was de zestig meter hoge campanile uit 1736 met de koperen Euphemia te zien. Ze behoedde de stad voor calamiteiten. Zeelui van over de hele wereld gebruikten haar als oriëntatiepunt en begroetten haar met fors getoeter.

Ik dwaalde door de stad, terwijl de regen ruisend neerviel. Ik liep over de steile, met kalksteen geplaveide stegen, die zo Venetiaans aandeden, langs de stadsmuur over de promenade, bestrooid met roestige herfstbladeren, en langs de silhouetten van kerkkoepels en daken. De plassen rimpelden. Katten, verzadigd van de vis die ze net hadden gejat, keken me peinzend na. Het hoogseizoen was afgelopen, de obers geeuwden. Van oudsher was Rovinj een rotseiland in de vorm van twee in elkaar grijpende kreeftenpoten. In 1763 werd de vaargeul gedempt om het eiland met het vasteland te verbinden.

Ik vond Rovinj ook lijken op een dodeneiland, vooral toen ik er later met de boot langs voer. De afgebrokkelde rood-en-gele gevels, die half in het water verdwenen, en hun dommelige ramen met de slaphangende was leken uitgestorven of alleen bewoond door schimmen die van tijd tot tijd, wanneer niemand keek, achter een gescheurd gordijn langs gleden.

De vissers vertelden nog veel meer. In de kroeg waar ze zich te goed deden aan gedroogde vis, espresso en *rakija*, haalden ze gloedvolle verhalen op over gescheurde netten, aangespoelde voorwerpen en wat de Italiaanse dichter Umberto Saba 'de diepten van de wilde Adria' noemde.

Door de pastadamp heen weerklonk de mythe van Cissa. Cissa kende ik uit de Latijnse literatuur. Gaius Plinius de Oudere, een belezen militair en wetenschapper uit de eerste eeuw na Christus, die als de eerste encyclopedist wordt beschouwd, beschreef Cissa als een stad op een eiland in de Adriatische Zee. Ze bevond zich ter hoogte van het huidige Rovinj en stond bekend om de productie van purperen verf, waar de Romeinen verzot op waren. Op 16 september van een jaar tussen de vierde en de achtste eeuw (precisie was mijn vissers vreemd) werd Cissa tijdens een aardbeving door de golven verzwolgen. Overlevenden zouden later Rovinj hebben gesticht. Volgens de overlevering bevond Cissa zich nog steeds op de zeebodem, zoals Atlantis. Wanneer de netten van de vissers bij het ophalen telkens weer scheurden, geloofden ze dat die waren blijven vasthaken aan de torens van Cissa.

Ik zei dat ze een duikpak moesten aantrekken om de bodem te gaan afspeuren, maar de vissers wuifden mijn voorstel met een geschrokken grijns weg. Ik besepte dat ik een oud verbod overtrad, alsof ik Euphemia's wonderlijke reis in twijfel zou hebben getrokken of het geheim van de poëzie zou hebben ontdekt.

'Erger nog,' zei een visser later, 'het is zoals met de schatkamer van Ivan de Verschrikkelijke onder het Kremlin in Moskou,

waar de kostbaarste Griekse manuscripten liggen. Wie die te zien kreeg, stierf binnen een jaar. Zo zal het ook de ontdekker van Cissa vergaan.’

Juffrouw Sulpicia en jongeheer Poison

Ik rolde de wandkaart over mijn stuur uit en zocht mijn weg. In een dorp stond een groot houten Christusloos kruis bij het vuilnis. Ik stal enkele druiven om mijn dorst te lessen. Het schiereiland werd almaar vlakker. De hemel voor me werd almaar lichter. Op de kaart leek Istrië op een neerhangend hoofd, de gebogen kop van de Balkan.

Toen werd ik opeens welkom geheten in Pula/Pola, de vijfde grootste stad in Kroatië. De zevenhonderd meter brede havenmond en de talrijke citadels lieten er geen twijfel over bestaan: ik bevond me op sinds mensenheugenis militair gebied.

Dat ik steeds dichterbij de draaikolk van de geschiedenis kwam, wist ik nog niet toen ik de Riva op reed op zoek naar een van de oudste hotels van Pula.

Aan de geteerde dukdalven en ringen lagen honderden boten: imitaties van donkerhouten zeeroversschepen, minicruisers, zilverglimmende plezierjachten, visschuiten en roestige vrachtboten met rinkelend tuigage. De helwitte lantaarns op de promenade knipperden.

Pula werd al in de derde en vierde eeuw voor Christus vermeld door de Griekse auteurs Callimachus uit Cyrene (het huidige Libië) en Lycophron, afkomstig van de Griekse archipel. De Donau achtervolgde me weer. Volgens de overlevering was Pula ontstaan op een slangennest, dat een veilig heenkomen bood aan Medea en haar geliefde Jason, de Argonaut die via de omgelegde Donau hierheen was gekomen nadat hij het Gulden Vlies had gestolen.

Pula had nog meer helden begroet. Hercules, de Griek die twaalf onmogelijke opdrachten moest uitvoeren om te worden

gerehabiliteerd nadat hij zijn vrouw en kinderen had vermoord, was de schutsheer van de stad geweest. Keizer Augustus, die de machtsstrijd had gewonnen na de moord op zijn neef Julius Caesar, had de stad uitgebreid.

Italië was hier gul aangevoerd over de Adriatische Zee. Venetiaanse torens schoten tussen de huizen tevoorschijn. Op een van de zeven heuvels prijkte een stervormige vesting. In spookachtig granaatrood en nachtblauw doemde een van de grootste amfiteaters ter wereld op, een pronkstuk van keizer Augustus en maar één maatje kleiner dan het Colosseum van Rome.

Het Venetiaanse bewind bracht hier evenwel vaak meer verval dan bloei. De vraatzuchtige dogestad eiste alle winst uit de havenwerken op. De pestepidemie in de zestiende eeuw veegde de al verzwakte stad bijna geheel van de kaart.

Tegenover de landingsbrug met een monstrueus Chinees schip dat me angst aanjoeg, vond ik een kazerne met betraliede ramen en klemmende deuren. Als er op de hoek geen bordje met 'hotel' had gehangen, was ik er nooit naar binnen gegaan. Mijn inschatting was verkeerd, want zodra ik binnen was, besloot ik meteen voor langer dan één nacht te boeken.

De receptioniste droeg een versleten Chanelpakje en op haar neus zat een schildpadbril. Ze mopperde onophoudelijk. Mijn ogen waren opgezwollen van vermoeidheid. Ik ontdekte gauw dat er achter de schildpadblik een bel-esprit schuilging. Langs een brede trap kwam ik in lege gangen met lopers, waar het rook naar de huizen die Joseph Roth beschreef, en die ik ook in andere gebieden van het oude Kakanië had geroken. De schildpaddame had me het gevoel gegeven dat mijn langere verblijf logistieke problemen kon teweegbrengen, maar toen ik in de eindeloze gangen van de tweede etage naar mijn kamer zocht, wist ik dat ze me wat wijsmaakte en dat dit gastenhuis zo goed als verlaten was.

Mijn kamer was een balzaal. Hoog plafond. Enorme vestibule. Na enig zoekwerk begreep ik dat de schoenendoos op het kastje

een televisietoestel was. Ik drukte op alle knopjes: drie kanalen Kroatische quizzen en honderd kanalen sneeuw. De telefoon bracht alleen verbinding met de schildpad tot stand. Draadloos internet was iets uit de sciencefiction. Het parket kraakte en knetterde bij iedere beweging. Het bed idem dito.

Kortom, ik was meteen verkocht.

Het huis stamde uit de post-Venetiaanse wereld. Op het congres van Wenen was besloten dat Pula bij Oostenrijk-Hongarije zou worden ingelijfd. Dat verklaarde de Joseph Rothlucht in mijn kamer. Voor de Kroaten was die inlijving allesbehalve een zegen, want het werd hun prompt verboden om hun eigen taal te spreken. Een eeuw later, na de Eerste Wereldoorlog, kwam Istrië met Pula als grootste stad onder Italiaans bestuur. Toen het Koninkrijk van Kroaten, Serviërs en Slovenen werd geratificeerd door het verdrag van Rapallo in 1920, viel Istrië uit de boot. De hoefijzervormige kust veritaliaanste, terwijl de boeren in het binnenland vasthielden aan de Slavische tradities. Ik moest denken aan de glagolitische tekens in de Venetiaanse loggia van Hum.

In de kingsize badkamer rook het *mitteleuropäisch*. Het porselein van het bidet, de sproeikop en de knijpzeep waren *italiano*. Aan de muur hing het hotelreglement in het *hrvatski*. Drie werelden kruisten elkaar, de Latijnse, de Habsburgse en de Slavische. Ik vormde de vierde, naakt op de koude tegels. Ik sloot mijn gezwollen ogen en gleeed het hete water in.

Julia stemde ermee in dat ik haar vanillemilkshake betaalde.

Ik had de hele dag door de tweetalige straten van Pula gezwoeven. Rondgehangen bij de fontein op het Danteplein toen net een paar honderd kinderen joelend de schoolpoort uit fladderden. Bewonderend opgekeken naar de triomfboog van de Sergii oftewel de Gouden Poort. Koffie gedronken met de bronzen James Joyce op het terras van café Uliks oftewel Ulysses. Gezocht

naar de schaduw van Michelangelo, die hier de sculpturen op de Romeinse bogen was komen bestuderen. Getuurd naar de Herculespoort, de Tweelingpoort, de tempel van Augustus.

Het amfitheater werkte als een magneet. Urenlang bracht ik erin zoek zonder te merken dat stortregen en hete zon elkaar afwisselden. Het jongetje in me verbeelde zich de gladiatoren in het opstuivende zand, het gekletter van zwaarden, de lichamen nat van zweet en bloed. Ik beklom de trappen, doorkruiste de galerijen, liet me in een leeuwenkooi glijden. Ik stelde me Euphemia voor als een frêle meisje, dat met gevouwen handen wachtte op de sprong van de beer.

Italië was hierheen geëxporteerd, maar soms droomde Italië ervan alle verspreide stukken terug te halen. De senaat in Venetië had in 1583 beslist om het amfitheater van Pola af te breken en in Venetië te herbouwen. ‘Steen voor steen.’ Ik begon te rekenen: hoeveel jaren, stenen, schepen, slaven, ongevallen? Eén senator, Gabriele Emo, wist dat te beletten.

Hoe ver was de dogestad hiervandaan? Vanaf de citadel met de vier bastions, in de veertiende eeuw gebouwd door de Venetianen op een Romeins *capitolium*, keek ik naar de haven met de angstaanjagend grote schepen, monsters van plaatstaal vol kranen als klauwen. Mijn Chinees lag er nog steeds, roerloos. Een vertrekkend passagiersschip toeterde.

‘Honderdvijfentwintig kilometer naar Venetië’, informeerde een matroos me op de kade.

Julia was verzot op milkshake in haar stamkroeg op het Forum, in de schaduw van de tempel van Augustus en het dertiende-eeuwse stadhuis. Voor de kost gaf ze Latijn in een gymnasium. Daarnaast kluste ze bij, als iedereen in een land met een strompelende economie. Op een van haar klussen had ik haar ontmoet. Op haar vrije momenten schreef ze gedichten, soms in het Latijn. Hoe heette de enige Latijnse dichteres ook weer?

‘Sulpicia’, zei Julia.

Ik noemde haar juffrouw Sulpicia. Ze was hoogblond en kwam helemaal uit Varaždin in het noorden van Kroatië. Reden: *ljubav*, amor in het Latijn. Ik wilde haar spreken over de splijtzwam die Istrië is, maar ze beweerde dat ze niets van doen had met (wat ik schetsmatig noemde) Italiaans Kroatië.

‘In ieder geval minder dan met bijvoorbeeld Hongaars Kroatië, want’, vertelde ze, ‘als kind heb ik al mijn vakanties aan het Balatonmeer in Hongarije doorgebracht.’

Zoals bij veel jonge Kroaten lagen er twee mobiele telefoons voor haar op het tafeltje, de ene privé, de andere zakelijk. Als een van beide overging, pakte ze ze allebei, alsof ze ze wilde wegen, en toen drukte ze een van de twee tegen haar oor. Het ritueel herhaalde zich om de tien minuten, en soms werd ze tegelijkertijd privé en zakelijk lastiggevalen. Dan trok ze een gezicht dat zei dat ze het buitengewoon vervelend vond, maar dat ze er wel mee kon leven. Vervolgens stortte ze zich weer op de milkshake.

Haar ouders hadden haar onder een stolp gezet, opdat ze ongeschonden volwassen kon worden. De burgeroorlog van de jaren negentig – ik rekende uit dat ze toen ongeveer tien was – was helemaal aan haar voorbijgegaan. Ze herinnerde zich de stilte in de buurt van het vliegveld, en de huivering voor het geronk van één vliegtuig.

‘Maar’, zei ze, ‘we bevonden ons ook niet in een gebied waar veel Serviërs woonden. De oorlog draaide om Servische belangen. Die Serviërs waren ooit vanuit Bosnië naar Kroatië gevlucht voor de Turken.’

Behalve dat ene vliegtuig herinnerde ze zich nog wel iets anders: de onophoudelijke stroom van propaganda, die ervoor zorgde dat iedereen elkaar begon te haten. ‘Kranten, radio, televisie, iedereen deed eraan mee. Alles wat anders was, was per definitie slecht.’

Ik wilde met haar filosoferen over de haat, maar ze keek opeens naar haar twee mobieltjes, koos er een uit en begon er uitvoerig

tegen te praten. Toen ze hem weer neerlegde, zei ze: 'Mijn vriend zal je vragen juister kunnen beantwoorden.'

Haar milkshake was op. Ze zei dat ze een hekel had aan politiek, en bestelde limonade. Haar specialisme was taalkunde. Ik probeerde haar uit te leggen dat politiek en taalkunde elkaar niet hoeven uit te sluiten, want een stad met tweetalige straatnamen had een interessant politiek probleem, dat net zo goed op verdeeldheid als op verbondenheid kon wijzen. Ik dacht aan Brussel.

Juffrouw Sulpicia legde me uit dat het Latijn tot 1846 de lingua franca was in het Kroatische parlement. Opeenvolgende bezettingen met elk hun eigen taalwetten hadden zo'n administratieve chaos ontketend dat men het Latijn verkoos als voertaal. Handig, maar hoogst onpopulair. We bootsten lachend een conversatie na van twee negentiende-eeuwse aristocraten in Latijn. Julia nipte van de limonade en corrigeerde mijn ablatief.

Het vervolg was me min of meer al bekend: de revolutiegolf van 1846, de Illyrische beweging, idealistisch eenheidsdenken. Het Kroatisch als nationale taal?

'Vox clamantis in deserto,' zei Julia, 'de stem van een roepende in de woestijn, en er zou nog veel bloed vloeien voordat er een internationaal erkend onafhankelijk Kroatië zou komen met een internationaal officieel erkende taal.'

Zei ik niet dat taalkunde en politiek elkaar niet hoeven uit te sluiten?

Damir, Julia's vriend, wiens reputatie dat hij alle vragen juist kon beantwoorden mij dankzij Julia al had bereikt, schoof aan. Hij droeg een zwart T-shirt met daarop in fluorescerende letters 'poison'.

'Ik ben een patriot', stelde hij zich voor.

Ik schatte jongeheer Poison nog jonger dan haar. In tegenstelling tot Julia was hij wel geboren in Pula. Zijn kindertijd had zich eveneens min of meer onder een stolp afgespeeld, want ook

in Pula had de burgeroorlog van de jaren negentig nauwelijks gewoed. De reden: geen Serviërs. Damirs vader, een beroepsmilitair, had wel het plaatselijke vliegveld helpen verdedigen.

De manier waarop hij zich had voorgesteld, had de toon van ons gesprek gezet. Omdat hij een native Istriër was, wilde ik alles weten over het Italiaanse verleden en hoe een patriot daarmee omging.

‘Kijk,’ zei hij en hij wees naar de gepavoiseerde gevel van het stadhuis achter ons, ‘welke vlaggen zie je daar?’

Ik zag vier vlaggen. Kroatië: het schaakpatroon en de vijftwintig rode en zilveren velden, waarop een kroon met vijf pieken. Istrië: een gouden geit met rode hoeven en hoorns tegen een bergblauwe achtergrond. Pula: een eenvoudig spinaziegroen veld met een geel kruis.

‘En de vierde?’ vroeg Damir.

De vierde was de groen-wit-rode vlag van Italië.

‘Dat stoort me’, zei Damir. ‘We zijn in Kroatië, niet in Italië. Waarom zijn de straten tweetalig? Op school wordt ook Italiaans gegeven. Waarom? Ik wil niet dat mijn kind Italiaans leert omdat het dat moet. In de supermarkt waar ik werk, gaan sommige mensen ervan uit dat je Italiaans verstaat. Ze vinden het vanzelfsprekend en kijken op je neer als je geen Italiaans kent. Dit is toch Kroatië? Weet je dat Italianen gesubsidieerd worden omdat ze een minderheid vormen? Ze kunnen naar hun eigen scholen gaan en krijgen hun boeken gratis. Ze hebben meer voordelen dan wij. Ik háát ze.’

Omdat ik schrok bij het woord ‘haat’, begon hij te grijnzen.

‘Nou ja, laten we zeggen dat ik me heel onverdraagzaam opstel tegenover de arrogantie van de Italianen. “Onverdraagzaamheid” is een beter woord dan “haat”. Waar kom je vandaan? Uit België? Dat is toch ook een zorgkind in het hart van Europa?’

‘Ik weet niet welke kranten je leest,’ zei ik, ‘maar in België haten de bevolkingsgroepen elkaar niet.’

‘Maar ze zijn wel onverdraagzaam?’ hield hij vol.

‘Er is politieke onverdraagzaamheid,’ zei ik, ‘en onverdraagzaamheid van heethoofden, maar niemand zegt dat hij de ander haat.’

‘Zie je wel, toch onverdraagzaamheid dus’, lachte Damir. ‘Weet je, hier heb je maffe toestanden. Serviërs die hierheen gekomen zijn uit Bosnië omdat ze eerst de islam en daarna de oorlog wilden ontvluchten, gedragen zich soms als Italianen. Zo kunnen ze zich van de Kroaten onderscheiden. En dat terwijl we zo goed als dezelfde taal spreken. Ik háát ze.’

‘Je bent onverdraagzaam’, corrigeerde ik.

‘Nee, ik háát ze.’

‘Geloof je dat het ooit mogelijk is dat Kroaten en Serviërs vreedzaam naast elkaar leven in hetzelfde land?’

‘Nee,’ zei Damir zonder aarzelen, ‘dat geloof ik niet. Het bloed dat op de muren van onze huizen is gespat, is niet weg te schrobben. Het bloed van katholieke priesters, het bloed van onschuldige vrouwen en kinderen. Het had zover niet hoeven komen. Toen de Kroaten in 1970 hun zogenaamde Kroatische Lente^{xi} vierden, naar analogie met de Praagse Lente in Tsjecho-Slowakije, had Tito, die aan het roer stond van Joegoslavië en nota bene zelf een Kroaat was, ons de onafhankelijkheid moeten geven.

‘Wacht even,’ zei ik, ‘je haat de Italianen en je haat de Serviërs, maar hoe zit het met de Slovenen?’

‘Weet je wat er mis is met de Slovenen? De Slovenen denken dat ze beter zijn dan wij. En zo heb je een compleet plaatje van dit schiereiland. De Serviërs willen hier de baas spelen, zoals overall, de Italianen beweren dat ze hier thuis zijn, en de Slovenen lachen ons uit. En wat doen de Kroaten? Ze gaan op hun luie krent zitten en geven pootjes, als laffe honden. Ze weten niet hoe ze trots moeten zijn.’

‘Ik dacht dat je een patriot was,’ zei ik, ‘maar wat je zegt klinkt als nestbevuiling.’

‘Ik ben een patriot, maar geen nationalist’, zei Damir. ‘Ik pak geen geweer, tenzij ik bedreigd zou worden. Als iemand het geweer op je kind richt, denk je niet na, maar dan vecht je. Ik wil alleen niet dat Kroatië opnieuw, zoals zo vaak in de geschiedenis, wordt uitverkocht.’

‘Je bedoelt aan de EU’, zei ik.

‘Ik verdien vijfhonderd euro per maand,’ vervolgde Damir, ‘een bediende in een supermarkt in Duitsland of Nederland verdient – pakweg – vijfduizend euro...’

‘Nu weet ik zeker dat de kranten die je leest valse informatie verspreiden’, haastte ik me te zeggen. ‘Weet je wat vijfduizend euro is?’ Ik wendde me tot juffrouw Sulpicia, die naar haar twee mobieltjes zat te staren. ‘Fama tam ficti tenax, quam nuntia veri. Het gerucht houdt even hardnekkig vast aan de leugen, als zij verkondigster van de waarheid is. Vergilius. Die vijfduizend euro, dat is óók propaganda.’

‘Nou, iets minder dan,’ zei Damir, ‘maar toch een smak meer dan ik. Dus de buitenlanders komen met hun dikke portemonnees onze huizen opkopen en wij blijven met de prullen zitten. Zo stom zijn we dat we ons land laten opkopen door rijke vreemdelingen.’ Hij hield even op en zei toen: ‘Als we lid van de EU zijn, komen er ook nog eens arme vreemdelingen hierheen, die onze banen zullen inpikken omdat ze voor minder geld willen werken. Arm Kroatië!’

‘Denk je heus niet dat de EU voordelen zal brengen?’ vroeg ik.

‘Wij zouden als Zwitserland moeten zijn’, droomde Damir hardop.

‘Zwitserland: brandschone dorpen, smetteloze straten en een onfeilbaar geweten,’ zei ik, ‘maar de hoogste drugscijfers van Europa. Jongeren kruipen in hoekjes bij elkaar met de heroïne-spuut. Is dat wat je wilt?’

‘Ik bedoel de politieke onafhankelijkheid van Zwitserland. Zonder de drugs.’

Ik moest hard lachen en zei dat we het nooit met elkaar eens zouden worden. De onverdraagzaamheid had natuurlijk haar wortels in het eeuwenlange machtsdenken van de volken op de Balkan, die telkens in andere handen overgingen en zich probeerden te redden, over de grenzen van de godsdienst heen, door coalities te smeden en zich tegen gemeenschappelijke vijanden te keren. Ik zei tegen Damir dat ik dit wel kon begrijpen.

‘Maar’, ging ik voort, ‘na elke nieuwe geweldsuitbarsting ontstaat een nieuw trauma, want door elkaar te doden los je misschien één probleem op, maar je schept vele nieuwe. Als je die problemen vervolgens onderdrukt, blijven ze gisten, en ooit spat ten ze weer open. Was dat niet een van de problemen van Joegoslavië: dat al die schrijnende frustratie als een etterende zweer bleef groeien onder de schijnbaar vreedevolle deken van de federatie? En toen iemand het bed wilde verschonen, was de zweer opeens in al haar viezigheid zichtbaar. Toen hoefde iemand maar in de zweer te prikken, en de hel barstte los. Die iemand was Slobodan Milošević.’

Tot mijn verbazing was Damir het helemaal met me eens.

‘Een monster’, knikte hij.

‘Zonder twijfel,’ zei ik, ‘maar was de burgeroorlog ook niet verklaarbaar uit het ressentiment dat de Tweede Wereldoorlog had nagelaten, toen de Kroatische overheid, de zogenaamde ustaša-beweging onder leiding van Ante Pavelič, radicaal koos voor een alliantie met Hitler en concentratiekampen bouwde, zoals in Jasenovac, voor joden, zigeuners én Serviërs?’

Op mijn tocht door Kroatië zou ik het concentratiekamp van Jasenovac bezoeken. Jasenovac staat bekend als het Kroatische Auschwitz.

Damir dacht lang na. ‘We moeten ons op de borst kunnen kloppen en zeggen dat we krankzinnige fouten hebben gemaakt’, zei hij. ‘Ante Pavelič had tijdens de Tweede Wereldoorlog voor de geallieerden moeten kiezen in plaats van voor het Derde

Rijk. Maar anderzijds was de sympathie voor het fascisme onder de Kroatische bevolking gering. Ook hier in Istrië, dat toen bij Italië hoorde.’ Hij vertelde het verhaal van Mussolini’s oorvijg. ‘Helemaal terecht’, vond hij. ‘Wat de concentratiekampen betreft moeten we toegeven dat het inderdaad Kroaten waren die daar verantwoordelijk waren voor vele onschuldige doden. Maar dat rechtvaardigt niet dat de Serviërs, de zogenaamde četniks, in de burgeroorlog concentratiekampen bouwden om de Kroaten te vermoorden. Weet je dat de Serviërs elk jaar een četnik-viering houden? Stel je voor dat wij elk jaar een ustašaviering zouden hebben...’

‘Ja,’ vroeg ik, ‘wat zou je daarvan vinden?’

‘Dat doen we niet en dat zou ik nooit willen’, zei Damir.

‘Is er niet een popzanger, die enorm veel succes heeft en bekendstaat om zijn extremistische songs?’

Damir en Julia riepen in koor: ‘Thompson!’

Thompson oftewel *Chicago typewriter*: een automatisch pistool, geïntroduceerd door een Amerikaanse generaal (naar wie het is vernoemd) en veelvuldig gebruikt tijdens de Tweede Wereldoorlog, vuurt zo’n zevenhonderd kogels per minuut af. In de burgeroorlog werd het gebruikt door de Kroaten in de grensstreek met Bosnië-Herzegovina.

‘Thompson maakt vooral stomme muziek’, lachte Damir.

‘Wie is hij?’ vroeg ik. ‘Is hij niet een propagandist voor ideeën die verdacht lijken op die van de ustaša-beweging?’

‘Hij heet Marko Perković,’ zei Damir, ‘en hij heeft in de burgeroorlog gevochten, vandaar zijn artiestennaam. Hij zingt over wat hij noemt “universele menselijke waarden”, dat zijn God, het gezin, vrienden en het vaderland. Hij heeft inderdaad een laaiend succes. Waar hij optreedt, lopen voetbalstadions vol.’

Thompson zou ik overal tegenkomen, alsof hij het ijkpunt was als het ging om de onverteerde collaboratie in de Tweede Wereldoorlog en het daaruit voortvloeiende ressentiment dat

de burgeroorlog had teweeggebracht. Hoewel Perković in alle toonaarden ontkende dat zijn songs opriepen tot haat tegen de Serviërs, de ustaša-beweging vergoelijkten en negationistische ideeën verspreidden, deden ze me wel het bloed in de aders stollen. Hij hulde zich in een militaristisch zwart pak met een zwaard op de bovenarm en een kruis op de borst. In het logo van zijn naam vormde de T ook een zwaard. In zijn clips passeerden alle symbolen van een vrijheidsdronken, agressief nationalisme de revue, sluwtes vermengd met geitenwollensokkenbeelden: de slogan 'Bog i Hrvati' (God en de Kroaten), krijgers te paard, soldatenkerkhoven, een stilleven van kruis met pistool, vlaggen, huppelende blondines, de brandende u van ustaša, 'Fuck Serbia', een ziedendheet Dubrovnik, een amfitheater vol gladiatoren, de orgastische waterval van Krka, kerkjes met biddende oudjes, zon & zee, lachende smoeltjes, de puinhoop Vukovar. Tijdens een van zijn concerten riep hij 'Za dom spremni!' in de microfoon, een middeleeuwse strijdkreet die door het ustaša-regime werd gebruikt als synoniem voor 'Sieg Heil!' Het betekende zoveel als 'Paraat voor ons thuis!' Waarvoor paraat? Wilde hij soms blijven vechten? Op Thompsons concerten liepen er jongeren rond met fascistische symbolen op hun lichaam en werden er bij de deur nazistische militaria verkocht. Ik vond iemand die een schuilnaam heeft waarmee je zeventienhonderd levens per minuut kunt vernietigen, vooral een griezelige klootzak.

'Dat is overdreven', zei Damir. 'Veel jongeren, overigens een minderheid, weten zelfs niet wat die symbolen betekenen. Ze gebruiken ze uit rebellie. Het is zoiets als punk, subcultuur. Dat die symbolen in de meeste Europese landen verboden zijn, prikkelt hen juist. Wat erachter zit, weten ze niet. De ideeën waar ze voor staan, kennen ze niet, laat staan dat ze ze zouden delen. Weet je wat die idioten doen als ze thuiskomen na een avondje Thompson? Dan luisteren ze naar Servische rock op hun iPod. Zo gevaarlijk zijn ze.'

Servische rock was ook een allesbehalve lyrisch fenomeen. Neem de band Riblja Čorba (Vissoep), ooit een gezellige groep ketelmuzikanten, die na de oorlog opeens songteksten als ‘Ons land is gemaakt door oorlogsheren, dichters en diverse goden’ eruit ramden op de tonen van stevige gitaren. Of neem de turbo-folk, een quodlibet van boerinnenzang, staalovengedonder en véél bloot op de bühne.

‘Kijk,’ kirde juffrouw Sulpicia opeens, ‘daar gaat de burgemeester.’

We keken de burgemeester na, die het stadhuis binnentapte.

‘Hij ondernam actie tegen Thompson’, zei Damir. ‘Onlangs verbood hij een concert. De officiële reden was dat Thompsons vergunning niet in orde was, maar we weten wel beter. Hij was gewoon bang voor rellen.’

Later hoorde ik een andere versie uit de mond van een historicus wiens specialisme het twintigste-eeuwse Kroatische nationalisme is. Thompson had in een interview gezegd dat hij in Istrië de communisten zou gaan verdrijven. Met ‘communisten’ bedoelde hij links. De burgemeester had geen bezwaar tegen de zanger Thompson, maar tegen diens politieke stelling. Ook die versie geloofde ik niet. Er was natuurlijk maar één reden, vond ik. Ik dacht aan zevenhonderd porties spuitjes.

We kletsten nog een tijdlang door, totdat Damir enkele mobiele telefoons uit zijn jaszak haalde en in een ervan begon te praten. Hij moest dringend weg. Hij drukte me de hand en wenste me ‘sretan put’, goede reis. De fluorletters op zijn T-shirt vielen me weer op. Opeens verzonk hij in gepeins.

‘Iedereen mag zijn eigen mening hebben, ook als die niet politiek correct is’, zei hij. ‘Dat is democratie. Wij Kroaten zijn democraten. Kijk om je heen. Is dit een dictatuur? Zijn we een volk van fascistten?’

‘Nee,’ zei ik, ‘dat heb ik niet beweerd.’

‘Maar sommigen slaan er munt uit door dit wel te beweren. Ze schrijven boeken vol met dat soort prietpraat.’

Hij bedoelde Dubravka Ugrešić en Slavenka Drakulić, twee auteurs die net zoals Thompson in ieder gesprek zouden opduiken, en die in Kroatië even geliefd als gehaat waren. Zij verdeelden de Kroaten in kampen, die naar mijn mening allebei overdreven, net zoals Damir waarschijnlijk vond dat ik Thompsons betekenis overdreef. Ik vond Ugrešić en Drakulić uitstekende auteurs, omdat ze de vinger op de wond durfden te leggen. Later heb ik het nagekeken; nergens schreven ze dat Kroatië een fascistisch land was. Daar is maar één reden voor: Kroatië is géén fascistisch land. Maar de fascistische uitwassen mogen niet onder de mat worden geveegd.

‘In elke oorlog gebeuren er wrede dingen’, besloot jonkheer Poison. ‘Dat is nou eenmaal oorlog. Maar als je de burgeroorlog bekijkt, waarin mijn vader heeft gevochten, moet je toegeven dat de Serviërs de badguys waren, die alle ellende zijn begonnen omdat de heer Milošević zo’n nationalistische rad-draaier was die niet kon verdragen dat zijn grote Joegoslavië uit elkaar viel, en die dan maar de barbaarse tactiek heeft toegepast: pak wat je pakken kunt. Zo heeft hij Bosnië verneukt, en ook Kroatië. Dat hij en zijn trawanten daar in Den Haag voor werden berecht, is de normaalste zaak van de wereld, maar waarom moeten de Kroatische officieren, die zich alleen maar hebben verdedigd, voor hetzelfde gerecht verschijnen op beschuldiging van oorlogsmisdaden en in dezelfde gevangenis gaan zitten?’ Hij wachtte mijn antwoord niet af. ‘Heb je na de Tweede Wereldoorlog één Amerikaan op het Neurenberg-tribunaal zien verschijnen? Dat zou pas schandelijk zijn geweest. Nou, *bok*, dag!’

Hij liet mijn hand los, kuste Julia en verdween in de menigte. Na een poos zag ik alleen nog het zilveren woord ‘poison’, tot dat ook dat oploste in de straat die naar het amfitheater liep.

Met Julia praatte ik nog lang over de taalkunde, met name over de diakritische tekens in het Kroatisch alfabet – niets relevant voor mijn boek. Ze verontschuldigde zich omdat zij niet zo'n doortimmerde visie had als haar vriend. Eerlijk gezegd vond ik dat een geruststelling. Vervolgens legde ze uit dat de diakritische tekens in de negentiende eeuw waren ingevoerd door Ljudevit Gaj. Gaj was een van de belangrijkste propagandisten van de Illyrische beweging, die met grote zendingssijver een uitgesproken ideaal nastreefde: de eenheid van de Kroaten en zelfs de toenadering tot de Serviërs.

'Zelfs als je over taalkunde praat, gaat het over politiek', zei ik. 'Ja', bekende ze en ze bestelde een groot glas bier.

De geschiedenis is een rad

In Pula vond ik een mooie Italiaanse editie van *La Divina Commedia*, compleet met illustraties van Gustave Doré. Dit boek mocht in mijn boekenkast voortaan de plaats innemen van de uit de band hangende kanunnikenversie, die in 1954 het nihil obstaat van de pauselijke censuur had gekregen.

Ik dwaalde door Pula, terwijl de woorden van jongeheer Poison door mijn hoofd maalden. In mijn balzaal in het lege Habsburgse hotel ijsbeerde ik urenlang over de krakende parketvloer. De wind floot door de gebrekkig sluitende lijsten. Ik dacht na over censuur in al haar vormen, in verschillende tijden en culturen. Omdat ik als journalist had gewerkt, wist ik dat er diverse vormen van censuur bestaan. Er bestaat ook verholen censuur, of censuur die mensen zichzelf opleggen omdat het in bepaalde omstandigheden beter is om het achterste van je tong niet te laten zien, een slag om de arm te houden, je eigen ruiten niet in te gooien.

'Gelukkig is er niet één waarheid', had jongeheer Poison gezegd.

Dat herinnerde ik me opeens weer terwijl ik *La Divina Commedia* doorbladerde. Een opmerkelijke uitspraak voor een jongen die zo overtuigd de woorden ‘haat’ en ‘onverdraagzaamheid’ had uitgesproken in een gesprek waarin ook het woord ‘schieten’ was gevallen. Schieten had hij wellicht nooit gedaan, in tegenstelling tot zijn vader, de opdrachtgever van zijn vader, de leiders van zijn land en de leiders van zijn buurvölker. Hij was de onschuldigste twijg aan het uiteinde van een knoestige, bebloede tak. Hij zou het alleen doen, had hij gezegd, als iemand een geweer op zijn kind richtte. Het voorbeeld was niet uit de lucht gegrepen. Ik kende verhalen over četniks die een dorp op de Kroatisch-Bosnische grens binnenvielen, de kinderen met chocolade naar de keuken lokten en vervolgens hun mitrailleur leegschoten. Ja, dacht ik, dan zou de pacifist in mij ook het roer omgooien en naar een Thompson grijpen. Ik schrok van mijn eigen gedachten. Ik sloeg *Die Stille ist ein Geräusch. Eine Fahrt durch Bosnien* van de Duitse juriste Juli Zeh open en herlas twee zinnen die ik had gemarkeerd.

De eerste: ‘Al dagenlang lukt het me niet meer het kwade als uitzondering op de regel van het goede te begrijpen.’

De tweede: ‘Ik huiver, niet omdat mensen tot doden in staat zijn, maar omdat je het niet aan hen kunt zien.’

Toen ik besloot om Pula te verlaten, ging mijn telefoon, dat wil zeggen een van mijn twee telefoons, want al spotte ik ermee, de Kroatische jeugd had me inmiddels wel kunnen overtuigen van de voordelen. Mijn ene had een Belgische kaart en gebruikte ik voor contact met het thuisfront en voor internationale gesprekken; mijn tweede had een Kroatische *tomato*-kaart.

Het was de internationale telefoon.

Of ik tijd had voor bier.

‘Met jou altijd’, zei ik.

Mijn duivelin. Als journaliste vloog ze de wereld rond, maar ze was nu even neergestreken in Triëst.

‘Over een paar uurtjes op de Piazza Unità d’Italia?’

Ik keek op mijn kaart naar de kop van de Balkan. Van *down under* naar *up there*. Triëst lag op minder dan honderd kilometer noordwaarts, op de plaats van het oor.

‘Ik kom’, besloot ik.

In Caffè degli Specchi, het Spiegelcafé, waarden de schimmen van Franz Kafka, James Joyce en zijn vriend Italo Svevo rond.

We keken naar het plein van de Eenheid en naar de kade die gewijd was aan de *Caduti per l’Italianità di Trieste*, de kustweg van ‘de gesneuvelden voor de Italiaansheid van Triëst’. Karel VI, de achttiende-eeuwse Habsburgse keizer met de lange krulharen en vader van Maria Theresia van Oostenrijk, grijnsde ons toe vanaf zijn sokkel op het grootste plein van de stad. We lachten om de kinderen die oorlogje speelden bij de negentiende-eeuwse Venetiaanse fontein met de Vier Continenten. Waarom boezemen oorlogje spelende kinderen gezelligheid in? Bij de vlaggenmasten met het monument voor de veteranen van de Eerste Wereldoorlog hielden verliefden een wedstrijd tongzoenen. In het Palazzo del Governo ontdekte ik Byzantijnse mozaïeken. Onwillekeurig wees ik mijn tafelgenote op de vlaggen boven de Venetiaanse galerij van het stadhuis: de Italiaanse tricolore, de Europese sterren en de rood-wit-rode vlag van Triëst. In mijn hoofd echode Damirs woord ‘haat’.

In Triëst komen de Germaanse, de Latijnse en de Slavische cultuur met een grote klap tot stilstand. Het gevolg van deze botsing als van tektonische platen is een heuvel met een twee millennia oude nederzetting waarin achter elke hoek een verrassing opdoemt. Triëst is een tegelijk mediterrane en oosterse wereldhaven, een stad van verlies en blauwe plekken, tegelijk antiek en twintigste-eeuws, een subtiele mengeling van het vreemde met het vertrouwde. De Triëstijn Claudio Magris beschreef zijn inwoners: ‘Dalmatische Kroaten met plotseling Italiaanse

namen en Italiaanse Dalmatiërs met Slavische namen die met hun naam en hun ziel kaatsten alsof het in de wind geroepen en verhaspelde woorden waren.'

Mijn duivelin sloeg het boek van de geschiedenis open. Ze had een obscure liefde voor de zwarte bladzijden, een liefde die ik met haar deelde. Ze wist dat ik bij het schatgraven ook meer belangstelling betoonde voor de lijken dan voor het goud.

'Het opgraven van lijken heeft niets macabers,' zei ik tegen haar, 'maar iets literairs. Misschien is mijn hele literaire bedrijvigheid niets anders dan het terugzoeken van de verhalen, die met die lijken zijn begraven, een herdenking van helden en idealen die op de schroothoop zijn beland.'

Ik hoorde een personage uit Magris' roman *Blindelings* zeggen: 'Nu ben ik aan de beurt, is de beurt aan mij, een dweil die sinds onheuglijke tijden gebruikt is om de vloer van het ruim te poetsen en het vuil onder de nagels van de Geschiedenis weg te halen.'

'Het spijt me,' zei de duivelin, 'ik vrees dat we ook nu weer een partijtje spookjagen gaan spelen.'

Ik genoot van haar charmante giftigheid.

'Waarom in Triëst?' vroeg ik.

'Wat anders dan business?' zei ze ernstig, en toen barstte ze in lachen uit. 'Nee, serieus. Triëst, dat is *triëstinità*, een mengeling van Italiaans levensgevoel met Oostenrijkse zwaarte en Kroatische slonzigheid.'

'Wat is Kroatische slonzigheid?' Ik dacht aan Damirs nestbevuilende woorden.

'Omdat ik een Kroatische ben, mag ik dat zeggen', grijnsde ze. 'Als jij dat zou zeggen, zou ik met slaande deuren het café verlaten.'

'Juist', zei ik.

'Meer nog,' vervolgde ze, 'Triëst, dat is Europa, het touwtrekken en bloedvergieten op een drempel.'

Ik begreep opeens weer waarom ik met hoge snelheid naar Triëst was gereden om haar te ontmoeten.

We bestelden koffie, een van de twintig verschillende soorten waar dit café bekend om stond, en later wijn. De ober, een neu-riënde man met grote tanden, zette een bord vol chips en olijven voor ons neer.

‘De autochtone olijf is de *biancheria*,’ vertelde hij zonder dat wij hem daarom hadden gevraagd, ‘en Maria Theresia was dol op de olie van deze olijf.’

Mijn Italiaans ging, om het met Joseph Brodsky te zeggen, wild op en neer rond een vast nulpunt, maar mijn duivelin schakelde moeiteloos over van het Engels, onze voertaal, op het Italiaans. Haar moedertaal was vanzelfsprekend Kroatisch, maar ze kende ook Duits, en zelfs enkele honderden woorden Nederlands, omdat ze ooit een Hollandse vriend had gehad. Als ze ‘hartstikke’ zei, soms midden in een Engelse zin, vond ik dat altijd erg grappig.

‘Triëst is een stad op jouw maat’, zei ze. ‘Kom hier wonen, en je zult er nooit meer weg willen. En als je er even uit wilt, is alles binnen handbereik: Venetië, de Alpen, Ljubljana, Rijeka, de Middellandse Zee...’

‘Ik zal erover nadenken’, glimlachte ik. ‘Voel jij je hier thuis?’

‘Ik ben overal en nergens thuis. Soms denk ik dat ik ergens in de wolken woon, omdat ik van de ene plek naar de andere vlieg. De enige stad waar ik me echt *hartstikke* thuis voel, is Sarajevo, waar ik geboren ben.’

‘Dus Bosnië is je thuis’, vatte ik samen.

Ze stak haar vinger omhoog en keek me met haar wijde hazelnootbruine ogen streng aan. ‘Zeg nooit “Bosnië” tegen mijn land! Ik ben geboren in Bosnië-*Hercegovina*!’

Ik betrapte me er later geregeld op dat ik nooit meer ‘Bosnië’ kon zeggen zonder me op een of andere manier schuldig te voelen. Als ik er een seconde later ‘Hercegovina’ (met de klem-

toon op 'go') aan toevoegde, klonk dat als een excuus en een vermaan.

'Triëst', vervolgde ze, 'is Triëstijns. Dat is iets anders dan: Venetië is Venetiaans, of Rome is Romeins. Hier zit een scharnier, die de verschillende delen van Europa verbindt. Hier raken tragiek en euforie elkaar. In dit opzicht lijkt deze stad op mijn geboortestad. Ik denk wel dat ik er zou kunnen wonen. Triëst is ook een brug over een diepe kloof. De karst is een mooi symbool, maar heel dubbelzinnig. Wist je dat de partizanen in het karstland het verdrag over de hereniging van Istrië en Dalmatië hebben ondertekend, in september 1943, tijdens de Tweede Wereldoorlog?'

Ze zei 'war' met een bijna warme a en een dikke r. In het Kroatisch klonk 'oorlog' kort en hartstikke hard: *rat*.

Ik vroeg me vaak af wat iemand in een voormalig oorlogsgebied zoekt. Lijken opgraven kan toch geen hobby zijn. Gingen mensen op zoek naar het kwade als uitzondering op de regel van het goede?

Mij fascineerde de ernst van het Romeinse dobbelspel. Toen Jezus aan het kruis was genageld, dobbelden de soldaten om zijn kleren. Er was een parallelle: nadat landen gewapenderwijs werden veroverd, dobbelde men om de verdeling. De winnaar kreeg het grootste stuk. Wat me bezighield, was hoe het spel van winnaars en verliezers werkte, een kwestie van straf en beloning. Ik wilde begrijpen hoe er opnieuw messen werden geplant in nog niet geheelde wonden en hoe haarden van frustratie en wrok werden gekweekt, die enkele jaren of generaties later zouden leiden tot een nieuw conflict.

De duivelin luisterde aandachtig en veegde de wijn van haar volle lippen.

'Hoe ging dat in Istrië?' vroeg ik.

'Het was de hel', zei ze zonder aarzeling.

Flitsen in mijn hoofd: het dwaalwoud van Istrië, de slaperige dorpen, de rand van de grotten, het woord 'karst', een kruisbeeld

bij het afval, de toegang tot Dantes hel, de schim van Eurydice, de revolutionair Sandorf.

Mijn duivelin beschikte over bovennatuurlijke eigenschappen; haar bijnaam was niet zonder zin. Een ervan was dat ze gedachten kon lezen.

‘Mag ik je mythologie op haar kop zetten?’ vroeg ze. ‘Of liever: mag ik haar vertalen naar de realiteit?’ Ze verorberde twee olijven, voordat ze voortging. ‘Het is alsof Dante de geschiedenis heeft voorspeld. De kloven die je hebt gezien en waar Dante en Verne over schreven, heten *foibe* in het Italiaans, meervoud van *foiba*. *Foiba* komt van het Latijnse woord *fovea*, kuil.’ Nu stak ze een sigaret op en genoot van het inhaleren. ‘Toen het partizanenleger van Tito de oorlog tegen het fascisme aan het winnen was, hebben ze op een wrede manier wraak genomen. Omdat Istrië na de Eerste Wereldoorlog aan Italië was toegewezen, had Mussolini, de onderwijzer uit Predappio die in 1922 aan de macht was gekomen, daar een radicale veritaliaansing doorgevoerd. Veel Kroaten vluchtten weg uit angst voor het fascisme. Tito wilde zich genadeloos ontdoen van iedereen die zich tegen zijn communisme verzette, en van alle collaborateurs van Hitler en Mussolini.’ Ze zoog op haar sigaret. ‘Hondsheid regeerde. De criteria waren niet altijd even duidelijk. Zo werden ook veel mensen die te nadrukkelijk opkwamen voor hun Italiaanse identiteit en zich kantten tegen de inlijving bij Joegoslavië, vervolgd door Tito. Duizenden Italianen vluchtten, waarbij ze alles moesten achterlaten, de koeien en de varkens in de stallen, zelfs het eten op het vuur. *Il nostro Esodo*, “onze Exodus”, noemen de Italianen het.’ Ze wachtte, rookte gulzig. ‘Wie bleef, viel ten prooi aan de genade van de partizanen. Velen werden beestachtig vermoord. Anderen werden vaak nog levend in de *foibe* gegooid.’

Daarom weigerde men om de beste speleologen de darmen van de planeet in te sturen. Mijn maag draaide zich om. In mijn verbeelding stond ik pal boven de Pazinčica, 130 meter hoog. Ik

herinnerde me de verende brug, een rubberdraad, het schampen langs de aarde.

‘De hel, inderdaad’, mompelde ik.

‘Zeg maar genocide’, zei de duivelin. Onder haar woorden roerden zich vuur en verdriet. Ze doofde haar half opgerookte sigaret.

Ik vond later weinig informatie over deze zwarte bladzijde, en nog minder mensen die erover wilden praten. Eén ding herinnerde ik me opeens heel helder: een scène uit *Het onderbewustzijn van de beschaving*, het veeldelige drama van mijn poppenspeler, waarin de aarde openscheurde om de gevangenen van een zoveelste oorlog op te eten. De poppenspeler had de aarde een ziel gegeven en er een personage van gemaakt, een nachtmerrieachtig wezen dat door de mensen werd gekoesterd uit angst voor de grillen van de wraak en de slagen van het noodlot. Toen hij me over die scène vertelde, in een restaurant in Dalmatië, begreep ik het niet helemaal. Ik had het beschouwd als een metafoor. Nu snapte ik waarom de aarde aldoor één kreet uitstootte: ‘Foiba! Foiba!’

‘Waarom is die hele zaak niet meteen aan het licht gebracht door de Italiaanse overheid?’ vroeg ik.

‘Joegoslavië was in de Koude Oorlog een buffer tussen West-Europa en de Sovjet-Unie. Tito was aanvankelijk beste maatjes met Stalin, maar brak met hem en ging een eigen koers varen onder het motto “Nema od mora dok traje obnova”, “Geen tijd voor rust zolang de opbouw duurt”. Italië kon een conflict met zijn buurland best missen, want dat zou de verhoudingen alleen maar verzuren. In Joegoslavië had natuurlijk niemand belang bij het verkondigen van de waarheid. De *foibe* waren dus voor alle partijen taboe.’ Ze pakte een nieuwe sigaret. ‘Pas na de volledige instorting van het communisme en de burgeroorlog op de Balkan vielen de lijken bij wijze van spreken uit de kast. Silvio Berlusconi rakelde het thema weer op en stelde een natio-

nale herdenkingsdag in. In 2007, toen de onderhandelingen over de toetreding van Kroatië tot de EU al volop bezig waren, hield de Italiaanse president, Giorgio Napolitano, nota bene een oud-communist, een toespraak waarin hij Tito's optreden omschreef als "een golf van haat, bloedige razernij en Slavische expansieplannen, die het sinistere aanzien kreeg van een etnische zuivering". Hij noemde het ook onaanvaardbaar dat links hier zo lang over had gezweven. De Kroatische president Stjepan Mesić beet hard van zich af en beschuldigde Napolitano van "openlijk racisme, historisch revisionisme en politiek revanchisme".'

De wijn en de olijven smaakten me niet. Als de kloof tussen Pazin en de Limvallei, waardoor Vernes held ontsnapte, echt bestond, lag ze vol Italiaanse lijken. Later heb ik het verhaal van mijn duivelin natuurlijk nagetrokken. Alles klopte. Amateur-speleologen disten macabere verhalen op over skeletten op meer dan honderd meter diepte.

Waarom donderde Damirs woord 'haat' door mijn kop? Andere woorden paradeerden erachteraan: 'vergelding', 'vergeving'...

'Het is waanzin', zei mijn duivelin bijna lachend. 'Zie je het al gebeuren? Volken die voor elkaar op de knieën vallen, die elkaars vergiffenis afsmecken voor wat ze elkaar hebben aangedaan?'

'Hun leiders kunnen het doen,' zei ik, 'sommigen doen het ook echt.'

'Ja,' zei de duivelin, 'al is het meestal te laat, of het zijn hun opvolgers die het moeten doen. De echte schuldigen geloven te vast in hun eigen gelijk, of ze schamen zich ervoor om op hun knieën te vallen, of het kan hun geen donder schelen.'

Kinderen en verliefden hadden het plein verlaten. Ik bestelde nieuwe wijn. Dit keer serveerde de ober met de grote tanden drie soorten chips. De duivelin rookte onophoudelijk.

‘Als je ooit iets over me schrijft,’ zei ze, ‘moet je me als een niet-rokend personage opvoeren. Officieel rook ik niet.’

‘Ik beloof het,’ zei ik.

‘Het loont de moeite’, ging ze meteen door, alsof het om hetzelfde ging, ‘om het Kroatische standpunt ten einde te denken. Al te vaak wordt de Balkan, gemakshalve of uit een tot ideologie verheven politieke correctheid, afgeschilderd als een gezellige hutspot.’ Ik zag ineens het gezicht van Tihomir oftewel Stille Vrede voor me, die ‘troebel water’ in mijn oor fluisterde. ‘Laten we echter eens het mes zetten in onze druk bevolkte identiteit. Grenzen helpen je om helderder te denken. Niemand kan het een ander kwalijk nemen dat hij nadenkt over zijn belangrijkste kenmerken, over wat hem van een ander onderscheidt.’ Ze vermaalde een handvol chips met haar stralend witte tanden. ‘Leef je eens in in een mens die met enig historisch besef en met het historische gelijk aan zijn kant een gebied opeist, waar zijn voorouders al eeuwen thuis zijn. Als hij dat zou opgeven, zou hij de keten van de traditie verbreken en opgaan in een kleurloze etnische brij. Hij is bereid zijn leven hiervoor te geven, als het echt moet. Hij kiest ervoor om een wapen te gebruiken om dat te verdedigen.’

‘Een vruchtbare bodem’, zei ik, ‘voor wrok en wraak.’

‘Ken je Gabriele d’Annunzio?’

Ik noteerde zijn naam en schudde mijn hoofd.

‘Een Italiaanse dandy en dichter, 1863-1938. Een waardeloze rijmelaar, die wegsmolt bij de bombarie van Wagner, geilde op de donkere hartstocht van Schopenhauer en geloofde in de übermensch van Nietzsche. Hij voelde zich *superuomo*, maar was vooral een supermacho. Hij was een politiek beest, dat slingerde van links naar rechts, meestal extreem ver. Hij werd genoemd de *arbiter elegantiarum* van de Romeinse beau monde. Zijn idee was dat Italië als bakermat van de schoonheid superieur was en door dichters moest worden verdedigd. Hij paaide zijn lezers met

zinnen als: “Laat de mantel van licht die ik voor jullie heb geweven op jullie neerschijnen.” In de Eerste Wereldoorlog voerde hij opzienbarende stunts uit in tweezitters en torpedoschepen. Bij een van die acties verloor hij een oog. Aan het eind van de oorlog zaten de geallieerden met de handen in het haar over wat ze met Kroatië moesten aanvangen. Hoorde het nou bij Italië en de overwinnaars, of bij het Habsburgse rijk en de verliezers? Diplomaten probeerden elkaar te overtroeven, maar de beslissing bleef uit. Gabriele d’Annunzio, de gefrustreerde nationalist, zou als een *deus ex machina* alles oplossen. Hij wilde zijn volksgenoten bevrijden. Samen met zijn kompanen, soldaten die *arditi* werden genoemd, kwam hij op 12 september 1919 naar Rijeka en stichtte er een eigen republiek met zichzelf als regent. Voortaan heette de stad Fiume. Hij regeerde als een condottiere in de renaissance, trots op zijn adagium “Genio et voluptati”, “Met vernuft en wellust”. In zijn grondwet zat de kiem van wat men later het fascisme zou noemen. Hij was een wellustige gek, die tomeloze feesten hield en talloze minnaressen had, onder andere de actrice Eleonora Duse. Hij werd vereerd als het boegbeeld van het irredentisme in Italië.^{xii} Mussolini bewonderde hem. Vijftien maanden bleef zijn rijkje bestaan. In zijn toespraken tot zijn troepen zei hij: “Elke kogel uit onze geweren moet een Sloveen of een Kroaat doden.” Later kreeg hij een villa aan het Gardameer, Il Vittoriale, en werd hij tot ‘principe di Montenevoso’ geadeld. Kort na zijn dood brak de hel los waartoe hij zelf had opgeroepen.’

Ze dacht na, tuurde naar het plein en at werktuiglijk chips. Toen zei ze: ‘Als jij zo’n gek in de achtertuin van je ouderlijk huis had gehad, zou je ook geen hoge pet ophebben van de Italianen.’

‘Je bedoelt dat het *foiba*-drama een vergelding is geweest voor de Italiaanse waanzin van het interbellum’, zei ik.

‘De geschiedenis is een rad: wat zich nu beneden bevindt, is

straks boven, en wat boven is, komt onvermijdelijk weer beneden.’

Later ontdekte ik dat dit een parafraze was van een vers uit *Osman* van de zeventiende-eeuwse dichter Ivan Gundulić.

‘Kun je zo’n onvoorstelbaar geweld goedkeuren?’ vroeg ik me hardop af.

De duivelin haalde haar schouders op. Ze las mijn gedachten: ‘Soms is het beter om het goede als uitzondering op de regel van het kwade te begrijpen.’

Koude op het plein. Volle, koperen maan. De duivelin zwaaide met haar vliegbiljet voor Wenen. Ze zou me bellen uit Belgrado, of uit Athene, maar onderweg zou ze Kosovo aandoen, en misschien bleef ze daar wel hangen, want daar rommelde het, en ze moest erbij zijn als er geschiedenis werd geschreven. We zouden wel zien.

‘Ciao, *demonia!*’

De zee vulde zich met sterren. Ik slenterde door Triëst, opeens hartstikke alleen. De kou besloop me. Ik liet de zoete wind mijn hoofd schoonblazen. De zee was zoals bij Homerus dik als paarse herderswijn. Joyce leidde hier het leven van een dronkaard, schurkend tegen de dof gouden gevels. Svevo voerde Triëst in zijn boeken op als een stad die weet wat ze niet wil zijn, wat ze niet meer is en wat ze nog niet is, alsof ze zich in een ongedefinieerde ruimte bevindt. Magris beschreef deze ruimte vol flitsen van een uit haar ontijdige droom ontwakende stad, alsof ze zich enkel bij vlagen herinnert wat ze ooit zoal is geweest.

Stemmen buitelden over elkaar heen. In mijn hand lagen de draden van de levensverhalen, die ik in Opatija aan Tihomirs tafel had opgepakt. Ik had niet gedacht dat mijn zoektocht naar wat ik schematisch Italiaans Kroatië noemde, in Italië zou eindigen. Hij eindigde ook niet, Italië was overal.

De rusteloosheid van de duivelin had me aangestoken. De

geur van haar clandestiene sigaretten hing lang in mijn kleren. Ik hoefde geen muntstuk over mijn schouder te werpen om te weten dat ik ooit terug zou keren naar deze stad, maar nu moest ik verder. Ik wilde dieper doordringen in Kroatië. Istrië was nog maar de rand. Zou het gevoel dat ik in de marge van een land vertoefde verdwijnen als ik het binnenland introk? De Engelse historicus Marcus Tanner antwoordde onomwonden: Kroatië vormt in zijn geheel een grensland tussen Midden-Europa en de Balkan, tussen de mediterrane en de continentale wereld, tussen het Oosten en het Westen, een land dat nergens een compact, meerkundig lichaam is, maar als een halvemaan rond de Balkan ligt en altijd gedoemd is om te worstelen met zijn identiteit.

Istrië was de spits geweest die ik af moest bijten. In de schemering reed ik door de Sloveense bossen naar Rijeka. Toen ik de baai terugzag waar Stille Vrede woonde, met in de verte het gebochelde eiland Krk en de snoeren vlekkerige havenlichtjes op de kade, was het alsof ik weer thuiskwam.

3. Dalmatië

De koudste mediterrane plek

Dalmatië, de bef van de Balkan. Vierhonderdvijftig kilometer slingerende kust. De branding is een miljoenen jaren durende echo. Duizend en enige eilanden, maansteenblauw, smaragdgroen, liggen in een poel van kwik.

's Ochtends vroeg wilde ik in Rijeka de weg langs de kust nemen, maar vanwege de mist vergiste ik me in de richting en belandde in het Kapelagebergte.

Overdag werd het in de nazomer aan zee lekker zwoel, maar toen ik in de bergen kwam, in de Kleine en de Grote Kapel, trad de winter eensklaps in. Ik zigzagde door een wereld van vulkanen. Van tijd tot tijd boorde mijn weg zich door rotsformaties. Boven de wouden groeiden wolkenkrullen, die soms languit over de weg gingen liggen en me het uitzicht benamen. Kleverige regen geselde de voorruit. Door de mist begonnen mijn ogen te prikken.

In Ogulin, een druilerig stadje aan de Dobra, de Goede Rivier, moest ik bekomen van de slopende rit. Ik bewoog me nog steeds op dezelfde planeet, de dingen herhaalden zich. Ogulin lag, zoals Pazin, geknield op een rots boven een ijzingwekkende grot, een *foiba*, die hier de Đulakloof heette. Volgens de legende stortte Đula zich in het ravijn omdat haar geheime Romeo in de strijd tegen de Ottomanen was gesneuveld. De Goede Rivier murmelde troostend. De steile wand vormde het silhouet van een man,

die zich neigt om in de grot te kijken. In mijn verbeelding stootte de aarde een kreet uit.

Ik schulde onder de muur van de kasteeltuin. Het kasteel van de Frankopans domineerde de hele stad. De familie Frankopan behoorde, samen met de Zrinski's, tot de grootste aristocratische families. Samen beheersten ze de landelijke geschiedenis van de twaalfde tot de zeventiende eeuw, totdat ze in Wenen werden onthoofd omdat ze de koning voor de voeten liepen. De Frankopans waren me ook bekend omdat ze lang de eigenaars van Krk waren geweest. In hetzelfde kasteel was Josip Broz Tito twee keer opgesloten vanwege opruiende taal.

In de kerk aan het opgebroken marktplein kwam ik nog meer oude bekenden tegen, de broers Cyrillus en Methodius. Hun blauwgekwaste, schilferige beelden betrokken de wacht in het portaal.

Niemand op straat. Uit de openstaande deur van een kroeg weerklonk het geklik van biljartballen.

Krajina. Betekent 'grensgebied'. Nieuwsflitsen uit de jaren negentig in mijn hoofd. De Krajina, synoniem met narigheid. Treurtoneel, het einde van de wereld.

Toevallig kwam ik hier, vanwege de mist en de omweg. Vijftien kilometer verderop begint Bosnië-Herzegovina.

De Kroatische Krajina ligt als een grillige olievlek op de kaart. Het bestaat uit een kordon van citadels en garnizoenssteden zoals Ogulin, waar vroeger zowel Kroaten als Serviërs woonden. De Krajina was door Oostenrijk-Hongarije bedacht in de zeventiende eeuw (in het Duits: 'Militärgrenze') om de islam uit Bosnië-Herzegovina tot staan te brengen.

In de koffer zocht ik naar een trui en wollen sokken. De wolken die ik tegemoet reed, voorspelden niets goeds. Ik verlangde naar de kust en wat de Duitsers *Altweibersommer* noemen, een oude-wijvenzomer, de laatste warmte van het jaar.

Eeuwenlang deelden alle Balkanbewoners één zorg: hun strijd tegen de Ottomanen. De angst dat de Turken Europa onder de duim zouden houden, zat er diep in. In Servië en Bulgarije hadden ze al afdoende bewezen dat ze pas in de tweede plaats kwamen om te missioneren. Plundering en moord gingen hieraan vooraf. De hele kust vormde een keten van fortificaties, bestemd om vijanden te stuiten die vanuit het binnenland of vanaf de zee naderden. Het hart van die burchten was nagenoeg altijd een kerk, want sinds mensenheugenis fungeerde de godsdienst, voor de Kroaten de katholieke, als een van de krachtigste wapens en als het cement van de verbrokkelde natie.

Aan mijn linkerhand verrees de piek van de Grote Kapel, de Klek, een 1100 meter hoge berg met 200 meter hoge, steile wanden. Zijn platte kap ging half schuil in een dreigende wolkenkrans. Hij leek volgens mij op een middeleeuws slot, maar een oude kerkganger in Ogulin had me op het hart gedrukt dat hij een reus was, die op de vlucht voor de Slavische oppergod Perun, een god met een koperen baard die geassocieerd werd met donder en bliksem, uitgeput in slaap was gevallen. Anderen zeiden dat Klek de verzamelplaats was van alle heksen van de wereld.

De weg naar Senj, de grootste vesting tegen de Ottomanen, liep door het dal tussen de Grote en de Kleine Kapel. Ondanks de plotselinge zon bleef het koud. In dit dal werd de bora geboren. Hij rolde uit het Bosnische achterland aan, holde de berg uit en joeg met een geweldige kracht over de zee naar de eilanden, die hij kaalvrat als een oudtestamentische plaag. Ik naderde opnieuw, maar nu van de oostelijke kant, het eiland Krk en zijn kleine buur Prvić.

‘Welkom op de koudste plek aan de Middellandse Zee’, zei een visser in Senj.

Vaarwel oudewijvenzomer, dacht ik.

De stad was een en al pantser tegen twee natuurlijke vijanden: de branding uit het westen en de eeuwige storm uit het oosten.

Vanaf de havendam keek ik naar Krk, zijn kaalste kant. De bora dreef de wolken vanaf de kustlijn naar één richting, waar ze eindigden in een trechter boven het eiland.

In de rommelige straten, die de bewoners perfect beschermden tegen de rukvlagen, waren de zoutpakhuisen doorzeefd met kogelinslagen. Kinderen speelden in de loggia's van renaissancepaleisjes. De kerk rook naar zeewier en de bankenrijen waren genummerd volgens het glagolitische alfabet, want ook Senj had een glagolitisch verleden dat terugging tot in de twaalfde eeuw.

Over een kronkelpad klom ik naar de burcht van Nehaj, een wafelvormig gebouw waarin alle Slavische trots huisde.

De Illyriërs en de Romeinen bouwden de haven, die ze Senia noemden. In de oudheid stond hier een tolhuis dat vergelijkbaar was met dat van Triëst en Pula. Hongaren, tempeliers en Frankopans deelden afwisselend de lakens uit in Senj. De lugubersten waren de Tataren geweest, omdat zij alles wat ze op hun weg vonden met de grond gelijkmaakten.

Het grindpad kroop langzaam omhoog tussen stekelig struikgewas. Beneden stonden, wang aan wang, bleke huizen met honinggouden daken. Hoe hoger ik kwam, hoe donkerder de zee kleurde. Krk lag ongegeneerd bloot in de zee, op minder dan drie kilometer buiten de kust. Ik kreeg een dikke keel van de ijzige lucht.

K.u.k. had deze plek gekozen als eerste station van de Krajina. Ivan Lenović, een kapitein van een legendarisch krijgsvolk, de Uskokken, had het gebouwd in 1558. Uskokken waren bewoners van het binnenland van de Balkan, afstammelingen van bergvolken in Hercegovina, die in de zestiende eeuw werden voortgedreven door de Ottomanen en naar Klis en Senj waren gevlucht (hun naam suggereerde dat ze 'gesprongen' waren), waar ze gedeceideerd bleven vechten tegen hun vervolgers. Ze gingen als vrijbuiters en vrijheidsstrijders door het leven. Vandaag zou-

den ze guerrillero's heten. Uiteindelijk vochten ze niet alleen tegen de Ottomanen, maar ook tegen de Venetianen, in naam van het katholicisme en de katholieke families. Hun bijnaam had een schrikwekkende ondertoon: 'de hand van Senj'. Men zegt dat ze pas gingen zitten, knielen of liggen als ze dood waren. Ze beschikten over snelle bootjes, waarmee ze zich in de baaien makkelijk verplaatsten. De Habsburgse overheid, die er alle belang bij had het kordon in de Krajina zo goed mogelijk te bemanen, profiteerde van hun manhaftigheid. Tijdgenoten vergeleken de moed van de Uskokken met die van de zee en van de wind. Paus Gregorius XII noemde hen 'de verrezen Makkabeëen'.^{xiii} De macht van de Uskokken duurde tachtig jaar. Mettertijd sloten allerlei outlaws zich bij hen aan. Omdat ze slecht werden betaald, vervielen ze uiteindelijk in piraterij.

Een forse Uskok ontving me bij de slotpoort in een sneeuw-wit hemd met bloezende mouwen, een karmijnrood vest, een zwarte pofbroek, bleke laarzen en een rode hoed met veren op zijn hoofd. Zijn gordel was behangen met dolken en degens, en zijn geweer hing met de loop naar beneden in zijn nek. Hij stond letterlijk aan de grond genageld, tegen de bora. Zijn wassen gezicht grijnsde me tegemoet.

Ik liep door een schemerig vertrek naar de overkapte binnenplaats en betrad de zestiende eeuw. De wind klonk als een misthoorn. De felheid van de oorlog tegen de Ottomanen kon nauwelijks worden overschat. De monumentaliteit van het slot van Nehaj weerspiegelde de angst die deze streek eeuwenlang in zijn greep had gehad. In hoge stenen zalen werd het leven van de Uskokken gereconstrueerd. De data waarop de Balkanvolken zwichtten onder de Ottomaanse druk, las ik op als rekentafels. Na de verovering van Constantinopel in 1453, het huidige Istanbul, vielen achtereenvolgens in 1459 Servië, in 1460 de Peloponnesos, in 1463 Bosnië, in 1468 Albanië, in 1482 Hercegovina, in 1527 Lika en Krabava, en in 1573 Klis en Zagora...

De Ottomaanse beestenboel was alom beschreven. Het trauma was een van de belangrijkste thema's in de Zuid-Slavische literatuur. Ik herinnerde me deze passage bij de Bulgaar Zachari Stojanov: '...Een gedenkwaardige dag... De zon verlichtte met haar eerste stralen het verschrikkelijke schouwspel, dat ze de vorige avond nog niet had gezien. De overlevende inwoners stolde het bloed in de aderen wanneer ze hun dorpsgenoten zagen liggen, die uit de kerk op het plein gerold waren, wanneer ze hen zo roerloos zagen slapen, zij die al geen gedachten meer hadden...' Stojanov schreef over 'getulbande beestmensen', die grappen maakten over meisjes met gekliefde schedels en verminkte ouderlingen, die zo zwaargewond waren dat ze smeekten om de genadeslag, maar tevergeefs.

Ook Ivo Andrić schreef erover. Andrić is wellicht de enige auteur die door Serviërs, Kroaten en Bosniërs als *hun* Nobelprijswinnaar wordt beschouwd. In *De brug over de Drina*, een klassieker over de Ottomaanse bezetting, beschrijft hij hoe bewoners door oprukkende Turken, vaak geholpen door zigeuners, op de gruwelijkste manieren werden omgebracht.

Ik kwam op de voorlaatste etage van het fort van Nehaj. De misthoorn werd krankzinnig. De wind gierde oorverdovend door de schietgaten in de metersdikke muren, die gebouwd waren met brokstukken van verwoeste kloosters. Als ik later het woord 'bora' hoorde, denderde dit geraas weer in mijn oren. Een steile trap leidde me naar de borstwering. Daar werd het geraas nog erger. Ik zette me schrap tegen de muur om niet omver te worden geblazen. Hoe konden schutters hier overeind blijven? Ik wilde mijn gezicht beschermen met mijn handen, maar ik durfde de muur niet los te laten.

De moed van de Uskokken evenaarde de kracht van de bora. Ik kon me daar iets bij voorstellen, maar opeens beseftte ik dat dit een gewone dag was, zonder storm, *zonder bora*. De echte bora hield zich nog schuil in de bergen en sloop dichterbij. Als de

mensen hem roken, sloten ze de luiken van hun huizen en verstoppen ze zich als voor een bloeddorstige vijand. Vliegtuigen maakten een bocht om niet te pletter te slaan.

Ik slaagde erin overeind te blijven zonder me vast te klampen en speurde de omtrek af. In het westen lag Krk te glimmen onder een trechter van wolken. In het noorden leek de stad zich te bukken voor de valwind. In het oosten begon het gebroken gebergte, waaruit een onzichtbare vijand kwam die zijn naam ontleende aan de Griekse god van de noordenwind en die ooit 'de getulbande beestmensen' hierheen had gejaagd met hun messen als sikkels.

Een beeld deed me opschrikken: de paarse kust in het zuiden, die bij elke pas veranderde van aanblik, als een hologram. Daar lag mijn doel, in dat hologram, midden in de zilveren zee en de idylle, die bij de geringste beweging veranderde in de griezelige, blote kop van een monster, dat heel even boven water kwam.

Naakt Eiland of de sectie Vergetelheid

'Het is verboden de grens van de onderwereld te overschrijden.'

Zo sprak een oude dichter die een zelfgedraaide sigaret rookte terwijl zijn netten en zijn inktvissen te drogen hingen op het landhoofd van Lukovo.

Ik was van Senj naar het zuiden getuft over de kustweg, die was uitgegraven in de westflank van het Velebitgebergte met zijn talloze tunnels. Soms volgde deze weg de klim van de flank en bevond ik me opeens hoog boven de zee. Vaak ging hij slingerend en steil omlaag op hellingen met dertien procent verval.

In vissersdorpen met amper twintig huizen had ik mijn voorraad water, bier, brood en kaas ingeslagen. Er waren scheuren in de wolken, waaruit een bleek licht regende. Als vermoeidheid me overmande, parkeerde ik op een grindstrook naast een afgrond en sliep ik totdat ik droomde van de *foibe*.

Achter de ramen in het vissersdorp Lukovo, dat mijn kaart vergat te vermelden, gleden schimmen van vrouwen.

‘Het is verboden’, herhaalde de visser.

Hij gaf geen duimbreed toe. Ik loog dat ik wetenschappelijk onderzoek deed, dat ik een Kroatische opa had en voor een Amerikaanse televisiezender werkte. Het maakte geen indruk. Het verleden moest worden uitgewist.

‘Wat voor zin heeft het om die beerput telkens weer open te maken, om de jaren tevoorschijn te halen uit die verstopte put?’

Ik ging op de pier zitten, en hoewel het vrij koud was, liet ik mijn blote voeten in het water bungelen. De zee was bezaaid met de kale achterhoofden van reuzen. De dichtstbijzijnde kop droeg een poëtisch klinkende naam: Goli Otok, Naakt Eiland. Alle eilanden waren hier naakt, zoals de zuidelijke flank van Krk, maar alleen dit eiland heette zo.

De kale nek zou zich zo meteen omdraaien, dacht ik, en dan zou ik de geforceerde lach van Tito zien.

Naakt Eiland was het eiland van de nachtmerries, de vernielde dromen, de angst, de schaduwen van getergde geliefden. Men kon ze beter laten rusten. De dichter-visser had gelijk. Mensen geloofden meer dan ooit in ontevreden rondzwevende doden, die blind op zoek waren naar wraak.

Toen iemand aan mijn schouder schudde, zag ik een nog oudere visser staan, met zilverwit haar en een donker, Grieks gezicht. Hij was niet spraakzaam, maar wat hij zei klonk als een grappige mix van Kroatisch, Russisch en Duits.

‘Molim’, nodigde hij me uit. Alstublieft.

In zijn sloep voelde ik me als een dode in het oude Griekenland, die door Charon de veerman over de Styx naar het dodeneiland werd gebracht. Dit was dus de grens van de onderwereld, die de dichter-visser me verbood te overschrijden.

Mijn Charon heette Vojo, en hij was geen visser, maar een gepensioneerde onderwijzer, die beweerde dat hij de rest van

zijn biografie liever meenam in zijn graf dan dat hij die aan een volslagen vreemdeling zou vertellen. Kijkend naar zijn blik reconstrueerde ik zijn leven. Dat wil zeggen, ik verzon het, of althans het deel dat zich op Naakt Eiland afspeelde. De categorie mensen voor wie een boterham altijd met de besmeerde kant naar beneden valt. Een mens met stiekeme gedachten. Slachtoffer van ideologische waanzin. ‘Het leven’, filosofeerde hij, ‘is een pissoir.’

De sloep schuurde tegen de beschoeiing van de smalle kade.

‘Molim’, zei hij opnieuw en hij liet me aan mijn lot over. Toen ik twintig meter had gelopen, merkte ik dat hij zonder omkijken terugvoer. Ik riep hem in het Russisch na om te wachten, maar de wind vrat mijn woorden meteen op. Geen levende ziel in de omtrek, geen huis, geen winkeltje. Drank en voedsel had ik in mijn Volkswagentje in Lukovo achtergelaten. De scheuren in de wolken waren dichtgegroeid. Het moest zo’n tien graden zijn, schatte ik. De wind sloeg fijne waterdruppels in mijn gezicht.

‘Lasciate ogne speranza, voi ch’intrate...’ sprak ik tot mezelf.

De kale rots waarop ik stond, was gemaakt van bruine, grijze en witte spikkels. Hij leidde omhoog langs een volkomen verwaarloosde klinkerstraat. Een stukgewaaid bord heette me in vier talen welkom. Vanaf de heuveltop keek ik om me heen. Als ik mijn ogen half dichtkneep, kon ik de verraderlijke Charon nog net zien varen. Lukovo verdween in een nevelbank. Ik had het gevoel dat ik in een schilderij was gestapt. In de zee dobberden andere naakte eilanden. Ik trachtte te raden welke, want ook mijn kaart lag in de auto: Rab, Sveti Grgur, Prvić en Krk.

Het dal was groener dan ik had verwacht. Het was het groen van Baška, waar ik met gospođa Irena had gelopen. Er lagen wat ronde, mossige rotsbulten uitgestrooid. Langs de asfaltweg stonden betonnen, vormeloze huizen met verroeste tralies voor de ramen. Daarachter doemden verlaten loodsen op, ingestorte fabriekjes, en tientallen identieke barakken. Overal staalraad-

wallen. Dichtgegroeide sloten. Straatjes vol steenslag. De barakken hadden lege, rafelige raamopeningen. Rollen prikkeldraad lagen als grote dode beesten langs de kant van de weg. De wind rammelde aan alles wat loszat. Buiten rook ik het zout van de koude zee, maar zodra ik een barak betrad, werd ik misselijk van de bedompte schimmellucht. In een hoek lagen dekens die stonken naar urine. Overal lagen uitwerpselen van vogels en van zoogdieren die ik niet kon detecteren.

Ik dacht weer aan de kale nek en de geforceerde lach van Tito.

Naakt Eiland is een dodeneiland. De dood heeft niet veel plaats nodig: nauwelijks vijf vierkante kilometer, de oppervlakte van een droomeiland. Hoe kleiner hoe effectiever. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het eiland zoals de hele Dalmatische kust in handen van de Oostenrijkers. Zij bouwden er een strafkamp voor Russische krijgsgevangenen. Daarna vergat iedereen het. Na de Tweede Wereldoorlog bouwde Tito hier een gevangenis voor sympathisanten van Stalin. Tito had de fascistten overwonnen, maar hij kwam in botsing met Moskou. De portretten van Tito en Stalin hadden in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog broederlijk naast elkaar gehangen boven het schoolbord, op kantoor en in de fabriek. Tito bracht ook meer tijd door in de Sovjet-Unie dan in Joegoslavië. In 1948 keerde het tij. Tito weigerde Stalin nog langer te gehoorzamen en Moskou te erkennen als het hart van het communistische Europa. Vanaf toen was de persoonsverheerlijking van Stalin plotsklaps synoniem met landverraad. Overal doken mouchards op, die hun burens verklikten.

Nadat Tito de zogenaamde collaborateurs met het fascisme en iedereen die hij daarvoor aanzag in de *foibe* had gesmeten, legde hij zich toe op de communisten, afkomstig van de Balkan maar ook uit Italië, voornamelijk uit Monfalcone, die geloofden in de Komintern, de 'Communistische Internationale' onder leiding van Jozef Stalin. Goli Otok was voorbehouden voor de

mannen, het naburige eiland Sveti Grgur, Heilige Gregorius, voor de vrouwen.

Men noemde Tito's strafeilanden de Joegoslavische goelags. Claudio Magris zei ironisch dat de idealisten overgeplaatst waren naar 'de sectie Vergetelheid'. Onder het motto 'Mi gradimo Goli Otok, Goli Otok gradi nas, Živio Tito!' (Wij bouwen het Naakte Eiland, Het Naakte Eiland bouwt ons, Leve Tito!) werden enkele duizenden, wellicht tienduizenden mensen in ellendige omstandigheden tewerkgesteld in de steenfabrieken, die onder andere pannen produceerden. Op een van de gevels waren de slogans nog duidelijk te lezen.

De film *Otac na službenom putu*, 'Papa is op zakenreis', van de Bosnisch-Servische cineast Emir Kusturica uit 1985, speelde zich hier af. De zesjarige slaapwandelaar Malik vertelt hoe zijn vader, Mesa, als goede patriot op zakenreis is vertrokken. In werkelijkheid werd Mesa gearresteerd en naar Goli Otok afgevoerd omdat hij was verraden door iemand die hem iets favorabels over Stalin had horen zeggen. Het verhaal speelt zich af in 1950.

Uiteraard werden hier niet alleen Kominternaanhangers opgesloten, maar ook mensen die Tito niet mochten, dissidenten, intellectuelen, priesters, klaplopers, zigeuners en onderwijzers zoals Vojo. De beschuldiging luidde grofweg: ware en verzonnen schanddaden, wat maakte het uit...

Claudio Magris schreef: 'De gevangenen voelden zich zelf de dode stenen van de muur die hen van de wereld scheidde.' Op die muur waren alle verhalen van het hart als runen gegraveerd.

In de barakken hing een weë lucht. De gevangenen zaten in kleine isoleercellen of in krappe gemeenschapscellen. Een geliefde foltertechniek was het bijna verdrinken van gevangenen in een waterton. Het gebeurde ook dat gevangenen in de verzen-gende hitte met hun blote handen een enorme hoop stenen van de ene kant van het eiland naar de andere moesten dragen. Toen ze klaar waren, kregen ze bevel om de stenen terug te brengen.

Eindeloze sisyfusarbeid. Sommigen moesten urenlang onbeschermd in de brandende hitte zitten met vastgebonden handen en voeten. In de zomer kon de temperatuur oplopen tot boven de veertig graden. Wie protesteerde, werd opgeknoopt op de binnenplaats van het hoofdgebouw en bleef daar hangen, tot lering ende vermaak.

Als ooit iemand het voornemen zou opvatten om midden in een lustoord een strafkamp te bouwen... Was er alleen maar zee, zonder ook maar een eiland waarop een voet een spoor van verdriet kan drukken.

Toen ik besloot om terug te keren, was er nog steeds niemand op de pier. Vojo beschouwde ik als een volleerde veerman, die wist wanneer hij moest verdwijnen en weer verschijnen. Lukovo was helemaal aan het zicht onttrokken. Ik vergiste me in de barmhartigheid van de veerman. Ik reisde rond in een maatschappij waar iedereen vertrouwd is met mislukkingen en verraad. Ik nog niet. Waarom zou de veerman, die er vriendelijk had uitgezien, genadig zijn? Zachte heelmeesters maken stinkende wonden.

Ik ging op de pier van Naakt Eiland zitten zoals ik vanmiddag op de pier van Lukovo had gezeten. Mijn barstende hoofdpijn week, maar ik was verkleumd. Ik wikkelde mezelf in mijn jas. Op het betonnen pleintje bij de commandopost zou ik een vuurtje kunnen stoken, maar de ondergepiste deken als matras zag ik niet zitten. Ergens had ik een verroeste brits gezien. Allerlei vragen schoten door mijn hoofd. Hoe koud werd het hier 's nachts? Lagen hier ook mijnen? Leefden er wilde dieren op het eiland? Wie kon ik bellen? De autoverhuurder? 'Hallo, Zagreb, hier Goli Otok, ik ben achtergelaten door een boosaardige onderwijzer, stuur een helikopter, molim!' De duivelin in Kosovo? De poppenspeler in Dubrovnik? Ik riep om hulp in het Russisch en in nog vijf andere talen. Hopeloos.

Ik gaf mezelf opdrachten. Dood de tijd. Kijk in de zon.

De tijd: kinderbedtijd, tijd voor pizza, tijd voor bier. Waar bleef die Griek?

De zon: een gouden ei, waarvan de schaal leek te breken, zodat de kostbare dooier langzaam in zee vloeide. Krk, Prvić, Sveti Grgur, Rab kleurden enkele ogenblikken goud, om dan koud en angstig achter te blijven, in de steek gelaten door het licht, en te metamorfosereren in monsterlijke ruggen.

Op een van die ruggen zat ik, lag ik, totdat een uur later Vojo alias Charon weer aan mijn schouder schudde, breed lachend.

Ik schrok me een ongeluk, ik dacht aan zwevende dode zielen en hun blinde wraak.

‘Het is verboden’, zei hij half in het Duits, half in het Russisch, ‘om op Goli Otok te overnachten.’

‘Jammer’, antwoordde ik in het Russisch met mijn kiezen op elkaar.

Het gezichtje van een dadel

Het weer was gek geworden. De volgende dag zomerde het opnieuw, alsof de tijd achteruitvloog. Dankzij Charons zelfgestookte *travarica* en de ijzeren brits in zijn schuur was ik er weer bovenop gekomen. De bokkige vissers van Lukovo lachten me opeens allemaal tegelijkertijd toe. Ik sloot vriendschap met de honden, die ook bijna lachende gezichten hadden toen ze in de teruggekeerde zomerwarmte van de kade in de koude zee sprongen.

De duivelin belde me op om te vragen hoe het met me ging. Toen ik haar vertelde dat ik een halve nacht in Tito’s goelag had doorgebracht, stikte ze van het lachen. ‘Wat je moet doen, is ook af en toe eens op je blote krent in de zon zitten’, zei ze. Ik beloofde het haar. Zij beloofde op haar beurt dat ze binnenkort weer eens tijd voor me vrij zou maken.

Ze had gelijk. Ik nam een kwartier vakantie. Op het landhoofd draaide ik mijn gezicht naar de zon, terwijl mijn voeten in het

water bungelden. Ik gaf iedereen gelijk. Wat voor zin had het om de beerputten telkens weer open te maken? Over enkele jaren ruimden bulldozers de rotzooi op Goli Otok op en zette men er een vijfsterrenhotel neer. Tito draaide zich om in zijn graf en liet zijn bedorven kale nek zien.

De dichter-visser gaf mijn Zagrebse Volkswagen een opknapbeurt. Ik at een kom lauwe *menestra* (een soort minestrone) en vertrok. Een verkeersbord zei dat Dubrovnik nog vierhonderd kilometer van me vandaan was.

De weg krom en daalde voortdurend. Ik werd duizelig van de tunnels en de haarspeldbochten. Ik verbood mezelf naar het landschap te kijken. Links van me, wist ik, bereikte de Velebit zijn hoogste punt. Daarachter lagen de watervallen van de Krajina. Rechts dobberden de eilanden, Rab, van de kust gescheiden door een spookachtige vaargeul, en Pag, beroemd om zijn zoutpannen en zijn schapenkaas. De stem van Thompson die opeens uit de autoradio kwam, bracht me uit mijn humeur. Met één vinger legde ik hem het zwijgen op.

Ik probeerde me Joegoslavië te herinneren. Tito was pas dood. Geen enkele regering hield langer dan een paar maanden stand. Ik studeerde nieuwsgierigheid, vooral naar de verstopte kant van Europa. De kuststadjes en -steden lagen erbij als veronachtzaamde schoonheden, wachtend op een geschikte minnaar voor wie ze zich wilden opmaken. Over alles lag een laag chagrijn. Ik logeerde in achterafkamers waar het stikte van dazen en muskieten, die ik alleen kon verdrijven met sigarettenrook. Joegoslavië was slecht voor mensen met acarofobie, insectenbetenangst. In de voorsteden kwam ik terecht in jeugdherbergen met genadeloos gescheiden meisjes- en jongensslaapzalen en -waslokalen. Ooit betrok ik met mijn partner een kamer op de zoveelste etage van een muf appartementenblok, ons aangesmoesd door een *gospoda* bij het station. De hospita was een vrouw met een donkere baard. Ze zat de hele tijd op haar stoel bij de pruttelende

televisie en hield ons in de gaten alsof we haar zouden bestelen. Alsof er iets te stelen viel. In haar badkamer stoven de kakkerlakken weg zodra je het licht aanstak. De volgende dag kwamen we haar tegen op de promenade, maar het duurde even voordat we haar herkenden, want ze had zich geschoren. Dalmatië associeerde ik sindsdien met ongedierte en baardvrouwen.

Later brak de gemediatiseerde hel los. Bij de aanblik van brandende steden heb ik me vaak afgevraagd hoe het de baardvrouw zou zijn vergaan.

Een nieuw verkeersbord wees me de weg naar Zadar.

Na de oorlog verschenen in groten getale de minnaars waarop de steden als verwaarloosde bruiden allang wachtten. Ze veroverden de zeeën in titanische cruisers en omdat ze zoonaanbidders waren, paradeerden ze halfnaakt door de middeleeuwse straten. Op de kiezelstranden lieten ze hun laatste veer vallen. Ze zagen de wereld door de schermpjes van hun camera's en vulden de terrassen tot diep in de nacht met hun gekwebbel. De meest arcadische kust van Europa veranderden ze in een schetterig revier, hierin aangemoedigd door handelaren, trawanten van Stille Vrede en getrimde baardvrouwen, die er zeer wel bij voeren.

'Het lijkt Monaco wel,' hoorde ik een vrouw zeggen, die tijdens de oorlog in Amsterdam had gewoond en later was teruggekeerd, 'als je ziet hoe het vastgoed duur wordt verkocht aan buitenlanders. Waar is óns Kroatië?'

Terwijl ik halt hield om een druiventros te stelen en hem op z'n Romeins op te eten, dat wil zeggen dat ik er met mijn hoofd in mijn nek in beet als in een peer, kwamen er ronduit stuitende vragen in mijn hoofd op. Bestond Kroatië wel? Was Kroatië niet synoniem met een zoektocht naar identiteit? En de stuitendste: wat zouden de Kroaten doen als ze op een dag wakker werden en door hun raam Kroatië zagen liggen?

Ik wende eraan een Kroatische stad binnen te gaan alsof het een Italiaanse stad was.

De plaatselijke baardvrouw was veranderd in een twee meter lange man en zijn aan Thompson verslaafde zoon, die krotten opkochten en verbouwden tot luxeflats. Onwillekeurig stak ik eerst mijn hoofd door de badkamerdeur op jacht naar kakkerlakken. Boven het fornuis hingen ingelijste stadskarten van achtereenvolgens Jadera, Zara en Zadar.

De zoonanbidders waren inmiddels allemaal teruggekeerd naar hun eigen koude wereld. Op mijn balkon knutselde ik met badhanddoeken een tent, zodat ik wel in de zon maar niet in de wind zat. Op een betonnen sportveldje beneden praatte een stokoude vrouw urenlang met God.

De Venetiaanse gevleugelde leeuw boven de stadspoort geewde. Zadar strekt zich uit op een smal schiereiland met het oude Romeinse forum als centrum. Alle straten beschrijven een raster rond het forum. Op het forum liggen de kniehoge ruïnes van de tempels voor Jupiter, Juno en Minerva naast een capitol, zuilengangen met boetieks en vergaderzalen.

Tussen de afgeknotte zuilen verkochten handelaren hun kerzen, kazen, hammen en op touwtjes geregen vijgen. De Romeinen verhandelden ook hout, wijn, dieren en zelfs slavinnen, terwijl de plaatselijke raadsliden, gehuld in witte toga's, in het capitol beslisten over leven en dood. Ik volgde het dambordpatroon en kwam op een plein met vijf cisternen, die sinds de oudheid de hele omwalde stad van drinkwater voorzagen.

Zadar stikte van de schimmen, verstopt in friezen, arcaden, zuilen en zandsteengevels. De dadels hadden kleine gezichtjes. De grote witte meloenen leken op griezeleilanden.

Na de val van Rome werd Jadera/Zara/Zadar een christelijke citadel. Met de stukken puin van de in de zesde eeuw door een aardbeving verwoeste tempels bouwden de christenen hun kerken. De Donatuskerk, die me bij de eerste aanblik ontroerde,

was zo'n voorbeeld. De stichter, de negende-eeuwse bisschop Donatus, genoot de twijfelachtige reputatie 'een geniale dilettant' te zijn omdat hij de Romeinse, Byzantijnse en romaanse principes overhoop smeed. Die mengeling was juist zo'n treffende spiegel van de tijd waarin hij leefde. Het leek een schuilkerk, met een rond grondplan, drie ronde apsissen, en een *matroneum* oftewel vrouwengalerij, zoals de vroegchristelijke kerken van Istanbul en Armenië.

Na het Oosters Schisma was Zadar de speelbal van Venetië en Hongarije, en in de vijftiende eeuw verkocht de Hongaarse koning de stad aan Venetië voor honderdduizend dukaten. Daarna ging Zara steeds meer op haar model lijken.

Met de dadels die ik op het forum had gekocht, liep ik de promenade op. Hier had ik lang geleden de geschoren baardvrouw voor het laatst gezien.

Hoewel er niets meer van te merken viel, had Zadar ook lang te lijden gehad onder de bezetting door het Ottomaanse rijk, totdat dit zich terugtrok in Bosnië. Dalmatië kon zich in de achttiende eeuw niet herstellen. Het was niet alleen uitgeput door de 'getulbande beestmensen', maar ook door de hebzucht van Venetië, dat de bewoners dwong alles af te staan wat ze produceerden, zodat ze zelf niets overhielden. In 1780 brak hongersnood uit, later ook de pest. De conflicten met de Serviërs escaleerden omdat de Kroaten vasthielden aan het katholicisme, terwijl de Serviërs meer bezorgd waren om hun diplomatieke banden met de Turken dan om hun orthodoxe geloof. Toen stonden de Hongaren weer voor de stadspoort, en even later Napoleon. Wie kon, vluchtte. Aan het eind van de achttiende eeuw was Dalmatië een desolaat gat vol geruïneerde, door de zon verschroeide steden, bewoond door een ziekelijk volk dat leefde van de bedelstaf.

Terwijl Wolfgang Amadeus Mozart in Wenen en Praag zijn grootste successen boekte, de Oostenrijkse prinses Marie-Antoi-

nette als koningin van Frankrijk tussen met goud bestikte lakens sliep en Venetië in het settecento als een van de verfijndste steden gold, die kunstenaars als Giovanni Tiepolo voortbracht, voedden de inwoners van Dalmatië zich met gras.

De promenade boog af naar de haven. Ik zette mijn tanden in het gezichtje van een dadel. Regen en zonneschijn wisselden elkaar af. Warme regen, koude zonneschijn.

Ik luisterde op de kadetrap naar het zeeorgel. Onder de trap zaten vijfendertig pijpen van verschillend formaat, die de golfslag omzetten in muziek. De tonen deden me denken aan een Dalmatisch vierstemmig a-capellalied. Tussen de melancholieke melodie door klonk het gehijg van verzadigd zeewater, dat zich terugtrok.

Daar kwam de poppenspeler weer op de proppen. In *Het onderbewustzijn van de beschaving*, waarmee hij in zijn thespiswagen door Joegoslavië trok, voerde hij een stoet zieke bedelaars op tegen een achtergrond van de chicste paleizen ter wereld. De koninklijke figuren stelde hij voor als narrige dromers op elastieken benen. De bedelaars waren vel over been, met monden die verstart waren in een stille schreeuw. Dalmatië in de achttiende eeuw. Bij de voorstelling hoorde muziek. De poppenspeler zong rauw en monotoon, onderbrak zichzelf en begon een tweede melodielij, toen een derde en een vierde. Ten slotte zette hij een krakende cassette op met de muziek die zijn voorstelling decennia geleden begeleidde.

Tot mijn verbazing waren het dezelfde klanken die ik in Zadar uit het zeeorgel hoorde, hoewel dit pas veel later zou worden gebouwd, toen iedereen *Het onderbewustzijn van de beschaving* allang was vergeten.

Naar het licht geleid

De thespiswagen was ook hier langsgereden. Hij was gestopt op een van de langgerekte schiereilanden. Parkeren kon op een

pleintje aan de voeten van de krachtpatser prins Branimir in een stad die in de top tien van kleinste steden ter wereld figureerde, Nin. Het liet zich moeilijk voorstellen dat Nin in de oudheid onder de naam Aenona een drukke haven was geweest.

Mijn huisbaas in Zadar herinnerde zich een magische februari-middag in zijn kindertijd, toen de poppenspeler de hele stad gek maakte van enthousiasme. Hij vertelde me erover in de gang van mijn appartement.

Ik volgde zijn spoor, stak het stenen bruggetje over, liep langs de eerste-eeuwse poort naar de enige straat die het stadje rijk was. Op de waterput ontdekte ik de hoekige tekens van de broers uit Macedonië: driehoeken die cirkels penetreren, hutten, galgen, vorken, scharen. Niemand ontsnapte aan de blik van Grgur Ninski oftewel Gregorius van Nin, een tiende-eeuwse bisschop en een fervent verdediger van het glagolitisch, die hier in een bronzen versie van Ivan Meštrović^{xiv} stond. De beelden van Meštrović lijken altijd in beweging te zijn. Ik zag in die Gregorius een halve krankzinnige, opgevouwen als een discusswerper, met puntige vingers en één vooruitspringende voet, waarvan de tenen gladgeschuurd waren door de handen van voorbijgangers. Ik wist niet welke impact de aanraking van een in brons gegoten schim op me kon hebben, maar ik waagde het erop.

De poppenspeler was nog verder gelopen, langs de Anselmuskerk, die iedere scholier kende als de oudste Kroatische kathedraal, naar het Heilig Kruiskerkje in het midden van een dambord van Romeinse muurtjes. Hier zette hij zijn koffer vol poppen neer. De schoolkinderen dienden in keurige rijen aan te schuiven.

Het kerkje was wit als de maan en kruisvormig, met een cilinder-vormig dak en een koepel als een hoed van pannetjes. De naam van de stichter, prefect Gladeslaus, stond gegraveerd in de latei.

Mijn huisbaas had me verteld dat de kinderen telkens met z'n vijven naar binnen mochten, terwijl de anderen in hun winterjasjes tussen de Romeinse muren moesten wachten.

Ik betrad een smetteloos witte ruimte, niet groter dan drie bij vier. Het kerkje belichaamde de harmonie en de spiritualiteit van zijn tijd, maar het was ook het middelpunt van de controverse tussen het Vaticaan en de Kroatische clerus over het gebruik van de volkstaal. De poppenspeler had het geheim ontdekt van de kleinste kerk ter wereld: de lichtinval. De zonnestralen maakten van dit kerkje tegelijk een klok en een kalender. Ondanks de minuscule afmetingen was het er niet benauwd. Ik keek op naar de ramen, nissen met smalle spleten, en ik vroeg me af waarom er toch zoveel licht naar binnen viel. Volgens de overlevering was de kerk zo gebouwd dat de zonnestralen op de dag van de heilige Ambrosius precies op de doopvont vielen, zodat het water als het ware oplichtte. In het wijwaterbekken was in de negende eeuw *knez* Višeslav gedoopt, een van de eerste Kroatische prinsen, die met steun van Rome én Byzantium tegen de Franken vocht. De poppenspeler had deze gebeurtenissen vernuftig nagespeeld met zijn handgemaakte marionetten.

‘Hier werd de zwakke mens naar het licht geleid’, stond er op de vont gegrift. De doopvont van een natie, met als doopouders de oosterse en de westerse kerk.

Ik draaide om mijn as in de lege, lichte ruimte. Als de steen van Baška het culturele hart van Kroatië was, was Nin het spirituele hart.

De kinderen vergaten de dikke man die met spinachtige bewegingen van zijn vingers de poppentouwjes manipuleerde en hadden alleen oog voor de middeleeuwse personages. Omdat hij het buikspreken perfect beheerste, had de poppenspeler zelfs het gehuil van baby Višeslav nagebootst.

Mijn huisbaas waagde een poging. ‘Wèèhèè, wèèhèè’, deed hij als een schaap.

‘Sst!’ reageerde de zoon, die achter de balie voor een piepklein televisiescherm gebogen zat, waarop een in het zwart verpakte zanger zich vastklampte aan een T-vormig zwaard.

Iets tegen de onverschilligheid

Sms van duivelin: ‘Heb ’n verhaal voor je.’

Ze hield ervan idyllen aan gruzelementen te slaan. Dat klopte ook met de functie die ik haar stilaan in mijn zwerversverhaal toedichtte. De paradijselijke Kornati-eilanden, een steenworp van de kust van Zadar en Nin, kon ik wel vergeten. Ging zij weleens op haar luie krent in een badhanddoekentent op haar balkon in Sarajevo zitten?

Toen ze vernam waar ik was, antwoordde ze laconiek: ‘Je hoeft je maar één letter te verplaatsen.’

Van Nin naar Knin. In vogelvlucht 34 kilometer. Volg de wegwijzers naar ‘BiH’, Bosnië-Herzegovina. Ik stal een voorraad kersen en druiven bij elkaar en vertrok.

Ik was een van de eerste chauffeurs die de nieuwe snelweg van Zadar naar Šibenik gebruikte. Een toeristensnelweg, voor de blootlopers op weg naar Eden, maar nu volkomen verlaten.

Een illustere griezel achtervolgde me. Zijn naam knipperde boven me in glimmende lichtbakken: ‘bora’, gevolgd door een rij uitroeptekens.

Op de berg lag een enorme massa watten. De snelweg voerde tussen de kopergroene rotsen naar een vrij hoog punt en boorde zich daar in de Velebit. Mijn autootje had te weinig pk en was te licht, een blikken doos. Ik klemde mijn stuur met beide handen vast om niet in de afgrond te worden geblazen. Op de bergknoop vlak bij de vijf kilometer lange Sveti Roktunnel ging de griezel zo hard tekeer dat ik dekking zocht op een werf. Ik ging op de rand van de afgrond staan en zette me schrap. Ver weg lagen de fonkelende zee, eindeloze kersentuinen, de weg die ik zonet had bereden. Aan de andere kant, tegen de wind in: de pijpen van een loodgrijs orgel, genaamd Velebit. De griezel loeide. Straks zouden de Bosnische reuzen komen om met een daverend orgelspel en wohltemperiert de winter in te luiden.

Maar dan was ik allang weer de buik van de berg in gedoken.

Wat deed ik in Šibenik? Tot mezelf komen in een fastfood-tent, waar een gitzwart meisje zo traag een tosti bereidde dat ik haar voorstelde *fast* te vervangen door *slow*. Ze was beledigd, maar ik had het als compliment bedoeld. De prijs die ze me voor een glas wijn aanrekende, compenseerde ruimschoots het aantal druiven dat ik onderweg al had gestolen. Toen ik bij het weggaan 'Bok' zei, zoog ze haar mond vol sigarettenrook en gaapte naar een modeshow op een tv-scherm.

Zoals Senj precies tussen de Kleine en de Grote Kapel ligt en daardoor een wig in de Balkan drijft, zo vormt Šibenik een brede poort naar Bosnië-Herzegovina. De bergen zijn er minder steil en het achterland is een aaneenschakeling van meren en water-vallen. Het is de historische vergrendeling van Dalmatië.

Šibenik is de enige stad die de lange rij van Griekse kolonies en Romeinse municipia langs de Dalmatische kust onderbreekt, omdat ze door de Kroaten zelf is gesticht. De Slavische stammen uit het noorden vestigden zich in de zevende eeuw aanvankelijk op de rotskust. Later bouwden ze een stad, die uitgroeide tot een citadel, om zich te beschermen tegen Rome en Byzantium, die hier hun ruzies kwamen uitvechten. Ook de 'getulbande beestmensen' rolden met hun oorlogsmachine over Šibenik heen. In die tijd liepen er zware kettingen van de ene wachttoren naar de andere om de toegang tot de haven te beletten.

Ik bleef een nacht in Šibenik, omdat het er rustig en mooi was. 's Avonds dronk ik citroenbrandewijn op een ijskoud terras. In het pension ontdekte ik één kakkerlak, ondersteboven, pootjes in de lucht. In de vroege ochtend liep ik in de witglimmende, lege straten naar iets te zoeken wat ik zou kunnen onthouden voor de moeilijke dagen, die nog zouden komen. Iets tegen de onverschilligheid. Toen ik de Sint-Jakobuskathedraal binnenging, zoekend, besepte ik dat het zondag was. Hier zaten alle mensen dus die ik op straat had verwacht. Ik speurde hun gezichten af: zij waren ook op zoek. Juraj de Dalmatiër en Nikola de Florentijn, de eeu-

wenoude bouwheren, tuurden me aan. Er was geen twijfel mogelijk dat God hier woonde. Hij zat blootsvoets op een stoel en hield een bol in zijn handen, waarvan ik hoopte dat het de wereld was. Ik onderzocht de zaak, en het bleek een pateen te zijn, een hostieschotelkje met een bolvormig deksel.

Een jonge vrouw bekruste zich als een gekkin en viel opeens voorover op de stenen vloer. Ik dacht dat ze was flauwgevallen, maar ze had gewoon besloten te bidden. De wierook maakte me onpasselijk. In de kelder tikte ik met mijn vinger tegen de stenen bladeren van het baptisterium. Elk blad bracht een verschillend geluid voort. Ik tikte do-mi-sol, sol-mi-do. Ook daar te veel wierook.

Buiten merkte ik dat ik in de gaten werd gehouden door een stumperige Adam en een al even stumperige Eva, die hun handen voor hun geslachtsdelen hielden en me meewarig aankeken. Tientallen afgehakte hoofdjes grijsden naar me. Toen de zon doorbrak, ging ik midden op het plein staan met mijn ogen dicht. Minuten later kwam ik weer bij bewustzijn. Ik keek naar de prachtige witte koepel van de Sint-Jakobuskathedraal. Tijdens de burgeroorlog hadden de belagers er een granaat op afgeschoten, alsof daar de ziel van de stad huisde.

Later zag ik de vrouw terug die voorover was gevallen in de kerk. Haar hele gezicht ging schuil achter een gifgroene ijsslolly.

Het land achter Gods hand

De duivelin - vermomd met spijkerpak, bergschoenen en ijsmuts - leerde me dat de Krka vlak bij de grens van Bosnië-Herzegovina ontspringt (weer die sterke klemtoon op 'go'), 72 kilometer lang is en geulen in het karstmassief graaft. Ze troonde me mee naar een ponton, waar we zagen hoe het water van de Krka zich van een hoogte van 45 meter in zeventien trappen over een afstand van achthonderd meter omlaag stort. Ze vertelde over de

dolinen in het karstland, die gevuld zijn met aangeslibde rode aarde, de zogenaamde *terra rossa*, die een sterk ijzerhoudende, humusarme klei is, een restje uit het Tertiair, twee miljard jaar oud. Ze wees naar een koppel overvliegende zilverreigers en in hun kielzog een vlucht kwakken oftewel nachtraven, de lagere neven van de reigers. Alsof dat nog niet genoeg was, zei ze dat ze zich voor de lol bezighield met de ouderdom van de aarde.

‘Hartstikke interessant’, besloot ze in het Nederlands.

Ik luisterde maar half, want ik zat op iets anders te broeden. Opeens begreep ik het déjà vu, dat ik de laatste dagen vaak had gehad. Ik schreef het aanvankelijk toe aan de slivovitsj, te weinig slaap of herfstspelen, maar nee, het was de herinnering aan het avontuur. Want voor de tweede keer op mijn reis door Kroatië struikelde ik over mijn kindertijd. Het pijporgel van de Velebit, het winderige rotsgebied met de karstkloven en de steile watervallen van de Krka waren het landschap waarin Winnetou en Old Shatterhand woonden. Dat wil zeggen: zij woonden natuurlijk in de Rocky Mountains, maar de elf films die de Duitse producent Brauner tussen 1962 en 1969 opnam, waren hier gemaakt. Ik was eraan verslaafd geweest, en toen ik de eerste schrijfkriebels voelde, geprikkeld door de Hermeschrijfmachine in mijn vaders studiekamer, waar ook *La Divina Commedia* stond, verzon ik een lang verhaal getiteld *Intac, de dappere strijder*, dat zich afspeelde in het karstland van Winnetou. Op het omslag had ik een schilderijtje gemaakt van een indiaan die in een *foiba* werd geduwd. Ik liep door het landschap waar de avontuurlijke idylle van de kinderverhalen en de gruwelijke werkelijkheid elkaar raakten. O, onwetende kinderhand.

De duivelin luisterde geamuseerd. Ze greep me bij de arm en zette koers naar een café bij een watermolen, waar we water en broodjes insloegen. De wolken hingen laag en het was bitterkoud. De ogen van de duivelin renden een paar keren over mijn kleren en schoenen. Ze knikte goedkeurend.

‘Waarheen?’ vroeg ik.

Ze wees naar het noordoosten, naar Knin en de tweeduizend meter hoge Dinara. Ik ging ervan uit dat zij de bergen kende als haar broekzak. Ik was alleen doodsbang voor mijnen.

Na een uur klimmen begon het te sneeuwen. Een verbodsbord met een doorgestreept machinegeweer stelde me op een of andere manier gerust. In een dorp loerden schichtige blikken ons na. Mijn gids wuifde naar hen en riep iets wat ik niet verstond. Het woord ‘gids’ stamt uit de zigeunertaal en slaat op iemand die het terrein verkent. Ik kon me nergens op oriënteren, want ik was mijn kaart vergeten. De duivelin had een rode neus. Ze duidde op het oosten.

‘Bosnië-Herzegovina ligt op enkele uurtjes lopen hiervandaan. En daar’, ze wees naar een mistbank in het zuiden, ‘ligt Knin.’

In Knin werden de eerste Kroatische koningen gekroond. Het was een bakermat, een oude hoofdstad en een bisschopszetel. De namen van de bezetters klonken me inmiddels bekend in de oren: Venetianen, Habsburgers en Ottomanen.

Het sneeuwde almaar harder. Een paar keren gleed ik uit op het modderige pad. Ik kreeg kuitkramp. Om ons heen strekte het bos zich uit, dat ik niet vertrouwde. Ik moest lachen bij het idee dat ik enkele dagen geleden nog had zitten pootjebaden in de zee. Af en toe ging het bos als een gordijn open en verscheen er een decor van pijporgels. Ik trachtte me voor te stellen hoe de Duitse cameraploeg, na het betalen van een fikse som geld aan Tito, hier in de jaren zestig met hun dolly’s waren neergestreken om het decor van mijn kindertijd te filmen.

Dan weer het enge bos in. Waar waren we?

‘Blijf op het pad’, beval de duivelin.

Opeens stonden we midden in het verhaal dat ze voor me had. We stootten op een zwartgeblakerde muur en een ingestorte schoorsteen. Een fabriek, een school, een klooster, wapeningsijzer, puntdaken, heksenhoeddaken, alles over en door elkaar

heen, alsof de duivel zelf hier een vuurtje had gestookt. Dwars door een weggeblazen poort zag ik een binnenplaats, volgestort met puin, balken, kisten. Fantoomhuizen die zich vastklampen aan hun laatste overeind staande gevel. Heesters als kankergezwellen, zwart slijk, berendrollen. Een ander huis: geen steen meer op de andere. Nog een: als een mens die zijn zwartgeblakerde armen in de lucht stak en zo was gestold. Een treinstel zonder sporen. Sporen zonder treinen. Ingevallen kaartenhuizen. Een dak gereduceerd tot zijn essentie: een lattengeraamte. Waar waren de pannen gebleven? Op sommige huizen, waarvan de wanden nog min of meer overeind stonden maar het dak ontbrak, was een zeil gespannen, dat door het onweer 's zomers en het ijs 's winters al weer was gescheurd. Honderden, duizenden kogelinslagen. Een sterrenhemel van kogelgaten.

Mijn blik zoomde in: scherven van een bloempot, vertrapt schurftkruid, een ketel met een gat, een kapotte kinderschoen, bewoond door een naaktslak.

Weer een nieuwe grens van de onderwereld overgestoken, dacht ik.

Ik probeerde de potpourri in mijn hoofd te bedaren: Riblja Čorba, die 'Ons land is gemaakt door oorlogsheren, dichters en diverse goden' zingt, geram op gitaren, gestamp van duizenden jongeren, gefluit naar strippende meisjes, een joelend stadion. De potpourri zweeg niet: Thompson, 'Bog i Hrvati', geweevuur, zevenhonderd loodjes per minuut. Ik tikte tegen mijn slaap, opdat de herrie zou ophouden: 'Kalasjnikov' van Bregović, 'Wij gaan Belgrado bombarderen'.

Vuile oorlog, algemeen chaotisch treffen van iedereen tegen iedereen, dagen van bloedig oogsten. Bella matribus detestata, oorlogen die door moeders worden verafschuwd, Horatius. Als opa's erover vertellen bij de zondagse thee, is het bijna gezellig. De wereld was veranderd in een asfaltkleurig landschap, teerachtig en kleverig. Ik kotste mijn nieuwe bergschoenen onder.

De duivelin zuchtte en ging een eind verderop staan. Ik wilde een antwoord op al mijn vragen. Ik trachtte het woord ‘grens’ te begrijpen, maar dat vergde een pijnlijke inspanning, want in het Europa waar ik leefde waren grenzen afwezig. Als ik honderd kilometer reed, overschreed ik vijf grenzen, die geen grenzen waren. Het Nederlandse woord en het Slavische woord waren verwant: ‘grens’, ‘granica’. Ik dacht aan de structuur van hersenen, de compacte verbindingen tussen de cellen, miljoenen draadjes. Wat gebeurde er als je er enkele doorknipte, als je er een muurtje tussen zette?

‘Hoe heet dit dorp?’ vroeg ik.

De brandhaard Krajina: ik haalde me de nieuwsbeelden voor de geest. Er woedde ook een mediaoorlog. Ik had horen vertellen over mensen die waren weggevlucht omdat de taal in de media zo hatelijk was. Elk woord, elk bericht zat verstopt in vele lagen leugens. Je moest het nieuws uitpakken, afpellen als een ui.

‘Het is een Servisch dorp’, zei de duivelin. ‘Toen de Ottomanen dichterbij kwamen, hebben de Kroatische bewoners de benen genomen. In hun plaats kwamen Serviërs. Nadat het gebied in Venetiaanse en Habsburgse handen overging, keerden veel Kroaten terug, maar de meerderheid bleef Servisch. In de Joegoslavische tijd liep hun aantal op tot negentig procent.’

De sneeuwvlokken werden zwaarder en vielen sneller. Na een tijdje regende het alleen nog. We trokken onze kappen ver over ons hoofd. Twee zwervers in waterdichte wikkels onder de deurlijst van een afwezig huis.

Om de situatie te verhelderen en niet in de val van de generalisatie te trappen vlecht ik twee gesprekken in dit verhaal, die op andere tijdstippen en plaatsen hebben plaatsgevonden, in de hoop dat de complexiteit die daardoor ontstaat, het verhaal niet verduistert, maar juist opklaart.

Het eerste gesprek was diezelfde week met een Kroatisch politicus aan wie de duivelin me voorstelde. Hij noemde zichzelf

onafhankelijk, maar werd door zijn positie – hij was onder meer een diplomaat in Tudmans dienst geweest – tot de nationalistische rechterzijde gerekend. Hij had alle protagonisten van het Joegoslavische drama gekend, de gehaatste van allemaal, Milošević, inbegrepen. In mijn notities noemde ik hem Bačić. Mijn duivelin kende hem omdat ze hem geregeld had geïnterviewd.

Bačić, inmiddels een pensionado, was niet meer zo goed ter been en hij was nog ontdaan over de recente dood van zijn vrouw. We nodigden onszelf uit in zijn villa aan de kust. Hij presenteerde ons koekjes uit de oven van zijn schoondochter en vijgenbrandewijn uit de stokerij van zijn zoon. Hij nam de gelegenheid te baat om me te overstelpen met documenten die primo bewezen dat de Kroaten in de burgeroorlog geen misdaden tegen de menselijkheid hadden begaan, en secundo dat zijn land niet op de Balkan lag.

Het tweede gesprek vond plaats aan de keukentafel van een ooggetuige van de oorlog. De duivelin stelde me voor aan een boerin, Olga, afkomstig uit een Servische familie die al generaties in de Winnetoubergen woonde en in de oorlog naar een Servisch dorp was uitgeweken, dat is te zeggen wie ervan overbleef. Olga droomde ervan ooit terug te keren naar de Krajina, maar ze was doodsbang voor de Kroaten.

De duivelin slaagde er wonderlijk genoeg in haar sigaret brandend te houden in alle soorten sneeuw. We maakten kennis met een hele verzameling: natte sneeuw, droge sneeuw, mot-sneeuw, poedersneeuw, vocht dat van een onvoorstelbare hoogte neerdwarrelde. Ik dacht aan de mensen voor wie de drempel waarop we stonden de vertrouwdste plek op aarde was geweest. Een bruidegom die zijn bruid draagt. Een kind op een driewieler. Honden. Zieken. Olga.

Omdat de volledige waarheid over de oorlog in de Krajina toch nooit aan het licht zou komen, zag de duivelin maar één

uitweg: alle gedeeltelijke, halve en mistige waarheden bij elkaar puzzelen tot een waarhedenpalet, waarvan het hoofdkenmerk zou zijn dat het vol tegenstrijdigheden zit. Tegenstellingen brachten, op een paradoxale manier, de onbestaande waarheid dichterbij. Wellicht was de enige waarheid die je kon uitspreken zonder voor idioot te worden uitgescholden, dat ‘niemand geheel onschuldig is’.

Mijn kuitkramp verergerde. We veegden de sneeuw van een aarden wal en gingen zitten. Het mechaniek van de oorlog, dacht ik ontzet: mensen vernietigen elkaars leven en later gaat iemand op de ruïnes zitten klagen over kuitkramp.

‘Het ellendigst is’, zou Olga me later in haar Bosnische stolp-je toevertrouwen, ‘dat sommigen er belang bij hebben om na een oorlog de ene dode minder erg te vinden dan de andere. De overwinnaars richten voor hun doden een majestueus monument op, maar gooien de lijken van hun vijand in een massagraf. Selectieve gedenkwaardigheid. Je hoeft je neus maar in de andere richting te draaien en ook de rollen zijn prompt omgedraaid. Zo ontstaat postume wraak. Bij een volgende oorlog staan de eerloze doden uit hun graf op en spoken ze door de hoofden van de nieuwe soldaten. Ik vrees dat het nooit ophoudt. Elke generatie vindt haar eigen oorlog uit. Ze lijden aan fantoompijn: wat ze niet meer hebben, jeukt.’

De duivelin zoog op haar sigaret, die nu toch nat was geworden. Ze wierp ze weg en pakte een nieuwe, die meteen weer nat werd.

Ik vroeg haar naar het verhaal van het dorp.

‘Weet je,’ zei ze, ‘het was al begonnen op 9 juli 1989, toen de Serviërs in Knin de zeshonderdste verjaardag van de slag op het Merelveld^{xv} herdachten. De herdenking drukte de Kroaten met hun neus op “het Servische probleem” in de Krajina. Conflicten over het bestuur van de regio waren aan de orde van de dag.’

Het viel me op dat ze ‘Kroaten’ zei, en niet ‘wij’.

‘De Servische woordvoerder Jovan Rašković, een psychiater’, vervolgde ze, ‘beweerde dat zolang Kroatië deel uitmaakte van Joegoslavië, de Serviërs in de Krajina genoeg zouden nemen met culturele autonomie. Als Kroatië zich echter zou afscheiden, zouden zij volledige autonomie eisen. Kroatië had er genoeg van en richtte een eigen leger op, waarvoor het door de federale overheid op de vingers werd getikt, terwijl de bewapening van de Serviërs in de Krajina ongehinderd doorging. Belgrado mat met twee maten. In oktober 1990 riepen de Serviërs al hun “Servische Autonome Provincie Krajina” uit.’

Ze lachte als om een mop. ‘Wie toen nog geloofde dat het einde van het communisme zou worden gevolgd door een vreedelievend consumentisme tot het einde der tijden, was blind. De crisis escaleerde. Probleem was de legitimiteit van de nomenklatoera. Alle regeringen na Tito’s dood waren hierover gestruikeld. Nu stonden er opeens politici op die radicaal dachten. De oorlog brak uit toen Slovenië en Kroatië zich op dezelfde dag, 25 juni 1991, losscheurden van Joegoslavië. Omdat de Serviërs in de Krajina vreesden dat zij in een onafhankelijk Kroatië als een minderheid zouden worden behandeld, gingen ze ook een stap verder en riepen ze hun provincie uit tot Republika Srpska Krajina, de Servische Republiek van de Krajina. De republiek werd door niemand erkend, dat was te precair. Er woonden 150.000 Serviërs, met een leger van 50.000 man! De ergste nachtmerrrie barstte los. Servië wreekte zich. De Kroaten werden verdreven of gedood. Verantwoordelijk hiervoor was Dragan Vasiljković oftewel kapitein Dragan. Dat was het begin van de ellende. De leiding van het gebied was in handen van de tandarts Milan Babić en de inspecteur van politie Milan Martić. De oorlogsmachine deed heel Europa beven. Vijf jaar na de eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring van de Serviërs in de Krajina besloten de Kroaten het gebied te heroveren, met de hulp van de internationale gemeenschap en Amerika. Ze waren niet vergeten wat de

Serviërs in 1991 hadden gedaan. De actie heette Oluja, operatie Storm, en was het grootste landoffensief in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Ante Gotovina had de leiding. Op 4 augustus 1995 ging de operatie van start, op 11 augustus was alles afgelopen.’

Ik rekende uit dat dat precies een maand na de massamoord in Srebrenica was.

‘Je zou kunnen zeggen’, zei de duivelin, ‘dat de burgeroorlog hier begon én eindigde.’

Ik wilde weten wat er met de Servische bewoners was gebeurd tijdens de herovering.

De duivelin spreidde haar armen uit en liet haar pupillen rond-draaien: dit was er gebeurd.

‘We hadden het akkoord van de internationale gemeenschap, de steun van de Amerikanen en het recht aan onze kant’, zou Bačić, de gepensioneerde diplomaat, later tegen me zeggen, ‘om terug te winnen wat van ons was en om op die manier een einde te maken aan de waanzinnige agressie van de Serviërs. Ons ultieme doel was de liquidatie van de Servische Republiek van de Krajina. Als we dat niet hadden gedaan, waren er in Bosnië-Herzegovina nog veel meer slachtoffers gevallen. Nu was duidelijk gebleken dat de Serviërs niet onoverwinnelijk waren.’

‘Helaas’, zei de duivelin, ‘kunnen we niet zeggen hoeveel slachtoffers de oorlog heeft geëist, want niemand heeft goed geteld, en wie iets beweert, wordt meteen tegengesproken. Iedereen goochelt met nullen als het gaat om aantallen slachtoffers.’

‘Ze vielen de huizen binnen’, zou Olga met bedekte stem zeggen, ‘en namen alles mee. De Servische bewoners die niet op de vlucht waren geslagen, werden eruit gejaagd of neergeschoten. Kroatië wreekte zich. De tactiek van de verschroeiende aarde. Alle huizen, de orthodoxe kerken met hun knobbeldaken en de scholen werden in brand gestoken, soms met nog mensen erin. Er werden affiches verspreid met ustaša-leuzen uit de Tweede

Wereldoorlog: “Za dom spremni”, “Paraat voor ons thuis”. Niemand heeft de Serviërs geteld, maar naar schatting ging het om 140.000 à 200.000 mensen.’

‘Taboes,’ zei ik, ‘overal verspreid en toch onvindbaar, tot je erop trapt, als mijnen. Is Gotovina een voltreffer?’

Ante Gotovina, de generaal die Oluja leidde, werd jarenlang door het Joegoslavië-tribunaal gezocht. Zijn uitlevering door de Kroatische regering in 2005 werd als pasmunt gebruikt voor de onderhandelingen over de toetreding van Kroatië tot de EU.

De duivelin knikte heftig. ‘Zijn leven is het scenario voor een film, een b-film, maar razend populair.’^{xvi} Eén fout woord erover en je pleegt heiligschennis. Hij was een Dalmatiër die op zijn achttiende Tito’s Joegoslavië had verlaten. Van 1973 tot 1978 diende hij in het Franse vreemdelingenlegioen in Marseille, maar hij dook ook op in Zaïre. In 1979 werd hij een Frans staatsburger en werkte hij voor KO International, een filiaal van VHP Security, een veiligheidsdienst die onder meer instond voor de bescherming van de Jean-Marie le Pen. In Zuid-Amerika was hij betrokken bij paramilitaire activiteiten in Guatemala en Argentinië. Hij werd in 1981 gearresteerd op verdenking van juwelenroof en veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf, maar kwam na één jaar vrij. Later was hij medeplichtig aan de ontvoering van een zakenman. Toen Kroatië zich in 1991 onafhankelijk verklaarde, keerde hij naar huis terug, waar hij een van de sterkste veldheren van Tudman werd.’

Toen ik Bačić erover polste, schudde hij zijn hoofd en wees naar de stapel documenten op de tafel.

‘Hij is een held,’ zei hij bitter, ‘geen misdadiger. Er worden meer leugens over hem verteld dan waarheden. De verdenking luidde: moord op honderdvijftig Servische burgers en de verdrijving van honderdduizenden mensen uit de Krajina. In één woord: misdaden tegen de menselijkheid. Na Radovan Karadžić en Ratko Mladić was hij nummer drie op de lijst van meest gezochte

oorlogsmisdadigers.’ Bačić verhief zijn stem en herhaalde: ‘Karadžić en Mladić, dat zijn pas misdadigers! Weet u dat Gotovina de Kroatische Mladić werd genoemd? Dankzij Gotovina hebben we nu een vrij Kroatië!’

‘Ben je al in Vukovar geweest?’ vroeg de duivelin.

Vukovar, een van de gemediatiseerde symbolen van de oorlog, lag uiteraard op mijn route.

‘Gotovina zegt’, zei de duivelin, ‘dat wat de Serviërs in Vukovar hebben aangericht veel erger is dan wat de Kroaten ooit zouden hebben gedaan. Hij beweert dat het zijn bedoeling was zo weinig mogelijk burgerslachtoffers te maken, zoals het een generaal betaamt. Bovendien liet hij geestelijken opdraven om zijn soldaten “militaire moraal” bij te brengen en zou hij hebben opgeroepen tot “maximale rechtvaardigheid tegenover de burgerbevolking”. Toen hij hoorde van het wrede gedrag van sommige soldaten, zou hij hun zelfs de mantel hebben uitgeveegd en “barbaren” en “vandalen” hebben genoemd.’

‘Alles stond in brand,’ zou Olga later zeggen, ‘huizen, boerderijen, schuren, auto’s. Dit moest de beslissende slag zijn, heb ik achteraf gehoord. Ik heb gezien hoe jonge mannen de keel werd doorgesneden. Ik heb gezien hoe boeren voor hun huis als een hond werden afgemaakt. Ik herinner me dat de soldaten koortsachtig te werk gingen. Alles moest snel gaan. Geen tijd te verliezen. Ik heb gezien hoe vrouwen werden verkracht. Op de half verwoeste wegen naar Bosnië stond een eindeloze karavaan vluchtelingen. In de gauwte werd de huisraad op een tractor geladen.’

Ik stuitte op een film, *De duiveljager*, gemaakt door het Nederlandse kunstenaarsduo Ron Sluik en Reinier Kurpershoek, over een Hollandse huurling in het vreemdelingenlegioen, Johan Tilder, die verloofd was met een Kroatische vrouw en meewerkte aan de schoonmaak van de Krajina. Uiteindelijk werd hij door zijn Servische bewakers vermoord. In een propa-

gandafilmpje, gebruikt door Karadžić, vertelde hij hoe Kroatische soldaten boeren de ogen uitstaken met messen.

‘Weet je wat het taboe is?’ zei de duivelin. ‘Het taboe is dat je geen begrip mag tonen voor de frustratie van de vijand. Het taboe is dat je niet mag zeggen dat de Serviërs beestachtig te werk zijn gegaan tegenover de Kroaten, net zoals de Kroaten tegenover de Serviërs. Het taboe is dat je geen afstand mag nemen van de nationalistische retoriek. De oorlog dwong iedereen om glashelder te zeggen wie en wat hij was, waar hij voor en tegen was, en dan was hij overgeleverd aan de genade van wie anders dacht. Het taboe is dat je niet mag zeggen dat iedereen vuile handen heeft. Ook wij.’

‘A la guerre comme à la guerre!’ zou Bačić later uitroepen. ‘In een oorlog gaat niemand vrijuit. Waar wapens zijn, vallen slachtoffers. Het gekke is alleen dat de Amerikanen een erg dubbelzinnige rol speelden in deze zaak. Zij hebben systematisch bepaalde groepen op de Balkan gefinancierd en bewapend om de spanning op te drijven, waarna een of andere groep de smerige zaken mocht opknappen. Zij hebben Gotovina vanaf het begin gesteund. Als je Gotovina in het beklagdenbankje zet, zou je daar ook Bill Clinton moeten zetten. Hoe kun je iemand als Gotovina schuldig noemen? Is hij dan misschien schuldig omdat hij Kroatië verdedigde? Dat is te absurd voor woorden.’

‘Wat was het doel van de Amerikaanse steun aan Gotovina?’ vroeg ik aan hem.

‘Amerika wilde de Serviërs zo snel mogelijk tot vredesonderhandelingen dwingen en zo de oorlog beëindigen. Dankzij Oluja hadden we Dayton.’

‘En de mensen die achterbleven in hun halfverwoeste huizen,’ zou Olga op haar beurt zeggen, ‘werden uitgerookt, als wild. Ik heb gehoord dat sommige dorpen er nog steeds bij liggen als toen, meer dan twintig jaar geleden. Ik zou dolgraag willen terugkeren. Toen ik wegging, heb ik de pan melk op het vuur laten

staan. Misschien kunnen mijn kinderen of kleinkinderen ooit terugkeren. Misschien woont er nu een Kroatisch gezin in mijn huis, en gebruiken ze mijn melkpan. Ik ben bang, want ik heb op de televisie gezien dat de Kroaten ons daar niet meer willen hebben.’

‘Gotovina’s heldenstatus valt nauwelijks te onderschatten’, zei de duivelin. ‘Toen hij in december 2005 in een hotel in Tenerife werd opgepakt, kwamen duizenden verontwaardigde Kroaten op straat, vooral in Split, om hem hun steun te betuigen. “Kijk naar Vukovar”, zeiden ze. “Kijk naar wat de Serviërs ons hebben aangedaan. Zij hebben met alle geweld hun Joegoslavië willen behouden”, zeiden ze.’

Baćić: ‘Het moge duidelijk zijn wat de berechting van Gotovina teweegbrengt bij de bevolking, en wat voor een schandalige behandeling van de veteranen dit is. Hoe kun je een nieuwe generatie aansporen zich voor hun vaderland in te zetten als je gevangenschap en verraad door de eigen regering te wachten staat? De veteranen beklagen zich dat er op de bevrijdingsdag niets te vieren valt, omdat zij niet de regering hebben waarvoor ze hebben gevochten.’

‘Als de Kroaten hun bevrijdingsdag vieren,’ aldus Olga, ‘zie ik mijn dorp weer branden. Ik zie jongens, kinderen nog bijna, die in de benen werden geschoten om niet te kunnen vluchten, en die vervolgens werden afgeslacht als vee, snel en efficiënt, door jongens die ook nog bijna kinderen waren. Misschien wisten ze niet wat ze deden, en verdienen ze daarom christelijke vergeving.’

‘Zowel voor de Kroaten als voor de Serviërs’, zei de duivelin, ‘is het onmogelijk om zich over hun chauvinisme te zetten, want ze zijn uiteindelijk allebei niet alleen tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen elkaar opgezet, maar ook in de jaren negentig. Ze blijven hun kind of vader of broer zien, die door de ander is vermoord. De een heeft gruwelijke kampen voor de ander opgericht.

De ustaša is voor bepaalde Kroaten een stuk culturele historie geworden, en waarschijnlijk ligt de drang naar een Groot-Servië in de jaren negentig en de lust om Kroaten “aan hun messen te rijgen”, zoals Vojislav Šešelj^{xvii} zei ten tijde van de oorlog, dan ook in de rancune om wat de Kroaten de Serviërs tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben aangedaan.’

Ze doelde op het concentratiekamp van Jasenovac, in het noorden van Kroatië, een andere halte op mijn route.

‘Weet u wat me somber stemt?’ zei Olga. ‘Dat het allemaal mensen zijn die elkaar het licht in de ogen niet gunnen. Iemand heeft die wreedheden toch begaan. Het zijn toch geen buitenaardse wezens geweest die op de Balkan neerdaalden en dood en verderf zaaiden, om daarna weer spoorloos tussen de sterren te verdwijnen. Iemand heeft toch opdracht gegeven tot die wreedheden. En als niemand de opdracht heeft gegeven, als het spel van de oorlog in het honderd is gelopen omdat de soldaten dronken of ziek of barbaars waren, dan moet de generaal toch zijn verantwoordelijkheid op zich nemen en zich verontschuldigen voor het feit dat hij zijn soldaten niet onder controle had.’

‘Het is het omgekeerde,’ zei de duivelin, ‘de bloedsporen worden weggewist, iedereen blaakt van trots, moedig voorwaarts kijkend, en in Den Haag maakt de ene na de andere hoge pief zijn opwachting om te herhalen hoe ingenieus hij zijn macht heeft ingezet voor het welzijn van het volk. De protagonisten van de oorlog waren geniale strategen. Dacht je soms dat ze zouden toestaan dat er één bloedspoor naar hen zou leiden? Dat ze ooit tegen iemand anders zouden hebben gezegd: “Ruim dat dorp op”? Nee, ze keken hun beulen diep in de ogen en zeiden: “Je weet toch wat je te doen staat?”’

Olga: ‘Ik haat politici. Weet u dat de getuigen in het Joegoslavië-tribunaal een formulier moeten ondertekenen, waarin staat dat wat ze ook beweren, hun getuigenis niet tegen hen zal worden gebruikt. Dat betekent dat je voor dat tribunaal kunt beken-

nen de grootste misdaden te hebben bedacht of begaan, maar dat niemand je kan arresteren als je naar buiten komt. Op die manier worden de grootste schoften beschermd door een instantie die beweert er juist jacht op te maken.’

De duivelin stelde voor om terug te keren. Het sneeuwen was opgehouden. We verlieten in ganzenpas het puinland. Mensen die in halve huizen woonden, keken met doodsverachting naar ons. Een scherpe brandlucht sneed me de adem af.

A. den Doolaard, een onterecht vergeten twintigste-eeuwse reisauteur, noemde de Balkan ‘het land achter Gods rug’. Ik maakte er later melding van aan de tafel van Bačić, maar hij wees me terecht. ‘Ligt de grens dan niet duidelijk vast? Als we praten over de Balkan, praten we niet over Kroatië.’

Ik trapte in een bekende val. Het was me al vaak ingepeperd: de Balkan was synoniem met wetteloosheid, geweld, chaos, misdaad, prostitutie, alcoholisme, gierende corruptie, bloedwraak, in één woord *Underground* van Emir Kusturica. Met de Balkan kon je alles associëren, maar niet Kroatië. De Balkan, dat was de wereld van de obscure, orthodoxe godsdienst, die met het ene been gekluisterd was aan de verre grote wrede broer die Rusland heette, en met het andere aan de verstokte nazaten van de ‘getulbande beestmensen’, die een geloof beleden dat haaks stond op elk normbesef en democratisch fatsoen. De Balkan: een opeenhoping van clichés, de verzamelde nachtmerries van het Westen. Europa, zo betoogde de Sloveense filosoof Žižek, was dankzij films als *Underground* zelfs sympathie gaan voelen voor die gezellige en geestige zelfkant, die zich op veilige afstand van het bed van iedere beschaafde Europeaan bevond, maar toch als symbool mocht gelden van de charmante multiculturele wildernis. Dergelijke omschrijvingen deden me onwillekeurig denken aan de naam die mijn poppenspeler aan zijn theaterreeks had gegeven: *Het onderbewustzijn van de beschaving*. Ik vond het beeld ook bij Žižek terug.

‘In Joegoslavië’, zei Bačić, ‘werden verwoede pogingen ondernomen om het cliché in stand te houden, waarbij men de grote regionale verschillen over het hoofd zag. Dat beeld leeft nog steeds bij de meeste Europeanen: Kroatië is deel van de Balkan, en de Balkan, dat is Joegoslavië. Eén pot nat. Het typisch communistische wij-gevoel. Dat heeft tot een massahysterie geleid, waarbij twintig miljoen mensen betrokken waren. Maar laat één ding duidelijk zijn: met de val van de Joegoslavische federatie is ook het idee gesneuveld dat Kroatië tot de Balkan behoort.’

‘Met de uitbreiding van de EU zal die discussie naar de achtergrond verdwijnen’, zei de duivelin. ‘De federaties die de hoofdrol speelden in de burgeroorlog zullen een voor een toetreden: Kroatië, Servië en Bosnië-Hercegovina. De kleinere afgescheiden staten, zoals Montenegro en Kosovo, zullen natuurlijk volgen. Dan hoort alles bij Europa. Met een kleine voetnoot bij Bosnië-Hercegovina, want daar rommelt het regelmatig, en een conflict tussen de Serviërs in hun Servische republiek en de moslims is niet denkbeeldig.’

Slavenka Drakulić schreef: ‘Dit is wat Europa niet is: een moeder die iets verschuldigd is aan haar verwaarloosde kinderen; een prinses wie het hof moet worden gemaakt; een ridder die voor de vrijheid vecht; een vrucht of een taart die verdeeld moet worden; een zijden japon; een magisch synoniem van “democratie”. Europa is wat wij – landen, volken, enkelingen – er voor onszelf van maken.’

De duivelin kende een kortere weg naar Knin. We waren te uitgeput om te praten. De kuitkramp was ondraaglijk. Ik liep gebogen, een onzichtbare last torsend. Mijn schoenen sopten. Mijn hoofd zat vol met oorlog, zinloos geweld en machthebbers die de gruwelijkste misdaden uitlegden als een klein kwaad dat groter kwaad moest voorkomen.

Op de terugweg kwamen we in nog een ander spookdorp, waarvan enkele huizen tekenen van bewoning vertoonden. Ik zag

scherven van een barnstenen lamp, een mandje van ijzergaas, de hoorns van een fietsstuur. Opnieuw vroeg ik haar hoe het heette, en of hier ook Serviërs waren verdreven.

Ze grinnikte, deed enkele stappen in de richting van een vernielde boerderij en wenkte me dichterbij. Ik wilde de ruïne binnengaan, maar ze hield me tegen.

‘Niet doen,’ zei ze, ‘hier liggen mijnen.’

Ik bleef geschrokken staan. Ze wees naar graffiti op de muur van de boerderij: een ‘U’, een swastika en de letters NDH, drie fascistische iconen.

‘Dit is een Kroatisch dorp’, zei ze. ‘Vroeg je je niet af wat de Kroaten zouden doen als ze op een dag ontwaakten en door hun raam Kroatië zagen liggen? Nou, dan zouden ze in ieder geval een beter leven hebben dan wanneer ze door hun raam hun vermoorde vrouwen en hun verkrachte dochters zagen liggen.’

Ze liep dwars door het mijnenveld en trok het hek van een schuur dicht.

Toen ze weer naast me stond en mijn stomverbaasde blik zag, glimlachte ze. ‘Mijn moeder zei altijd dat ik het hek goed moest sluiten.’

Herademend water

Na de hel van de Krajina herademde ik.

Van de duivelin nam ik afscheid met de belofte dat we elkaar spoedig zouden weerzien. Zij vloog naar Moskou, ik sliep tot de kuitkramp voorbij was, en nam de boot.

De eilanden zijn heel oude bergen die boven de zee uitsteken. Hoe oud, dat zou de duivelin meteen kunnen vertellen. De kust is een ondergestroomde laagvlakte. Sinds mensenheugenis was de zee met haar kolkende zwarte kraters tegelijk een zegen en een vloek voor de bewoners. Ze leverde dagelijks vers voedsel, en het transport over zee verliep vlotter dan door de bergen,

maar ze vergrootte ook de kwetsbaarheid van de steden en ze werd door de bezetters gebruikt als een handelsroute, waar vaak iedereen baat bij had, behalve de oorspronkelijke bevolking.

In de burgeroorlog vluchtten veel families naar de eilanden. De oorlogvoerende partijen hadden geen belangstelling voor wijnranken, lavendel, vissers en baardvrouwen. Alles draaide om macht, etnieën, territorium, ingesleten frustraties, niet om mosselen en zeebarbeel. De Kroaten met wie ik erover sprak, hadden echter altijd geweten dat de eilanden op termijn en onder een liberaler gesternte een goudmijn zouden worden.

Ze kregen gelijk. Toen de wapens zwegen, herleefde het toerisme. Zeven procent van de bevolking vond er emplooi. Ook de vastgoedmarkt piekte. Nauwelijks anderhalf decennium na Dayton staan langs de kust vakantieparadijzen zo groot en vermogend als industrieparken. Goli Otok hebben ze nog niet ingepalmd, maar de plannen liggen klaar. Overal doemen renteniers en ondernemers op in auto's met buitenlandse kentekens, zodat de minder betaalkrachtige Kroaten mopperen dat vreemde mogendheden het land nu niet innemen met wapens, maar met knisperende euro's.

Mijn kleine cruiser voer het hele jaar door, behalve als het vroom. Aan het roer stond een man die een magere versie van Berlusconi voorstelde, zijn assistenten waren Filippino's en het schip was in Brussel gebouwd. Nergens viel een Kroaat te bespeuren.

Ik hield ervan om in de koude wind op het dek te staan met mijn gezicht naar de zon. De meeuwen fladderden lang om de achterstevan en bleven opeens verloren achter. Als het regende sloot ik me op in mijn kajuit met hete thee en zoete lekkernijen.

Ik dacht na over het voorwereldse van reizen op het water, het gevoel dat je er als mens niet thuishoort. Joseph Brodsky schreef dat je voeten dan een zintuig worden. Het dek, dat het substitueert van een vaste grond onder je voeten vormt, mag nog

zo stevig zijn, op het water ben je waakzamer dan aan land. Op het water zul je bijvoorbeeld nooit zo afdwalen met je gedachten als op straat. Je benen houden jou en je aandacht constant in bedwang, als was je een soort kompas.

Ik wendde me af van het vasteland en liet mezelf rondtollen op de kompasplaat, totdat ik schokkerig stilviel, wijzend naar de eilanden.

Ik klampte me vast aan Primošten, een eiland als een vrouwenborst, met de vijftiende-eeuwse toren van de Sint-Joriskerk als tepel. De verlaten kiezelstranden waren ideaal voor wie wilde herademen. Ik stal druiven die bestemd waren voor de Babićwijn, de laatste voor de winter begon. De Filippijnse kamerjongen vertelde dat Primošten al een geliefd toevluchtsoord voor de Bosniërs was geweest ten tijde van de getulbande legers. Zijn Bosnische vriendin, over wie hij vertelde als over een filmster, had hem dat gezegd.

Op Trogir, dat in het Grieks Tragyrion oftewel Geiteneiland heet, zwierf ik uren rond in de donkere, naar rozemarijn geurende stegen. Ik ontmoette in een klokkenwerkplaats een uurwerkmaker die een hekel had aan elektronica en het binnenwerk van een klassiek horloge vergeleek met de configuratie van sterren. De San Marcotoren met zijn afgeknotte kegel bewaakte het Geiteneiland. Tegen de kathedraal smachtte de halfnaakte Sebastiaan naar pijlen. In het romaanse portaal trof ik engelen met toortsen die de overledenen moesten bijlichten op hun weg naar het hiernamaals.

De dood loerde overal. Van oudsher werden de onbewoonde eilandjes voor de kust de Duivelsarchipel genoemd, omdat de boten er in het donker makkelijk schipbreuk konden lijden. De eilandjes staken als vlijmscherpe kegels uit het water. Aan hun onzichtbare brede voet haalden de schepen hun romp open. Gelukkig was de magere Berlusconi een ervaren stuurman.

Op Hvar legde ik mijn hand op de stam van een vijfhonderd jaar oude cipres, die als een kromme monnik in de tuin van het franciscanenklooster stond. Op zijn armen, die door krukken

werden ondersteund, groeide turkooizen korstmos. Het klooster bewaart een zeventiende-eeuwse Laatste Avondmaal van Matteo Roselli, dat gelukkig niet werd vernietigd door de Ottomanen toen die, vlak voor hun definitieve nederlaag, van de kerk een moskee wilden maken. Mijn kamerjongen wist dat het tijdens de burgeroorlog in een grot werd verstopt. Om iets aan mijn conditie te doen beklom ik het pad tussen de agaven naar de heuveltop met het Spaanse fort.

Op Vis, nauwelijks honderd vierkante kilometer groot, lag de haven vol met roestige barkassen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vonden alle onderhandelingen tussen de geallieerden en de partizanen onder leiding van Tito hier plaats. In de drassige akkers achter de wallen van Tito's hoofdkwartier ontdekte ik een *nekropolis*, een Grieks kerkhof uit de derde eeuw voor onze tijdrekening.

Het was een merkwaardig gevoel om dagelijks verliefd te worden op een andere plaats. Korčula bijvoorbeeld, een stad op een landtong van het gelijknamige eiland, op en top Venetiaans met dertiende-eeuwse muren, bastions, torens met rondelen, een kathedraal die Sveti Marko heette, en drie beschermheiligen. Er groeiden palmen, aleppodennen en cipressen. Onder de eiken liepen in de Griekse oudheid al mensen rond, toen het eiland nog Korkyra Melaina, Zwart Korfoe, heette. Op het centrale pleintje kwam ik Marco Polo tegen, de avonturier die hier volgens de Kroaten op 15 september 1254 geboren was en alleen maar een Venetiaan werd genoemd omdat Korčula op dat moment aan Venetië toebehoorde.

Een oude Nederlander die op Korčula rentenierde, legde me het ingenieuze visgraatmotief van de stadsplattegrond uit. 'De straatjes slingeren zich door de stad in flauwe bochten. Zo breken ze de bora, die over het eiland Pelješac komt aanzetten. Tegelijk nemen ze 's ochtends en 's avonds veel zonlicht op, terwijl ze verhinderen dat het licht van de hete middagzon rechtstreeks

kan invallen. En,' besloot hij, 'weet u wat het leukst is?' s Winters vriest het hier nooit!

Toen ik op Mljet aan wal ging, moest ik meteen een andere boot nemen, een soort reddingscapsule die zich snel in de baaien kon verplaatsen. De valleien van het eiland zijn sinds mensengeugenis door de zee overstroomd. Diep in de bossen vond ik een twaalfde-eeuws benedictijnenklooster, dat was gebouwd op de plaats waar Odysseus volgens Homerus zeven jaar lang door de nimf Calypso, de Verborgene, zou zijn vastgehouden, 'het hart zwaar van verdriet, want die nimf wilde hem maar niet laten gaan'. Overigens was hier apostel Paulus, die op een landtong schipbreuk had geleden, door een adder gebeten, maar 'hij ondervond er hoegenaamd geen letsel van'.

Toen ik er bij het intreden van de schemer een wandeling maakte, liep ik van het ene geurwolkje in het andere: bitterzoete afrodisiaca, verkwikkende agave, herademend water. Ik zag scarabeën met glinsterende kleurenschilden. Hagedissen schoten voor mijn voeten weg. Duimlange kruisspinnen hingen roerloos in de lucht, alsof ze zich aan de hemellichamen hadden vastgeklampt. Het leek een zomeravond.

Later viel ik verzadigd in slaap op het ijsskoude dek.

De verliefde Filippino, die was ontsnapt aan de blik van Berlusconi, gooide een deken over me heen en haalde een fles gestolen brandewijn uit zijn schortzak. Hij beschreef zijn Bosnische vriendin zo gedetailleerd dat ik het gevoel kreeg haar zelf al jaren te kennen.

'Hoe heet ze?' vroeg ik.

Hij begon te blozen, zette de fles aan zijn lippen en holde de trappen van het dek af.

De volgende ochtend klopte hij op de deur van mijn kajuit om zich te verontschuldigen. Hij had de vriendin verzonnen.

'I invented every hair, every toe', jankte hij als in een schlager.

Wat ik voelde, leek op gemis.

De geur van mensengebraad

‘Historia magistra vitae’, zei mijn poppenspeler, die ik in Split tegenkwam. De geschiedenis is de meester van het leven. Zijn riedel, zijn moraal, het adagium van zijn oeuvre.

Niet de poppenspeler zelf vond ik in Split, maar zijn spoor. Zijn spreuken zongen in mijn hoofd.

Als je niet beter wist, zou je denken dat de muren van Split de oudheid gevangen hielden. De op één na grootste stad van Kroatië dook op tussen twee bergen, de Mosor en de Kozjak. De magere Berlusconi meerde aan bij het landhoofd, waar de tijd stilviel. Split, dat in het Grieks Aspalathos heet, en in het Latijn Spalatum, verrees als een witglanzende burcht met alziende uitkijktorens, die oorspronkelijk in zee lag als een sfinx en waar later huizen tegenaan waren geplakt.

In de naburige garnizoensstad Salona werd in 245 de beroemdste Illyriër geboren, Caius Aurelius Valerius Diocletianus, zoon van een vrijgelaten slaaf. In 284 werd hij, ‘door de goddelijke wil daartoe geroepen’, de honderd-en-zoveelste keizer van Rome. Hij regeerde in Salona, maar liet in Spalatum een castra of kazerne bouwen met een oppervlakte van dertig vierkante kilometer en met tempels voor Jupiter, Venus en Sibylle, opgetuigd met beelden, die de keizer in Egypte had gestolen. De witte kalksteen die men gebruikte, kwam van het eiland Brač. Ik vernam dat dezelfde steen werd gebruikt voor de Hagia Sophia in Istanbul, het VN-gebouw in New York en het Witte Huis in Washington. Het oorspronkelijke watertoevoersysteem was dankzij aquaducten naar de Jadro nog steeds in gebruik. Toen Diocletianus afstand deed van de macht, nam hij zijn intrek in dit gebouw.

Het paleis en de stad vormen een geheel. Ik liep om het paleis heen en vond een IJzeren, Koperen, Zilveren en Gouden Poort, elk aan een zijde van het vierkante grondplan. De bewoners leidden hun dagelijks bestaan tussen 1700 jaar oude muren. Binnen

die muren kwam ik in een wirwar van stegen en pleinen, de wereld in het klein, met honderden gekromde huisjes, overkappingen als stenen armen, koepels, balustrades en balkons. Sommige huizen leken uit een wal te groeien, klampten zich vast aan wasdraden en kropen in de nek van een ander huis.

‘De doolhof van het leven’, lachte de poppenspeler in mijn hoofd.

Het waren natuurlijk vooral de keizer en zijn tijdsgewricht, die hem trokken.

‘Toen Diocletianus keizer werd,’ onderrichtte de poppenspeler me, ‘dreigde het Romeinse rijk ten onder te gaan. Om het bestuur te vergemakkelijken en de keizerlijke macht sterker te maken werd het verdeeld in het West- en het Oost-Romeinse rijk. In plaats van één centrum, Rome, waren er vier hoofdsteden: Nikomedeia (tegenwoordig Izmit in Turkije), Sirmium (tegenwoordig Mitrovica in Kosovo), Milaan en Trier. Ook de macht werd verdeeld onder vier mannen, een zogenaamde tetrarchie. Salona en Spalatum lagen op de scheidslijn van de twee rijken.’

Ik liep het peristilium op, een centraal, door geknakte zuilen afgesloten plein, en daalde de trappen af naar de kelder van het paleis. In een van de ondergrondse zalen, die tot 1956 vol puin lagen, had de poppenspeler een hoofdstuk van *Het onderbewustzijn van de beschaving* opgevoerd.

‘Organisatorisch was Diocletianus een genie,’ zei hij, ‘en sociaal gezien besteedde hij veel aandacht aan de bescherming van het lagere volk, bijvoorbeeld door het vaststellen van minimumlonen en maximumprijzen voor levensmiddelen.’

‘Maar tegelijk was hij een van de wreedste potentaten uit de geschiedenis van de mensheid’, zei ik.

De kelder vormde in de oudheid de begane grond: een enfilade van grote en middelgrote griezelige, stinkende zalen, waarin de keizerlijke familie, de getrouwen en de slaven woonden. Ik

dacht de stank en de grotkilte weg en liet me meevoeren door de fantasie van de poppenspeler.

Zijn decor had hij in de grootste zaal neergezet: een perfecte replica van het paleis, als een maquette, met de belangrijkste ver-trekken, een tempel, de paradepleinen en de paradijselijke tui-nen. De replica was een tableau vivant: de lichte zaalmuren waren beplakt met kleuren, er lagen kleedjes op de tegelvloer, en in het midden stonden tafeltjes met glinsterende plastic ge-rechten. Bij de deur wachtten roerloze, naakte slaven met scha-len in hun handen, terwijl kinderen, gestold in hun spel, in een fontein baadden. Aan de kade lagen schepen met koper uit His-pania, Afrikaans ivoor en kooien met luipaarden die waren bestemd voor de arena's.

Ik kon het me levendig voorstellen. Al met al was het een fas-cinerend gezicht: het publiek bevond zich in een reusachtige ondergrondse zaal en keek naar een ingenieuze poppenkast van dezelfde zaal.

'Cimbalen en schalmeien weerklonken', vertelde de poppen-speler, 'en de keizerlijke gasten verzamelden zich, halfnaakt, want ze hadden net gebed, voor de maaltijd en de bespreking van het nieuws van de dag. Ik had ze deels uit hout, deels uit was gemaakt. Hun romige gezichten waren gestold in een schater-lach. Toen de slaven, geoliede, gebronsde poppen, binnenkwa-men met de schotels, imiteerde ik de lijzige stem van een gast: "Jouw kok, Diocletianus, kan een vis opdienen uit een zwijnen-buik en een kip uit een stierenkloot!" Het was als een voorspel-ling: levende lijsters, gemaakt van zijdepapier, stoven op uit een geroosterd varken. Gebraden lijsters, druipend van het vet, zaten verstoppt in eieren onder een houten kip. Het publiek moest het allemaal kunnen ruiken: het wildbraad, de zwanen, de flamingo-tong, gebraden in vers geperste olijfolie en gekruid met lavas, honing, marjolein en wijnruit. Een andere efebe, die ik de *scissor* noemde, jongleerde met blikkerende messen, maakte obscene

gebaren en legde het gesneden vlees op schaaltes van geveerd piepschuim dat eruitzag als marmer. Ik vertelde het publiek dat er als *gustus* of voorgerecht kwallen met eieren, paddenstoelen in vissaus en varkensuiers gevuld met gezouten zee-egels waren. Als *cena* of hoofdgerecht kondigde ik relmuizen met dennenzaden en gekookte struisvogel aan. Als *secunda mesa* of dessert was er rozenragout met gebak. Het publiek likkebaardde. Alles leek zo echt! Ik liet het zelfs even sneeuwen, *lege artis*, volgens de regelen der kunst. Een naakte negerin danste in de tuin en legde de wijnvaten, voorzien van Griekse letters, in de sneeuw, om ze te koelen. Het publiek kreeg het water in de mond, maar soms liet ik een van mijn wassen vrienden naar het *vomitorium* gaan om zijn maag te legen. Dan stegen er opeens verontwaardigde geluiden bij de toeschouwers op. Ik herinner me dat ik een van mijn poppen met een ingehouden lach het recept om te braken liet verklappen: “Was je voeten en drink het water op!” De poppenspeler lachte saturnisch.

De constructie van het paleis was zo stevig dat de hele middeleeuwse stad er later bovenop kon worden gebouwd en dat alles nu al bijna anderhalf millennium standhield. Werelden als tektonische platen botsten tegen elkaar op, toen ik uit een tochtgat in het plafond opeens een stemmetje hoorde dat ‘I’m Miss American Dream since I was seventeen’ zong. Later ontdekte ik dat daarboven de bar Adria lag, waar Britney Spears dagelijks te gast was.

De poppenspeler vervolgde glunderend: ‘Aan het ontwerp van de vrouwelijke poppen heb ik de grootste zorg besteed. Of moet ik zeggen: aan de *schepping*? Getaande nimfen in natte gewaden waren het, volgens het klassieke *draperie mouillée*, zodat hun vormen extra uitkwamen. Ja, ze waren van hout, maar ze wekten in iedere vrouw jaloezie en in iedere man begeerte. “Laag na laag”, zei de Romeinse hekeldichter Juvenalis, “hebben ze zich mooi gemaakt.” Op hun wassen gezichtjes had ik rouge en oogschaduw gepenseeld. Op hun armen en voorhoofd zat blanket-

sel. Om hun hals droegen ze glimmende sieraden. “Beladen met juwelen”, zei Seneca, “dragen ze hun bruidsschat met zich mee.” Ik gebruikte geen geursimulator, maar het publiek kon zo hun exotische parfum ruiken.’

Uit het tochtgat van bar Adria klonk: ‘Don’t matter if I step on the scene, or sneak away to the Philippines.’ Er trok opeens een golf van medelijden door mijn hart toen ik aan de onbestaan- de geliefde van mijn kamerjongen dacht. Hij had de geur van haar huid vergeleken met allerlei kruiden.

De poppenspeler: ‘Attentie! Het tweede bedrijf! Het leven in de grote zaal van het poppenhuis bevroor. De danseressen be- vrozen. De armen van de gasten stolden in de beweging van de marmeren schaal naar hun mond. Alle aandacht ging uit naar het zijvertrek van de maquette, waar de muren kaal waren en besche- nen werden door een bronsgroen licht. Ik liet een pop met een lang bruin gewaad met slepende voeten binnenkomen, gevolgd door soldaten met helmen van blik, dat schitterde als zilver. De pop van de monnik was geketend. Uit het duister trad een reus met een bijl tevoorschijn. Het hoofd van de monnik werd op het hakblok gelegd. “Tak!” De poppenspeler grijnsde, vol gespeeld leedvermaak. ‘Weet je wie die monnik was?’

Ik stond helemaal onder de ban van zijn verhaal. Ik wist het niet.

‘Het is een hele klus om met je twee handen je poppen zo te manipuleren dat de een de ander onthoofd’, zei de poppenspe- ler, ‘zonder dat het er kinderachtig uitziet. Ik werkte uiteraard met assistenten, maar deze scène wilde ik zelf doen.’

De priester heette Domnius, Sveti Dujam in het Kroatisch, bisschop van Salona, bloedgetuige en schutsheilige van Split.

‘Diocletianus liet Domnius terechtstellen omdat hij de christe- nen ervan verdacht een staat binnen de staat te vormen. Hij zag er geen been in om mensen te doden die beweerden dat ze enkel door te lijden naar het paradijs konden gaan.’

Hij liet me een schilderij van Girolamo Santacroce uit 1549 zien: Domnius met een maquette van Split in zijn handen.

‘Inderdaad,’ vervolgde hij, ‘mijn theater is schatplichtig aan de schilder hiervan. Wil je overigens weten wat voor afschuwwekkende dingen Diocletianus nog meer ordonneerde terwijl hij zich te buiten ging aan wildbraad en hoeren? De uitschakeling van de christenheid was zijn specialisme. Zijn tijd heette de tijd van de martelaren. Wellicht heeft hij er enkele duizenden omgebracht. Een schokkend tafereel in mijn voorstelling was de terechtstelling van een bisschop, helemaal in het rood, met een enorme mijter op zijn hoofd en rinkelende ketenen aan zijn voeten. De toeschouwer, die de geur van het gebrad nog in zijn neus had, moest geschokt zijn door een nieuwe geur. De reus die het hoofd van Domnius eraf geslagen had, stookte in een zijvertrek een vuurtje onder een bronzen plaat. Voor dat vuur gebruikte ik lichteffecten. De bisschop werd door de reus met één hand opgetild en op de schaal vastgebonden, waar hij levend werd geroosterd.’

Diocletianus stond op een trap in de kelder: ovale kop, ringbaard, scherpe neus, hoog voorhoofd, flink kaal, op zijn schedel een lauwerkrans. Spears herhaalde uitentreuren het woord ‘shameless’.

‘Na de schranspartij’, zei de poppenspeler, ‘trokken de heren zich terug in de tempel, waar ze Jupiter dankten voor de zegeningen van het bestaan, ofwel vergrepen ze zich aan de naakte lichamen die om hen heen dansten, waarna de wereld in een diepe slaap werd gedompeld. Aan het eind van het tweede bedrijf brandde alleen het licht onder de bronzen plaat met de gemartelde man. Tegen de achterwand werd het vuur weerspiegeld, alsof de horizon in lichterlaaie stond.’

Ik keerde terug naar het peristilium en de geknakte zuilen. Hangjongeren, oude paartjes, een jongen die leerde skaten voor bar Adria.

‘De rest’, knikte de poppenspeler, ‘is wat men noemt tabula rasa! Elke beschaving die een oude beschaving veroverd, begint met de verwoesting van de vervloekte symbolen, in de eerste plaats van de heiligdommen.’

Waar het mausoleum voor Diocletianus had gestaan, stond sinds de zevende eeuw de Domniuskathedraal.

‘Het laatste bedrijf’, zei de poppenspeler, ‘begon met een enorm vuur aan de horizon! Echt vuur!’ Hij lachte om mijn verbaasde blik. ‘Een kwestie van lichteffect natuurlijk, mijn theater is geen circus! Het idee was dat de wereld in brand stond, dat het imperium instortte. In het midden van de maquette lag Diocletianus op een lijkbaar. Schimmige figuren gleden langs de keizer. Zo vrolijk als de paleiszaal daarstraks was geweest, zo ingetogen was het nu. Twee vrouwen verschenen, Prisca en Valeria, de weduwe en de dochter. Hun gewaden waren bestikt met zilver en goud. Ze schuifelden langs de lijkbaar en wendden zich naar het publiek.’

‘Was dat het einde?’ vroeg ik.

De poppenspeler lachte. ‘Jaa-aa, het einde van de eeuwigheid! Prisca en Valeria vielen op de knieën, bekruisen zich en prevelden de verboden gebeden.’

Toen Diocletianus, die de geschiedenis inging als een van de wreedste christenvervolgers, in 316 was overleden, bekeerden zijn vrouw en dochter zich tot het christendom. Het tij was gekeerd. Het christendom gold niet langer als een bedreigende sekte en zou de nieuwe staatsgodsdienst worden. Op dat ogenblik gebeurde het ergste wat Diocletianus had kunnen denken: zijn paleis werd een christelijke vesting.

‘Opeens’, zei de poppenspeler, ‘stonden er strenge straffen op offers aan de oude goden. De voorstelling eindigde met een nieuwe golf van waanzin en geweld. De voormalige slachtoffers werden zelf de nieuwe beulen.’ Hij zuchtte diep. ‘Dat is de loop van de geschiedenis. *Historia magistra vitae*. Zo is het in de jaren negentig ook gegaan.’

Toen de nacht aarzelend viel, wandelde ik op de kade, waar Spears gezelschap had gekregen van al haar vakgenoten, slordig geïmitteerd door bakvissen op glazen muiltjes. In mijn hoofd wentelde het rad van Ivan Gundulić. Ik beeldde me in dat ik op het San Marcoplein in Venetië liep. De duiven waren hetzelfde. Iemand had het bordje 'San Marco' vervangen door 'Heilige Tudman'. Over enkele uren kwamen de vissers hun vangst al aanbieden op gladde schragen die altijd roken naar de zee.

Hoe lang kon vrede duren?

Zolang de vissers binnenvoeren met volle netten vol spartelend zilver. Zolang het Heilige Tudmanplein 's avonds werd schoon-gepoten. Zolang de stad rook naar Dalmatisch stoofvlees, wijn, de lichaamsgeur van onbestaande meisjes.

Ik kon niet eten, omdat ik aan gebraden mensenvlees dacht. Ik dronk Ožujsko-bier op een koud terras onder herfstgouden palmen. Het schip wachtte. Mijn kamerjongen zong zacht: 'Sneak away to the Philippines.' De magere Berlusconi toeterde en zette koers naar het zuiden.

4. Dubrovnik

Hoe konden zulke aardige mensen

Ik sloot me aan bij een groepje op een mistroostig plein. De motor van de bus draaide, maar de deur was hermetisch dicht. Een man in een maatpak slenterde heen en weer, en riep van tijd tot tijd heel hard ‘Dubrovnik!’ in de richting van de andere bussen. Zolang de zon nog scheen, was het warm geweest, maar nu de avond intrad, sloeg de ijzige koude toe. Ik trok mijn gewatteerde jas stevig dicht bij mijn hals.

Waar ik was, wist ik niet. Niet precies. Ergens in Bosnië-Herzegovina. Op een plaats waar men het nodig achtte om mooie jonge vrouwelijke soldaten met machinegeweren rond te laten lopen.

Zodra de deur van de bus met een zucht opendraaide, haastte iedereen zich naar binnen. Ik hield ervan met de bus te reizen en nestelde me achterin. Nam mee: *baklava*, bladerdeeg gevuld met noten; *dolma's*, groenten in wijnbladeren; en *burek*, met kaas gevulde koek. Mijn duivelin had me de Bosnische lekkernijen leren kennen.

‘Da, da, Dubrovnik’, zei de chauffeur lijsig toen hij de 50 kuna voor de kaartjes kwam innen. De overige passagiers, vooral oudere vrouwen, waren zwijgzaam. Na het innen ging de chauffeur in het lantaarnlicht buiten een sigaret roken, terwijl hij verveeld naar de onzichtbare zee staaarde.

Met Berlusconi's boot was ik tot diep in het Neretvakanaal gevaren, waar ik afscheid had genomen van mijn Filippijnse kamerjongen. Ik had hem een fooi gegeven, zodat hij in Bosnië een

kroeg kon bezoeken waar hij de vrouw van zijn leven zou ontmoeten, een echte, met alles erop en eraan. Hij had me omhelsd en - de oude Adam keek weer uit de mouw - me een gestolen fles toegestopt, die ik natuurlijk weigerde. Hij beloofde me op zijn communiezieltje dat hij nooit meer zou zondigen. Uiteraard zouden we elkaar nooit weerzien.

Een gevolg van de eeuwenlange grensgeschillen was de ligging van Dubrovnik: een exclave van Dalmatië, de punt van de Kroatische staart, het einde van de wereld volgens sommigen, maar dan wel een feeëriek einde, waar ik naar verlangde. Om Dubrovnik te bereiken moest je door een Bosnische corridor. Dankzij die corridor beschikte Bosnië-Herzegovina over negen kilometer kust en een zeehaven. De corridor werd bewaakt door mooie meisjes met machinegeweren. De bewaking ging gepaard met ongemakken die de meeste Europeanen allang waren vergeten: geladen stiltes, verveling, matte blikken, tijdverlies, urine-rende vrachtwagenchauffeurs die wachtten op hun marsbevel.

Een van de meisjes snuffelde in mijn papieren, minutenlang, alsof ze er zeker van wilde zijn dat ik niet de boef was die ze vandaag zocht, want er liepen er genoeg rond op de Balkan om er iedere dag van het jaar een op te sporen. Grenzen, *granice*, dacht ik. Hierom was oorlog gevoerd. Hier begon en eindigde de hel, als je toevallig in het verkeerde verhaal wakker werd.

Het meisje met het glimmende machinegeweer krulde haar lippen. Haar gitzwart haar kwam onder haar uniformpet uit. Zou ze bij mijn kamerjongen passen? Vijfentwintig schatte ik haar. Toen de oorlog uitbrak, was ze een negenjarige die in mama's hoge hakken wilde lopen en van volmaakte barbies droomde.

Ze keek me in de ogen en zei in drie talen: 'Een gelukkige reis, meneer.' Hoe konden zulke aardige mensen elkaar ooit de hersenen inslaan?

Een dame in de bus zei, zo hard dat iedereen kon horen, hoe sneu ze het vond dat het in Sarajevo sneeuwde.

Ik keek uit het raam: een land vol ademende vlammetjes. Een stoet kinderen stak fakkels omhoog. Een man in een verformfaaide trui zei, toen hij mijn verbaasde blik zag, dat er een wake werd gehouden om de belegering van Dubrovnik en Vukovar te herdenken, die dag precies zeventien jaar geleden.

Later liet ik me in slaap wiegen door de bus. Het gebrom van de motor, dat van mijn nekwervel tot mijn enkels over mijn hele lijf voelbaar was, kon me niets schelen. Een keer had ik het gevoel dat er aan mijn schouder werd geschud. Ik werd alleen wakker toen de bus op een godverlaten plaats stopte om iemand af te zetten, een drietal keren. Telkens maakte de chauffeur een praatje met de vrouw en wenste hij haar 'een gelukkig leven'.

Opnieuw dacht ik: hoe konden zulke...?

Een keer had de chauffeur er geen zin meer in en parkeerde hij de bus op een zijweg. Een halfuur gebeurde er niets. Iedereen in de bus zweeg.

'Komt er nog wat van, chef?' vroeg ik.

'Da, da', grijnsde hij, en hij stak een nieuwe sigaret op.

Heerlijk

Dubrovnik verscheen in de vroege ochtend op het busraam als een film. Ik stapte uit en rende de omwalde stad in. Koude zon, een lome bora, een feeëriek einde.

Opeens moest ik huilen. De kleurrijkste vrouw van de stad nam me in haar armen. Ze heette Blanka, een anagram van 'Balkan', was vroeger wethouder van een Dalmatische stad en nu voorzitter van alle culturele commissies in de wijde omtrek. Ze hield spreekuur in hetzelfde gebouw waar ik logeerde, in een kantoor op de begane grond dat uitpilde van de boeken. Als ze de computer wilde gebruiken, moest ze eerst tientallen ordners met onleesbaar beschreven ruggen opzijschuiven. Als ze een asbak nodig had, een activiteit waar ze als kettingrookster een flink

deel van de dag mee zoek bracht, bleek die onder telkens zich verplaatsende stapels boeken te zijn verdwenen.

Ze nam me in haar armen en beloofde me aan alles te helpen wat ik nodig had. Dat ik moest huilen bij de eerste aanblik van een stad, die anderhalf decennium geleden op een haar na was verwoest, nam me voor haar in. Ze moest de reïncarnatie zijn van een Griekse orakelgodin, want als ze zei dat het moest ophouden met regenen, gebeurde dat ook.

Telefoneren deed ze uitvoerig en eloquent, zwaaiend met een arm als een dirigent. Wat me aanvankelijk schrik inboezemde, begon me stilaan erg te bevallen: haar zalvende, doorrookte altstem. Wij spraken Frans of Engels met elkaar, maar ze beheerste behalve haar moedertaal nog vloeiend drie andere talen, waaronder het Spaans, dat ze aanbad. Hoewel ze een indrukwekkend lichaam had, met een bijna mannelijk postuur en een suikerbietengezicht, zodat ze elke ruimte meteen vulde, waar ze ook maar kwam, kleepte ze zich uiterst elegant, en ze rook, behalve naar zoete tabak, die mij als ex-roker opnieuw deed smachten naar een trekje, naar rozenolie.

Tijdens mijn verblijf in Dubrovnik brachten we gedenkwaardige momenten samen door in de vergaderzaal van het Sponzapaleis, waar ze een discussieavond organiseerde, op een culinair feest van de restauranthouders en wijnboeren uit Cavtat, waar ad libitum kon worden geproefd van verse olijfolie, inktvis en Dalmatische likeur, zodat niemand het pand nuchter verliet, en in de Gradska Kavana, hét café van de stad, gelegen tussen het Sponzapaleis en het Rectorpaleis onder de klokkentoren, waar je zelfs op koude dagen op het terras plaatsnam om door de heffe des volks te worden gezien.

‘Kijk’, zei ze als we weer eens in de Kavana zaten op de drempel van het terras en ik haar gewoontegetrouw overlaadde met vragen, ‘daar heb je de blauwogige Tvrtko, hij speelde wel duizend keer Hamlet in fort Lovrijenac.’ Ze boog samenzwerderig

naar me toe. ‘Naast hem zit de rozenvingerige Andela, zij werd ooit uitgeroepen tot verdienstelijkste dichteres.’ Het vlammetje van haar aansteker danste voor haar gezicht. ‘Daarginds bij de spiegel zit de roodgebaarde Krunoslav, die de halve filmproductie van ons land op zijn naam heeft.’

Ze stelde me voor aan een vedette van de Kroatische radio, de chef van het achtuurjournaal, toneelacteurs, beeldhouwers, de tolk van Bill Clinton, remigrés, onder wie een naar Nederland uitgeweken en later teruggekeerde vrouw die nu het management van de universiteit dreef, teruggekeerde rusteloze zielen van diverse pluimage, en vele, vele anderen, want Blanka kende iedereen.

Als we samen op de Placa liepen, zij eerder schrijdend, ik bedremmeld achter haar aan, werd ze om de haverklap toegeknikt, aangeklampt of bedolven onder complimenten.

‘Is de wereld niet heerlijk?’ vroeg mijn rondborstige gastvrouw met haar zalvende stem. Ze opende haar voorraad glimlachjes en strooide ze gul in het rond.

De navel van het heelal

Waarvan is de wereld gemaakt? Van tranen, sterren en adem.

Ik woonde nu op de oever van de Adriatische Zee. Misschien keerde ik wel nooit meer terug. De haven van Dubrovnik was mijn thuis. Hij hulde zich iedere dag in een andere kleur. Iedere kleur had een andere geur. Tuigage rinkelde in de novemberwind. De boten dobberden. Touwen lagen als dode slangen tegen de muren. Het rook naar wier en mosselen.

Waarom barst iemand in tranen uit bij het zien van een stad?

Als ik lang door de straten zwierf, begonnen mijn voeten te tintelen. De aarde leek zachtjes te beven onder mijn voeten. In de gedempte geluiden tussen de hoge gevels van de stegen hoorde ik klanken uit andere tijden echoën. De stad klemde haar ver-

leden stevig vast. Als het verleden op een dag weg zou vliegen, zou de omwalde stad, de laatste citadel, veranderd zijn in een krater. Welke bronzen, zoetvloeiende taal zou in deze stad moeten worden gesproken? De taal die onder leiding stond van de obscure, poedelnaakte, tweeslachtige Q, het Latijn? De taal als een vierentwintigkoppig leger dat zwoer bij rondingen, fakkels en grotten, en dat oorlog en poëzie op dezelfde lijn stelde, in één woord het Grieks? Of de taal met het smaldeel speciaal getrainde leesmoeders, het Hebreeuws? Of, wie weet, de taal als de onaardse lokroep van de islamitische wereld vol kramers en zwartogige vrouwen?

Dubrovnik ontroerde me, wanneer ze bloot en mosterdkleurig in de zon lag, maar nog meer wanneer het regende en de bora de stad los wilde wrikken en tegen deze hoek van Europa sloeg. In deze stad ontdekte ik dat de bora een ziel had. Ik trapte op de ziel van de storm, nadat de laatste bezoekers waren verdwenen en de zee zich geil op de kade wierp. Ik hurkte op de kade bij het hijgende geluid in de putdeksels. Hoe meer ik het hoorde, hoe meer het me deed denken aan iets menselijks, iets sterfelijks. Ik verzon een oud verhaal over een boze wind die gevangen zat.

De palmen verkleurden. Tijd verging. Het klimaat aarzelde. Plotselinge heftigheid: koude versus hitte, met slechts enkele minuten verschil. Het vlammen van de herfst. De uitgestelde winter.

Blanka nam me in haar mannelijke armen en leidde me naar de kust, waar de oudheid nog te ruiken was.

‘Dit is de navel van het heeal’, zei ze schor. ‘Aan de overkant ligt Rome! En in het zuiden Athene!’ Toen gaf ze zich gewonnen. ‘Helaas hebben we hier nog steeds een smoezelige on-Europese wetteloosheid.’

Al het goud ter wereld

Dubrovnik had zijn zomermasker definitief afgelegd. Niemand die dit masker kende, het masker van de vakantiekiekers, kon bevroeden wat erachter school, terwijl het geraamte van de stad toch voor zich sprak: muren tot vijftieng meter hoog en zes meter dik bewezen dat deze citadel zich nooit gewonnen zou geven, niet voor landhongerige legers, niet voor de zee. Dubrovnik rijmde met eeuwigheid en onverzettelijkheid.

Erachter scholen rauwe schoonheid en een ongekuiste versie van de survival of the fittest. De Vriendenvereniging voor Monumenten nodigde me uit voor een feestje en bombardeerde me tot erelid, omdat ik deze stad had uitgekozen om de wereld een tijdlang de rug toe te keren. Het lidmaatschap behelsde dat ik de omwalling onbeperkt mocht bezoeken. Ik greep de gelegenheid te baat om me te laven aan die rauwe schoonheid, en op den duur werd het een sport, een paar uren per dag op de wallen, een paar kilometer klauteren. Omdat de ongemaskerde stad wisselde van weer zoals mensen van ondergoed, leerde ik haar in alle omstandigheden kennen, behalve in zonnige. Vaak scandeerde ik: 'Sada sam ostavljen srid morske pučine', 'Nu ben ik alleen te midden van de zeevlakte', een van de oudste Kroatische versregels. Even vaak was ook de volgende regel van toepassing op mij: 'Valovi močno, bjen daž' dojde s višine', 'De golven doorweken me, terwijl de regen uit de hoogte neerstort.'

Onder het klauteren spitste ik mijn oren, want de rots waarop ik liep sprak.

Er was eens... een vluchtelingenstroom uit Epidaurum (tegenwoordig Cavtat naast Dubrovnik), een stad die door de Avaren in de as was gelegd. De vluchtelingen beklommen deze rots, bouwden er nieuwe huizen op en doopten hun dorp 'Ragusium'. Ertegenover lag op het vasteland een ander dorp, Dubrovnik. Waar nu de Placa oftewel Stradun ligt, de wereldvermaarde

straat van glimmend kalksteen, liep vroeger de zee-engte. In de elfde eeuw dempten de bewoners de geul en smolten de twee dorpen samen. Het vervolg was het bekende liedje: machtsstrijd, Byzantijnen, Venetianen en zelfs Noormannen.

Het stenen looppad langs de borstwering noemde Blanka graag in het Italiaans *parapetto*, en haar accent was *perfetto*. De plattegrond van de stad aan mijn voeten was een dambordpatroon, maar soms vertroebelden de lijnen en schoten er opeens diagonalen door het beeld. Vanaf het looppad zag de stad eruit als een labyrint, waarin iedereen zoekend ronddwaalde.

In het dertiende-eeuwse Venetiaanse Dubrovnik werd de stad bestuurd door een gekozen rector, die slechts een maand aan mocht blijven en aan handen en voeten gebonden was, bijna letterlijk, want om corruptie tegen te gaan mocht hij het paleis nooit verlaten. Op de bovengalerij van het paleis stond de gouden regel ‘*Obliti privatorum, publica curate*’, ‘Vergeet het eigenbelang, denk aan het openbaar belang’.

Op mijn lidkaart van de Vriendenvereniging voor Monumenten, die ik iedere dag onder de neus van de norse bewaker van de parapetten duwde, stond dezelfde leus.

Ik dacht na over het lot van deze stad, aan hoe de wurggreep van Venetië onhoudbaar moet zijn geweest. Iedereen die ouder was dan dertien moest een eed aan de doge zweren, en die eed was duur: op Allerheiligen moesten 12 *hyperpyra* aan de doge persoonlijk en nog eens 100 *hyperpyra* aan de Venetiaanse republiek worden betaald. De Venetiaanse graaf in Ragusa kreeg jaarlijks 400 *hyperpyra*. Men was bovendien verplicht om ieder jaar twaalf gijzelaars, gekozen uit de adellijke families, als onderpand van gehoorzaamheid te sturen. Tot overmaat van ramp moest Ragusa gewapende steun verlenen aan elke militaire operatie van Venetië.

Zoals de andere vestingen in Dalmatië ontsnapte Dubrovnik niet aan een vergelijking met de dogestad, maar het grootste

verschil was dat Dubrovnik zich beter wist te beschermen tegen de beukende golven, terwijl Venetië ieder jaar weer wegzank in de zee. De rots waarop Dubrovnik was gebouwd, brak de golven, en in de binnenstad kon het zelfs op windrige dagen verbazend stil zijn.

Eind veertiende eeuw won Dubrovnik aan soevereiniteit. De vorst van Hongarije, die het voor het zeggen had, was te ver weg om de stad onder de duim te houden. Door handige diplomatie en schattingen aan de sultan verwierf de stad het recht op vrije handel. 1382 was het stichtingsjaar van de onafhankelijke republiek Ragusa.

In de gouden eeuw die daarop volgde, telde de stad zesduizend inwoners, twee keer zoveel als nu. Er was een vloot van honderden schepen, die looderts, zilver, zout en smeedwerk voerden.

Blanka en haar illustere gevolg hadden me al bij de eerste ontmoeting op het hart gedrukt dat zij secundo Kroaat en primo inwoner van Dubrovnik waren.

‘Waar zie je dat aan?’ vroeg ik.

Alle vingers wezen naar de gevel van fort Lovrijenac net buiten de wallen van Dubrovnik. Ik beklom het fort en ontdekte het geheim van de stad: ‘Non bene pro toto libertas venditur auro’, ‘Voor al het goud ter wereld is de vrijheid niet te koop’.

De lievelingsauteur van mijn duivelin en de dichter van het wiel van de geschiedenis, Ivan Gundulić, die uit Dubrovnik afkomstig was en een standbeeld had op een markt in de oude stad, had ook al ronkende odes geschreven aan ‘de zoete Vrijheid, godsgeschenk en ware bron van al onze roem’. Dubrovnik rijmde niet alleen met eeuwigheid en onverzettelijkheid, maar ook met vrijheid.

Ik leunde graag over de borstwering om te zien hoe de zilve- ren golven onder me stuksloegen op de rots.

Wat de zee niet gedaan kon krijgen, had de aarde in 1667 voor haar rekening genomen. Toen werd Dubrovnik compleet verwoest door een aardbeving. Vijfduizend mensen stierven onder het houtpuin. Robin Harris, de auteur van de stadsbiografie van Dubrovnik en net zoals ik erelid van de Vriendenvereniging voor Monumenten, schreef dat de altijd bedrijvige stad na de vreselijke dood van haar bewoners zelf leek in te slapen.

Op de hoogste toren van de omwalling, de vijftiende-eeuwse Minčeta-toren, keek ik uit over het glooiende vlak van honingkleurige daken, in stukken gesneden door de stegen en hier en daar doorpriemd door een torenspits.

Alleen een deel van de parapetten en het Sponzapaleis hadden de aardbeving doorstaan. De stad werd herbouwd, maar nu in steen. De Placa werd geplaveid met glanzend steen uit Brac. Op de plaats waar Richard Leeuwenhart ooit een romaans kerkje had laten bouwen, werd een kathedraal opgetrokken, waarin later schatten uit Byzantium, het Midden-Oosten en Venetië werden bewaard. Er hing ook een Maria-Hemelvaart van Titiaan.

In de negentiende eeuw nam Napoleon Dubrovnik op in de Illyrische Provincies. Vanaf het Congres van Wenen in 1815 tot het eind van de Eerste Wereldoorlog was Dubrovnik een provinciestad in Kakanië. Na 1918 ging de stad op in het Koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen, en na de Tweede Wereldoorlog in de socialistische republiek.

Op een dag waarop de bora ijskoude druppels in mijn gezicht sloeg terwijl ik op de Minčeta-toren stond, vroeg ik me af of ik binnen de stadsmuren zou kunnen wonen. Wogen alle voordelen op tegen dat ene nadeel: dat ik bij het vallen van de avond het dwingende gevoel kreeg dat deze stad met al haar verdedigingsmuren en haar traditie van mythische vrijheid toch ook een soort gevangenis was?

Blijf weg, woestelingen

Blanka keilde haar peuk in zee. ‘Kloteregen’, zei ze. Het hield meteen op met regenen.

We hadden onze jassen als een deken om ons heen geslagen en zaten op het terras alsof het hartje zomer was. De Pilepoort, een van de drie poorten van Oud-Dubrovnik, waar enkele weken geleden nog honderden zoonaanbidders in en uit drementelden, interesseerde niemand meer, behalve een paar honden die achter hun eigen staart aan renden. Onze stemmen pasten we aan aan het onafgebroken geraas van de zee achter ons, onder ons.

Oud-Dubrovnik ligt aan de voet van de Srđ, die ooit Brgat en Vergatum (Latijn voor wilgenbos) heette. Daarachter, vijf kilometer in vogelvlucht, begint Bosnië-Herzegovina. In het zuiden is een van de nieuwste Europese landen, Zwarte Berg, Crna Gora of Montenegro, nog maar kort geleden afgebroken van de Servische koek. Daarachter ligt Witte Berg, dat wil zeggen Albanië, of, zoals de inwoners zeggen, Shqipëria, het Land van de Adelaar.

Op de top van de Srđ, ver en minuscuul, zag ik een stukgeschoten huis, de geknakte benen van een steiger en een kruisbeeld.

‘De kapotte funiculaire is het laatste litteken van de oorlog’, zei Blanka. ‘Al het overige puin is intussen opgeruimd.’

Ik had die middag in de oude stad een kaart gevonden, waarop alle granaatinslagen waren aangeduid, verspreid als zwarte kaviaar, soms in dikke klonters. Geen straat, geen dak was gespaard gebleven. De honingkleurige pannen die ik vanaf de parapetten had gezien, waren spiksplinternieuw.

Na de onafhankelijkheidsverklaring van Slovenië en Kroatië in 1990 werd ook Dubrovnik bezet door Servisch-Montenegrijnse soldaten, die opereerden uit naam van het Joegoslavische leger.

‘De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Colin Powell beschouwde de aanval als “oude uitingen van haat” in een

“duizend jaar oud horzelnest”, zei Blanka en ze proestte het uit. De hoestbui die erop volgde, bedwong ze met een nieuwe sigaret. ‘Wat een nonsens!’

Het aloude beeld van Dubrovnik als een haard van vrede, harmonie en cultuur kon, zo beweerde mijn collega in de Vriendenvereniging voor Monumenten Robin Harris, natuurlijk ook als een mystificatie worden beschouwd. De inwoners van Dubrovnik waren bedwelmd door mythen. Een vlugge blik op de geschiedenis leerde hoe broos de vrede in Ragusa altijd was geweest. De dikte van de muren sprak voor zich. Er moest een teer en zeldzaam gewas worden beschermd. Het leven onder Oostenrijk was eerder kabbelend dan rustig geweest, en de onderstroom was krachtig in alle opzichten. In de negentiende eeuw waren er in heel Dalmatië grote nationalistische spanningen, die uitliepen op geweld. De gruwel van de Tweede Wereldoorlog, toen Kroatië een fascistische marionettenstaat was, had gewetenswroeging veroorzaakt, en men sprak in Dubrovnik bijvoorbeeld liever over de verdraagzaamheid jegens de Joden in de dagen van de Republiek dan over de vervolging van de Joden onder de ustašabeweging vanaf de lente van 1941. Ook over de misdaden van de partizanen, zoals de executie in oktober 1944 van 44 man, onder wie vier priesters, werd in Tito’s tijd in alle talen gezwegen. Waarom alles oprakelen? De huidige stabiliteit had er alle baat bij optimistisch vooruit te kijken. Ik herinnerde me de woorden van de visser-dichter in Lukovo: ‘Waarom de jaren tevoorschijn halen uit de verstopte put?’ Sommige mensen citeerden Prediker: ‘Wie kennis vermeedert, vermeedert smart.’

Ik was het er niet mee eens. Het was mijn vak, mijn passie en mijn missie om de waarheid te achter halen, al was de lastige conclusie steeds weer dat er meer dan één waarheid bestond. De waarheid achterhalen betekende ook: verschillende vormen van verdriet begrijpen. Aan ieder plantje, hoe onooglijk ook, bleek als je het uit de grond wilde trekken een enorme wortel vast te zitten.

‘Tijdens de belegering van de stad in 1991’, berekende Blanka, ‘noemde 82 procent van de inwoners van Dubrovnik zichzelf Kroatisch, 7 procent Servisch, 4 procent islamitisch en 1,7 procent Joegoslavisch.’

‘Joegoslavisch’ sprak ze met bijzondere nadruk uit, en ze keek me aan om te zien welke impact het woord op me had. Ik trok mijn vraagtekengezicht.

‘Dat zijn de naakte cijfers’, zei ze. ‘Maar er was in Dubrovnik een door Belgrado gesponsorde ideologische polarisatie ontstaan, die het intrinsieke Servisch-zijn van de stad, de *srpstvo*, benadrukte. Het was een vorm van effectieve stemmingmakerij.’

‘Srpstvo?’ herhaalde ik.

‘Het betekende dat Dubrovnik voor sommigen een Servische stad was.’ Ze begon weer te proesten en riep toen uit: ‘Kom nou!’

De polemiek over een al of niet Servisch Dubrovnik vulden in de oorlogsdagen de krantenpagina’s in Belgrado. Dergelijke onzin werd in de jaren tachtig, in de chaotische jaren na Tito’s dood, toen de ketel voortdurend dreigde over te koken, overgenomen door intellectuele kringen in Belgrado die ijverden voor een Groot-Servië en als de dood waren voor een heropleving van het ustaša-nationalisme, dat Servische minderheden wilde elimineren.

‘Noem het ressentiment’, zei Blanka. ‘De heren en dames van de overheid bogen zich in alle ernst over de vraag hoe ze van Dubrovnik een Servische provincie konden maken.’

Op mijn verzoek wierp Blanka lijnen uit in verschillende richtingen. Een ervan leidde naar Hrvoje Kačić, nu een oude man, maar ooit de beroemdste waterpolospeler van Joegoslavië.^{xviii} Ik ontmoette hem op het balkon van zijn huis, vanwaar hij ooggetuige was geweest van de verwoesting van ‘zijn’ stad.

Toen Joegoslavië verbrokkelde, adviseerde hij als onafhankelijk politicus de Kroatische regering over de nieuwe grenzen.

‘Het was moeilijk’, zei hij, ‘om te onderhandelen met mensen die ervan overtuigd waren dat Kroatië een Duitse uitvinding was, zoals ik in Servië hoorde.’

Tijdens de belegering van Dubrovnik deed Belgrado hem een krankzinnig voorstel.

‘De voorwaarde om de bombardementen stop te zetten was dat we Dubrovnik zouden afstaan aan Servië. We zouden beperkte autonomie krijgen in de vernieuwde Joegoslavische Federatie. Dubrovnik zou kunnen uitgroeien tot een financieel centrum, een focus voor buitenlandse investeerders en een vrije haven.’ Hij duwde zijn bril in zijn haar en keek me in de ogen. ‘Non bene pro toto auro...’

Een andere lijn liep naar de schrijver Fedá Šehović, een niet-praktiserend moslim uit Bosnië-Herzegovina. Hij schreef in ‘het Dubrovniks’, op zich al een dissidentie in Joegoslavië, waar de officiële taal het Servo-Kroatisch of Kroato-Servisch was. Zijn vader noemde hij schertsend ‘de laatste soldaat van Kakanië’. Hij bewoog zich vrij in Kroatië, Montenegro en Herzegovina, maar thuis voelde hij zich pas in de stad waarvoor hij zijn leven wilde geven: Dubrovnik.

We troffen elkaar in Blanka’s kantoor. Toen ik hem vroeg hoe hij op de burgeroorlog terugkeek, antwoordde hij zonder aarzelen: ‘Het was de mooiste tijd van mijn leven. Voor het eerst kon ik iets voor mijn stad doen. Zoiets had ik nog nooit meegeemaakt. We waren verbonden door een ideaal, wijsheid en moed. Oorlog brengt het wreedste bij een mens aan de oppervlakte, maar ook het mooiste. Kun je je dat voorstellen? Nee, dat kun je je niet voorstellen.’

‘Toen Fedá op de Placa voor de kerk een toespraak hield,’ zei Blanka, ‘hulde iedereen.’

‘Mijn taak’, zei Šehović, ‘was de rekrutering. Er waren maar 250 mensen achtergebleven in de stad. De rest was geëvacueerd. Ik reed naar een bouwbedrijf in Bosnië, net over de grens, waar

vooral islamieten werkten. De helft wist ik over te halen. Later ging ik naar de moskee van Dubrovnik, waar ik nooit eerder een voet binnen had gezet omdat ik geen gelovige ben. Iedereen hilde. Ik zei tegen hen: "Je moet je nu geven, later zal het land je terugbetalen." Sommige mannen wisten niet eens hoe ze een geweer moesten vasthouden. Ik herinner me een jonge fotograaf, Pavo Urban heette hij, hij was pas achttien. Hij werd afgekeurd, hoewel hij graag wilde vechten. Toen hij foto's maakte van het granaatvuur op de Placa, werd hij getroffen door een kogel.'

'Het was een middeleeuwse oorlog', zei Vedran Benić, de hoofdredacteur van het televisiejournaal, naar wie nog een andere lijn van Blanka me leidde. 'Hoe konden ze ons zo haten? Ze sneden ons op barbaarse wijze af van de rest van de wereld.'

'De bezetting was vreselijk', zei Blanka. 'Maandenlang was er geen elektriciteit of gas. Er was schaarste aan voedsel, water en medicijnen.'

Davor Mojaš, het hoofd van de Kroatische radio, werkte tijdens de bombardementen gewoon door. 'Iemand moest toch verslag uitbrengen', lachte hij. Zijn kantoor zag eruit zoals het een redactiekantoor betaamt, niet als een kantoor in de westerse wereld, dat meer weg heeft van een bank. Mojaš verdween onder ordners, kranten, bandrecorders, telefoontoestellen, vinylplaten, jassen, cactussen en volle asbakken. Aan de muur hingen manshoge toneelaffiches, want Mojaš schreef ook stukken, en een stationsklok.

'Ik had op sinterklaasavond gewerkt en liep naar huis. De stad stond in lichterlaaie. Overal stenen, rook, dode duiven. De haven was zwartgeblakerd. Bij de poorten stonden uitgebrande auto-wrakken. Iedereen hilde. De mensen hebben nooit zoveel van hun stad gehouden als toen.'

'Iedere dag', zei Benić, 'keken we uit over zee of we de Amerikanen zagen komen om ons te redden. Ie-de-re dag. Maar ze kwamen niet. Dat wil zeggen: ze kwamen veel te laat.'

‘Het zou bijna een halfjaar duren’, zei Šehović, ‘voordat we de stad onder controle kregen. Niemand kan de stroming van de rivier tegenhouden.’

‘Er vielen 221 doden,’ zei Blanka, ‘van wie bijna de helft burgers. De stad zag eruit als na de aardbeving van 1667. In alle daken zaten gaten ter grootte van een voetbaldoel. De boten die niet op de bodem van de zee lagen, waren gestolen. De renaissance stond in brand! De laatste gasten vluchtten weg uit de geruïneerde hotels. In de omgeving was de helft van alle huizen verwoest. 25.000 boeken waren in rook opgegaan.’

‘Het allereerste slachtoffer was een dichter’, zei Kačić. ‘Milan Miličić, nota bene een Serviër, die in Dubrovnik studeerde en lid was van de Kroatische auteursvereniging. Hij stierf op de drempel van zijn huis. In Servië heeft men nooit willen geloven dat hij niet was gedood vanwege zijn Servische afkomst, maar toevallig was omgekomen in het eerste bombardement.’

‘Servië leeft in het verleden’, zei Benić. ‘Servië gaat ervan uit dat iedereen op de Balkan Servisch is, maar dat nog niemand daarvan op de hoogte is. Servië beweert bijvoorbeeld dat de Hongaren treuzelen om archeologische opgravingen te doen in de grensgebieden, omdat ze bang zijn dat ze Servische geraamtes zullen vinden.’

‘Kijk,’ zei Kačić, en hij wees naar het zuiden, ‘daar is Montenegro. Toen de bezetting van Dubrovnik in volle gang was, moest ik denken aan de oorlog van 1806, toen de Russen en de Montenegrijnen in Dubrovnik vochten tegen Napoleon. Het leek wel een herhaling. Ook nu bestonden de troepen voornamelijk uit Montenegrijnen, en Montenegrijnen zijn genadeloos.’

‘Trouw aan de tradities van hun voorvaderen’, las ik bij Harris, ‘gingen de Montenegrijnen vastberaden te werk.’ A. den Doolaard schreef over de Montenegrijn: ‘Waar de geschiedenis verbrandde, daar bestond het ras voort dankzij de gewapende

man. Hij schatte niets hoger dan zijn geweer, daarna pas kwamen zijn paard, zijn huis, zijn vrouw.'

'Dat was duidelijk te zien vlak bij de grens van Kroatië en Montenegro', zei Kačić. 'Omdat daar Montenegrijnen woonden, stonden alle huizen na de oorlog nog keurig overeind.'

Ook Vedran Benić zag een herhaling van de gebeurtenissen in de negentiende eeuw.

'Toen de Kroaten hun boerderijen na de oorlog restaureerden, stuitten ze op kogelgaten uit 1806, dus van de oorlog die hun voorouders tegen dezelfde vijand, namelijk de Montenegrijnen, hadden gevoerd.'

Blanka gooide weer een peuk in zee. 'Dubrovnik heeft geen gewelddadige inborst', zei ze. 'Heb je de inscriptie op de Pločepoort gelezen: 'Este procul, saevi', 'Blijf weg, woestelingen', 'Nul-lum haec per saecula Martem castra timent', 'Eeuwenlang heeft dit fort geen oorlog gevreesd.'

'In de Servische krant *Pobeda* stond tijdens de oorlog te lezen', zei Kačić, 'dat wij Kroaten, die weer werden geïdentificeerd met de ustaša's, mensen zijn die om niets geven behalve om hun eigen huid, en dat wij de belegering van Dubrovnik zouden hebben uitgelokt om achteraf de vermoorde onschuld te kunnen spelen. Het is te absurd voor woorden!'

'Kan Europa iets leren uit deze tragische geschiedenis?' vroeg Benić zich hardop af. 'Ja, dat de wereld niet zo overzichtelijk is als men het doorgaans wil doen uitschijnen. Vroeger had je een West-Europa en een Oost-Europa, er waren Sovjets en Balkanbewoners. Allemaal duidelijke groepen. Nu ziet men eindelijk dat die regio's eindeloos verscheiden zijn. Als Europa naar ons kijkt, moet het beseffen dat het in een gebroken spiegel kijkt.'

Ik herinnerde me wat de duivelin bij onze eerste ontmoeting bijna boos tegen me had gezegd: 'Westerse intellectuelen moeten ermee ophouden de Balkan voor te stellen als een gezellige smeltkroes. Je moet duidelijke grenzen trekken, duidelijk zeggen wat

de verschillen zijn. Anders kweek je frustratie en ressentiment, en ooit ontsnapt de geest uit de fles.'

'Als ik in de vergaderzalen van Europa zit,' zei BeniĆ lachend, 'hoor ik dezelfde toespraken als in de Joegoslavische tijd over "broederlijkheid" en "gelijkheid". Erg mooi. Maar het draait toch maar om één ding: economie. Mensenrechten en broederlijkheid zijn altijd ondergeschikt aan het geld.'

'Joegoslavië was als een slecht huwelijk,' zei Mojaš, 'je weet het niet van tevoren en als het fout gaat, wil je het zo snel mogelijk achter de rug hebben, zonder nog vaak om te kijken. Het enige wat telt, is dat we ons nu kunnen bezighouden met de echte zaken, en met de organisatie van ons kleine paradijs.'

'Kan er een nieuwe oorlog komen?' vroeg ik aan iedereen.

Iedereen antwoordde: 'We denken van niet.' Niemand zei nee.

'Het blijft', zei BeniĆ, 'wel één of twee generaties rustig.'

'En daarna?'

Hij haalde zijn schouders op.

De nachten in Dubrovnik waren bevolkt door demonen. Het raam van mijn kamer op de tweede verdieping van het verder volslagen lege faculteitsgebouw waar ik logeerde, liet ik open. Overdag koesterde ik me als een kat in de zon, 's nachts genoot ik van de koude geuren die naar binnen dreven. In het vergrijsde bosje naast de faculteit oehoeden uilen.

Waarom sliep ik zo slecht? Toen ik even indommelde, werd ik gewekt door een donderslag. Soms rende er een duizendpoot van wel vijftien centimeter over de muur. In mijn korte momenten van slaap droomde ik heftig: van parapetten, granaten, het stervende lichaam van Pavo, Blanka als een rode, wapperende engel, putdeksels die hijgen, sigarettenpeuken, bosbranden. Ik spoelde alles 's ochtends van me af onder de douche en ging daarna wandelen langs de zee. Het zonlicht verfdde het winterse water in een roze, smoezelige kleur.

Het goudstof van de tijd

Hoewel het stratenplan van Dubrovnik een dambord is, zoals de Kroatische vlag, blijft het een labyrint, zoals de Kroatische ziel.

Ik had de poppenspeler vroeger geregeld ontmoet in restaurants, waar hij me over zijn theater vertelde, maar op deze novemberochtend besloot ik hem thuis een bezoek te brengen. Telefoon, mail en brievenpost had hij op zijn oude dag uit zijn leven gebannen, zodat ik mijn komst niet kon aankondigen. Zelfs het adres leek me vaag.

De mascarons op de zestienzijdige Napolitaanse fontein, waar ik op warme dagen verkoeling zocht in water dat afkomstig was uit een twaalf kilometer verderop gelegen bron, gaapten me weer aan, als iedere ochtend. Bij de poort kweelde een hippie: 'Fucking lonely lovely', of iets dergelijks. De eenogige hond aan zijn zwarte blote voeten lag met opgetrokken wenkbrauwen na te denken over zijn lot.

In alle vensterbanken van de Placa stonden opgebrande kaarsjes. Sommige waren geknikt als de nek van een dode vogel. Men herdacht weer een slachting.

De boekhandel waar ik mijn fortuin uitgaf, verschanste zich nog achter witte luifels. Slaperige stellen leunden tegen de voet van de Orlando-zuil. Blanka had me verteld dat dit vijftiende-eeuwse monument herinnerde aan de legende dat Roeland, de achtste-eeuwse ridder aan het hof van Karel de Grote, Dubrovnik van de Arabieren had gered. Roelands onderarm werd door kooplui gebruikt als standaardmaat, de el van Ragusa. Terwijl Blanka me hierover vertelde stak ze haar enorme arm, die eindigde op een brandende peuk, uit. '51,2 centimeter', lachte ze.

Hier klopte het hart van de stad. Om Roeland in de oorlog te beschermen tegen de moordenaars op de Srđ hadden mensen als Feda Šehović hem in een houten sarcofaag verstopt. Hier had Šehović gespeecht voor een huilende menigte. Hier had Pavo Urban op het verkeerde moment een foto genomen.

Een jongen trapte zijn voetbal tegen de kathedraal. De echo holde de hele stad door. Duiven wolkten boven het plein en poepten op een weggemeten parasol.

De latei van het Sponzapaleis gaf zijn geheim prijs: 'Fallere nostra vetant et falli pondera; meque pondero cum merces ponderat ipse Deus', 'Bedrog plegen met de gewichten is verboden; terwijl ik de goederen weeg, neemt God mij de maat'.

In mijn favoriete restaurant wuifde een meisje naar me. Ze was een hoog opgeleide filologe, die de literatuur voor de horeca had verruild en zich specialiseerde in kogelbiefstuk met mosterd-doop. Voor haar plezier liet ze iedere buitenlander iets in zijn moedertaal zeggen, zodat ze kon raden waar zijn wieg had gestaan. Haar 'goedenavond' en 'eet smakelijk' klonken foutloos.

De lage zon lichtte de stegen een voor een voor me uit. Ik las de straatnaambordjes niet, maar volgde mijn intuïtie. Er waren trappenstraten die steeds nauwer werden en opeens ophielden bij een schutting. Ik gluurde door een kier: steenslag en katten. In een slop werd hoog boven mijn hoofd op een rooster dat op een onwaarschijnlijke manier aan de buitenkant van een raam zat, een stuk zalm gebakken.

Toen ik in een etalageruit keek, zag ik mezelf in de brandende straten van Dubrovnik lopen. Want mijn spiegelbeeld overlapte een boek met foto's van de zesde december 1991, toen er geen sint op een wit paard aan de horizon verscheen, maar ronkende vliegmachines die de mooiste stad op aarde veranderden in een puinhoop. Wat gaat er om in de hoofden van schutters? Pijn, leedvermaak, triomf? Of gewoon het dronken, domme niets van de kanonnier?

Het huis van de poppenspeler lag diep verborgen in de plooiën van de stad. De oorlog had alleen het dak eraf geblazen, zodat alles onder het roet was komen te zitten.

De smeedijzeren poort had een kruk in de vorm van een guitig kopje. In de gang hing een bedompte schimmellucht. Aan de

muur slingerden stofdraden. Op de tegelvloer stonden planten in ijzeren emmers te suffen. Ver geroep, geblaf, vaatwerk, een sputterende radio. Aan het eind van de gang was een arcade, die zei: 'Mors sine musis vita', 'Het leven zonder muzen is de dood'. Een binnenplaats, als een put tussen blinde gevels. Overal kattenpis. Ik wist niet waarheen, ik zag geen deur. Toen viel mijn oog op een kapotte bestelauto van het merk Yugo. Ik lachte bedroefd. Dit moest de thespiswagen zijn.

De deur die ik zocht, verschool zich achter het wrak. Ik ging naar binnen. De ingewanden van de stad, de achterkant van de vakantiekiekjes. Een zwart peertje strooide vermoeid licht over de stenen trap. In de hoeken lagen muizenkeutels, sigarettenpeuken, kartonnen bekers en blubberige propjes die condooms bleken te zijn.

Boven kwam ik in een ruime mansarde, die zo laag was dat ik het plafond kon aanraken. De vloer was bezaaid met allerlei voorwerpen. Dit was de opslagplaats van alle dingen, het theater van het al: kruisen, met nepgoud beschilderde kandelaars, ledematen van mannequins, poppengezichten met starre blikken, met rood bespatte galgen, blikken klokken en kelken, kartonnen bergspitsen, en verder massa's zakken en koorden, met algen beplakte vazen en opgezette dieren. Ik moest denken aan de scène over de strijd tussen de alfabetten. Zijn woorden maalden door mijn hoofd: 'Het ruim van schepen die, verloren in donkere nachten, deinen op volle zee.' Op een lange tafel stonden blikken verfbussen. In het midden lag een enorme berg schoenen, waarvan de geur de hele mansarde doordrong: nat, rot leer. In de verte hingen poppen aan de zoldering, als opgeknoopt, met enge gezichten.

'Welkom in het onderbewustzijn van de beschaving! Dobrodošao!' zei de meester, die lachend opdook als uit een andere eeuw, hikkend, met open armen om me te omhelzen. Hij vertrok zijn gezicht, opdat zijn bril niet van zijn neusbrug afschoof. Ge-

woontegetroouw droeg hij enkele geuren met zich mee. Vandaag waren het aceton, tabak, speculaas. De enige vaste geur was alcohol.

Hij leidde me naar een fauteuil met uitstekende veren en plofte er zelf met een smak op neer.

‘Perdone! Ik slaap slecht. Ik ben een oude man.’ Hij keek naar me alsof hij me nu pas zag. ‘Mama mia, wat een verrassing. Niemand weet nog waar de oude poppenspeler woont.’ Hij greep naar zijn hoofd. ‘Het is zoals men zegt: de nacht hoort toe aan het denken, de dag aan het handelen. Maar ik wou dat ik mijn nachten in de armen van Morpheus kon slijten. Voor de slapeloze is er geen onderscheid tussen dag en nacht. Mijn hoofd houdt niet op met tollen.’

Zoals hij daar op de leuningstoel lag, in zijn aftandse kleren die onder de verfspikkels zaten, met elastieken benen en een schuin hoofd als van een weggesmeten pop, zag hij er inderdaad oud uit. Ik mompelde een excuus.

Meteen veerde hij op.

‘Men moet het noodlot bij zijn muil grijpen’, schalde hij. ‘Dat is een mooi beethoveniaans adagio. Loop niet weg, molim, bitte! Wil je koffie?’

‘Als ik u niet ontrief...’

‘Je zou me ontriefen als je nu meteen weer wegliep, zoals iedereen’, zuchtte hij. ‘Meestal halen ze zelfs de bovenste traprede niet. Het onderbewustzijn van de beschaving, weet je, ik probeerde dit vannacht in zoveel mogelijk talen te zeggen.’ Hij maakte slordige armgebaren, als een kind dat een dirigent imiteert, viel stil en zei toen verdrietig: ‘Helaas, è peccato, ik heb geen koffie.’ Weer leefde hij op. ‘Maar ik heb wel iets anders. Waar hadden we het over?’ Verbazend kwiek verdween hij en verscheen hij weer, met groene slivovitsj en kristallen glaasjes. ‘Lust je aquavit?’ Hij schonk met een sidderende hand in. ‘Weet je hoeveel ik er vond? Nou, živjeli, cheers!’ Hij dronk, bijna werk-

tuiglijk, als een volleerde dronkaard. ‘Weet je hoeveel talen? Laat me reconstrueren...’ Hij telde op zijn vingers. ‘Kroatisch en Servisch, dat is eigenlijk hetzelfde, hihi, maar ik houd het toch op twee, verder Latijn, Grieks, Frans, Duits, Russisch... Wat nog meer? Engels is acht, mama mia, Hebreeuws, en natuurlijk ook Arabisch, dat is tien. Dobro, cool, niet?’

‘Mooi’, zei ik.

‘Nee,’ riep hij uit, ‘Italiaans, ik vergat het Italiaans! Elf dus. Perfetto, niet?’

‘Perfetto.’

Zijn vervloekte gemoedsveranderingen deden me duizelen. Nu werd hij weer somber. ‘Het is nooit genoeg. Kak zjalj! Ik weet niet eens, wat spijtig, hoe het is in het nizozemski, in het Nederlands. Wil je ’t me leren?’

Ik schreef het voor hem op. Zijn tong gleed telkens uit op u (hij zei oe), ij (ie) en sch (sj). Hij vloekte en stortte zich op zijn aquavit.

‘Wat formidabel’, viel hij zichzelf in de rede, ‘dat je me hier gevonden hebt. Venez, kom, volg me, laat ik je een rondleiding geven.’ Hij hikte. ‘Jij Dante en ik Vergilius. Of beter nog, jij Faust en ik Mefistofeles.’ Hij verzonk in gedachten. ‘Een gedenkteken duurzamer dan brons heb ik opgericht, en dus zal ik nooit geheel sterven. Wie heeft dit niet allemaal gezegd? Horatius. En de grote Russische dichter Poesjkin.’

‘Joseph Brodsky heeft een variant op zijn graf in Venetië laten beitelen’, zei ik. ‘Letum non omnia finit, de dood beëindigt niet alles.’

‘Daar’, zei hij, ‘is het op zijn plaats, te midden van die Ruhe eines Kirchhofs. Volg me naar het onderbewoestzien van de besjaving.’

Achteraf vroeg ik me vaak af wat er die ochtend in Dubrovnik eigenlijk is gebeurd. Hij betoverde me eenvoudigweg. Hij behoorde tot het slag gekken aan wie ik me spontaan hechtte, mensen

van wie Shakespeare zei: ‘Beter een wijze dwaas dan een dwaze wijze.’ Deze dwaas had een geleerde kunnen zijn, de uitvinder van een panacee, of een president in een land waar levenskunstenaars niet voor debiele dronkaards werden versleten.

Hij neuriede: ‘Ainsi, triste et captif, ma lyre toutefois s’élève-lait.’ Triest en gevangen richtte mijn lier zich soms toch op, naar een vers van André Chénier, de dichter van de Franse Revolutie, die na de Revolutie werd geëxecuteerd.

Triest en gevangen? Triest omdat hij niet in staat was om onbepaald vreugde te scheppen in een bestaan dat vanaf het begin gedoemd leek om aan de vergetelheid te worden prijsgegeven. En gevangen? Had hij niet geleefd in een land waar mensenlevens met een woord konden worden verwoest in kampen als Goli Otok? Ook hij had mensen opeens zien verdwijnen, zogezegd op zakenreis. Op zijn oude dag voelde hij zich gevangen ‘in de bekrompenheid van zijn tijd’, ‘in de dictatuur van ergdenkenden en raddraaiers’, ‘in het ijsskoude roofof kapitalisme’ en ‘in de stompzinnigheid waarmee men ons wil doen geloven dat een munt maar één zijde heeft, of ten minste maar één goede zijde’.

‘Wie denk je’, vroeg hij, ‘zou het onderspit moeten delven in een debat met een econoom? De econoom of ik?’

‘Ik vrees u’, zei ik.

‘Selbstverständlich,’ glimlachte hij, ‘en dit bewijst dat de wijze dwaas van Shakespeare per definitie een slachtoffer is als hij in gesprek raakt met een dwaze wijze. Quod est demonstrandum.’

Zijn mansarde was de hele wereld, bedolven onder het goudstof van de tijd. Hij nam me bij de hand. We waren twee kinderen. Overal doemden poppen op. Hun roerloosheid was maar schijn. Nu en dan blies hij over een pop, proppte er zijn dikke vingers in en maakte rare geluiden, alsof de doden hun keel schraapten.

‘Weet je’, zei hij, ‘wat het belangrijkste is aan poppen?’

Hun angstwekkend realistische ogen, nu heel dicht bij me, vond ik het belangrijkste, hun verwijzing naar de dood.

Hij mat mijn ontzetting en sloot met een klap de deur van de kast, als het deksel van een doodkist.

‘Het belangrijkste is dat poppen niet liegen’, zei hij.

‘Dat poppen niet liegen’, echode ik.

‘Dat poppen niet liegen’, knikte hij.

Waarom was hij eigenlijk opgehouden met zijn voorstellingen?

Hij haalde zijn schouders op. ‘Acta est fabula, het stuk is afgelopen, zoals men aan het eind in de Romeinse theaters zei. Het waren ook de laatste woorden van de vreedestichtende keizer Augustus. De Fransen zeggen: la farce est jouée, de klucht is uitgespeeld. Ik vertoef in nobel gezelschap. Ieder bewustzijn streeft naar een ideale formule. Mijn formule was het poppentheater. Ik geloofde vast dat ik de wereld aan het veranderen was. Nu moet ik erom lachen. De zalen liepen vol, in Zagreb, Split, Ljubljana, Novi Sad, Belgrado, Priština, Titograd, Sarajevo, noem maar op. Ik dwong mensen tot kijken. Misschien zouden ze ook beginnen met nadenken. Ik schuwde de grote woorden niet, de gevaarlijke woorden, woorden als “wij”. Jaa-aa, dat was een gevaarlijk woord. De geschiedenis gaf me gelijk. Ik geloofde niet in statistieken, cijfers, officiële uitspraken, want ik beschouwde alles wat je met het blote oog níét ziet als de werkelijkheid.’

‘U was een idealist’, zei ik.

‘Mijn tijd is voorbij. Nu ben ik een oude zuiplap. Wie gaat er nou op zondagmiddag met de kinderen naar een oude zuiplap luisteren? Een inutiele pondus, een nietsnut. Had ik de gedachte aan zelfmoord niet gehad, ik had mijzelf allang van kant gemaakt. Wie zei dat?’ Zijn stemming sloeg weer om. ‘Natuurlijk was ik een idealist’, riep hij uit. ‘Idealisme is sinds de oorlog gegijzeld door de nationalistten, die er een enge betekenis aan gaven, alsof je idealisme in een kooi kunt stoppen. Mama mia. Het nationa-

lisme is vooral iets negatiefs, het is een negatieve categorie van de geest, want het leeft van de negatie en door de negatie. Wij zijn niet wat zij zijn. Wij zijn de positieve pool, zij de negatieve. Dat weiger ik te geloven.'

We liepen langs een vitrinekast vol maskers, die me net als de poppen aanstaarden met hun blikken, die niet in staat waren om te liegen. In een hoek stond een mahonie biederveer bureau. Het blad was leeg op één ding na: een hoge glazen stolp. Ik kon niet dadelijk zien wat eronder zat.

De poppenspeler lachte diep uit zijn keel en fluisterde: 'Dit is mijn kostbaarste bezit. Het is niet volumineus en het heeft geen enkele waarde.'

Zijn ogen puilden uit, en hij ging steeds zachter praten, alsof hij bang was dat iemand meeluisterde.

'Ik kan het niet over idealisme hebben zonder het ook over utopie te hebben. "Utopie" is Grieks, de niet-plaats. Het zijn makkelijk te gijzelen woorden. Er zijn weinig woorden die, als je ze misbruikt, synoniem zijn met hun tegengestelde: dystopie of antiutopie.' Hij tastte in zijn zakken naar sigaretten, vond ze, stak er een op.

'Woorden, woorden', bracht hij uit en hij keek de wolkjes na. 'Je kunt ze in de mond van iedere dictator leggen. Meer nog: dictators teren erop. Er zijn kampen opgericht in naam van het idealisme en de utopie. Als de volgende generaties met hun typisch menselijke neiging tot amnesie de maakbaarheid van de wereld op hun manier zullen interpreteren, zal er ongetwijfeld opnieuw ergens gemarteld, verkracht en vermoord worden met een bek vol schnaps en utopische theorieën. Het is een schanddaad als men in naam van het idee van een betere wereld, waarvoor generaties mensen zijn omgekomen, kampen bouwt en het bestaan ervan verbergt, en als je daarbij niet alleen mensen vernietigt, maar ook hun intiemste dromen over een betere wereld.'

Hij zonk neer en bestudeerde zijn sigaret. 'Betekent dit soms',

vervolgde hij, ‘dat je moet ophouden met dromen? Weet je wat tragisch is? Dat Europa zichzelf bijna heeft vernietigd onder het gewicht van zijn eigen in praktijk gebrachte illusies. De utopie is verdacht geworden sinds de grote gebeurtenissen van de afgelopen decennia, die sommigen er zelfs toe aanzetten om het einde van de geschiedenis te verkondigen. Hoe leeg zou mijn leven zijn zonder utopie. Ik ben bang dat het ideaal van de emancipatie verleden tijd is omdat het slechts tot misdrijven heeft geleid. Het is zoals de revolutie, ook een woord dat met zijn tegendeel samenvalt en waar velen om lachen, tenzij ze het voor hun eigen zaak kunnen gebruiken. De revolutie waarvoor velen hebben geleefd, is het verkreukelde restant van een ontplofte ballon die op de grond ineenschrompelt, en die verschrompelde kapotjes zijn alles wat er over is van hun leven. Wanneer de revolutie voorbij is, blijft er alleen veel gepraat over, want iets anders is er niet, iedereen kakelt. Revolutie is een zonnesteek oplopen in de zon van de toekomst.’^{xix}

Ik wou dat ik erover kon praten met Danilo Kiš, een van mijn favoriete schrijvers van Servisch-joodse afkomst, die veel te jong gestorven was, op drieënvijftigjarige leeftijd, en op het verkeerde moment, namelijk in 1989, zodat ik hem na de gruwel van de jaren negentig niet meer kon gaan vragen wat hij zag wanneer hij achteromkeek.

In het verhaal ‘De apatride’ liet hij een man lang voor de burgeroorlog zijn achtergrond beschrijven. ‘Ik ben een mengsel typisch voor de zacht ontslapen Oostenrijks-Hongaarse monarchie: Hongaar, Kroaat, Slowaak, Duitser en Tsjech tegelijk. Als ik zou gaan spitten in mijn voorgeschiedenis en mijn bloed zou onderwerpen aan een analyse, een wetenschap die tegenwoordig bij de nationalistenaars zeer in de mode is, zou ik daar, als in een rivierbedding, sporen vinden van Tsintsaars, Armeens, misschien ook van joods en zigeunerbloed. Maar ik erken die wetenschap van de spectraalanalyse van het bloed niet, een wetenschap ove-

rigens van hoogst twijfelachtige waarde, gevaarlijk en onmenselijk, vooral in deze tijd en in onze streken, waar die gevaarlijke theorie van bloed en bodem alleen wantrouwen en haat wekt, en waar die spectraalanalyse van bloed en afkomst het liefst op spectaculaire en primitieve wijze wordt uitgevoerd: met mes en revolver.’

De glazen stolp stond tussen ons. Als iemand ons van een afstand in het halfduister had kunnen zien, moet de stolp op een derde hoofd hebben geleken. Ik boog me over de mahoniehouten tafel. Al met al zat er alleen maar een hoop papier onder de stolp. Ik herinnerde me dat de poppenspeler me ooit had verteld dat zijn huis vol ratten zat. Was dit een manier om zijn kostbare papieren te beschermen?

‘Begrippen zijn betrekkelijk’, hervatte hij, ‘en de overtuigingen en vooroordelen die tot absolute principes en morele categorieën worden verheven, storten onmiddellijk in elkaar en verdwijnen zodra je de dingen van *de andere kant* van de grens of de muur bekijkt, van de andere kant van de barricaden. Horatius leert ons wijze lessen, zoals deze: “Verander slechts de naam en de geschiedenis is op u van toepassing.”’

Dat kende ik. Of anders gezegd: hij gaf me een bedekte raad. Als ik iets over zijn land wilde zeggen, moest ik het van alle kanten belichten. Ik vroeg me af wat er zou gebeuren als de duivelin opeens op de deur zou kloppen, zij die haar licht vooral liet schijnen in de meest verborgen hoeken van de geschiedenis, waar de taboes op een hoop geveegd zijn.

Het viel me ineens op dat het regende. Ik hoorde de druppels roffelen op het dak. Hoewel het bijna middag was, bleef het duister in de kamer. Het licht van een peertje viel op de glazen stolp en verlichtte haar als het ware vanbinnen.

‘Je bent nieuwsgierig naar de stolp, niet?’ lachte hij. ‘Zij is achttiende-eeuws. Weet je waarom de achttiende eeuw voor ons een gouden tijdperk lijkt?’

Ik scande de tijdlijn: een van de belangrijkste gebeurtenissen op de Balkan was de overwinning op de Turken, zodat Europa niet langer door hen werd bedreigd. De moslims trokken zich terug in Bosnië, waar ze tot op de huidige dag bleven wonen. Dat schiep nieuwe hoop, het idee van een vrijer staatsbestel, het einde van alle oorlogen. Waar stond de achttiende eeuw nog meer voor? Voor verlichte despotten, Catharina de Grote, de Industriële Revolutie in Engeland, de Franse Revolutie, ontdekkingsreizen, de eerste stoommachine, de Amerikaanse onafhankelijkheids-oorlog en de eerste president van de Nieuwe Wereld, George Washington. Wie nog meer? Goethe, Voltaire, Diderot, Kant, Bach, Haydn, Mozart, Montesquieu, Rousseau – een ontzettend gamma aan verwachtingen, de allesverslindende droom van de vooruitgang.

‘Inderdaad’, zei de poppenspeler. ‘Wat betekent dit? Dat de utopie van het geluk zich nog niet van haar bloedige keerzijde had laten kennen. Dat de grenzen van de vooruitgang nog niet waren gebleken.’ Hij glimlachte droef. ‘Wij zijn te laat geboren, mijn vriend.’

Zijn bevende vingers reikten naar de stolp. Het peertje dat in het glas reflecteerde, sprong op en neer als een dwaallicht. Met een hand tilde hij de stolp op, met de andere rommelde hij in wat hij zijn kostbaarste bezit had genoemd.

Weer begon hij te neuriën en te mompelen. ‘Mijn leven zie ik als een treurige, onbenullige triomf op het grote, goddelijke Niet.’

Even later, terwijl hij nog steeds onder de stolp wriemelde: ‘We zien alles verdampen: landen, boeken, geld, idealen.’

Toen kwam opeens het bevrijdende: ‘Ha!’

Hij rukte een schrift los en liet de stolp bruusk los. Het klamme zweet brak me uit. Enkele tellen zaten we allebei naar de trillende stolp te staren. Toen het peertje weer stilhing, slaakte hij een zucht. De wereld was gered.

‘Kijk’, zei hij en hij reikte me het beduimelde schrift aan.

Het schrift stond vol potloodnotities in het mooiste handschrift dat ik ooit had gezien. Ik kon me niet voorstellen dat de trillende vingers, die met moeite nog een sigaret of een glas konden vasthouden, dit geschreven hadden.

‘Nou, bekijk het maar’, zei hij ongeduldig.

Tussen de bladzijden zat een foto. Ik kreeg een steek in mijn hart.

‘Dit’, zei hij, ‘is mijn land. Geen enkel ander gebied in Europa kan met dit beeld geassocieerd worden, geen enkel ander volk dan wij.’

Ik keek op bij het woord ‘wij’, maar vond het ongepast om er nu iets over te zeggen.

Hij herhaalde, alsof hij mijn gedachten las: ‘Wij.’

De foto was een close-up van een graf. Op het graf stond een portret van een donker meisje van een jaar of achttien, maar ze kon net zo goed veertien en vroegrijp zijn. Ze had grote ogen en volle lippen, die niet glimlachten maar een en al concentratie verrieden. Ging haar aandacht uit naar de fotograaf? Of richtte ze zich op een innerlijk beeld, een gedachte? Onder de foto had de poppenspeler ‘1944’ geschreven. Ik bekeek het graf en het portret opnieuw, maar nu aandachtiger. Op de zerk zaten kogelgaten en het portret was gebarsten.

‘Lees’, zei de poppenspeler terwijl hij zijn peuk dooddrukte.

Ik las de notitie bij de foto. Het meisje was in de Tweede Wereldoorlog omgekomen. Toen de burgeroorlog uitbrak, werden niet alleen de levende bewoners beschoten, maar ook de doden op het kerkhof. De vrouw was dus twee keer gestorven. Hoe langer ik de foto bestudeerde, hoe meer ik het gevoel kreeg dat zij mij bekeek, in plaats van ik haar.

Opeens begreep ik de betekenis van het schrift. Het bevatte zijn materiaal voor een nieuwe voorstelling. De woorden die hij vond sloeg hij op in schriften, waar ze groeiden en groeiden.

‘Een nieuwe voorstelling’, prevelde ik.

‘Weet je wat ouder worden betekent?’ zei hij alsof hij me niet had gehoord. ‘Los van de godgeklaagde kwaaltjes die een mens langzaam terugbrengen tot het niveau van een kleuter en later van een dier? Ik zal het je vertellen, jongmens. Ouder worden betekent dat je de in puin gevallen zekerheden uit het verleden niet tot nieuwe zekerheden kunt herbouwen. De geschiedenis houdt nooit op. Er komt steeds een nieuw hoofdstuk bij. Het eindigt nooit, tenzij alles eindigt. Het eindigt niet als ik eindig.’

De najaarsregen trommelde op het dak. Met steeds kleinere intervallen vielen druppels op de vloer, die openspatten in tientallen kleine druppels. Ik dacht weer aan de oorlog: hoe alle daken van Dubrovnik waren weggeschoten en de huizen er op eens naakt bij stonden. De stoflaag op de mansarde van de poppenspeler bevatte vast nog roet dat toen was neergedwarreld. De poppenspeler zelf was tijdens de oorlog op reis, zoals steeds, in zijn thespiswagen, omdat hij niet kon geloven wat hij voor zijn ogen zag gebeuren, en als de naïefste mens op aarde dacht dat hij op een ochtend zijn ogen zou openen en de oorlog niks anders dan een boze droom zou zijn geweest.

Hij moest uitgeteld zijn. Ik maakte aanstalten om hem met rust te laten, maar de angst voor de eenzaamheid gaf hem nieuwe energie. Enkele ogenblikken later draafde hij door de kamer met een fles wijn en een schaal vol inktvisjes.

‘Een goede vraag is het wel’, zei hij meer tegen zichzelf dan tegen mij, ‘waarom ik de poppen in de kast heb opgeborgen en mijn laatste dagen in eenzaamheid doorbreng. Het lijkt wel of het de plicht van een eenzaam mens is om nog eenzamer te worden.’

Hij propte zijn mond vol inktvisjes en kauwde langdurig. Op eens speelde er een guitige lach op zijn lippen. Mompelend verdween hij. Ik pakte een inktvisje van de schaal. Het smaakte naar elastiek.

Vaak geloofde ik dat hij geen aandacht voor de wereld om

hem heen had en dat hij op verre, vrolijke oevers leefde, als een kind, verdoofd door een romantiek die simpel en fonkelend was, een romantiek die een nostalgie opwekt naar een leven vol uitdagingen. Ik keek naar de stolp, de waanzinnige onbenulligheid ervan, die synoniem was met haar tegendeel: een kleinood. Hij was als een jongetje dat zijn schat, een stukje schors of een knikker, in zijn zak koesterde. Op dezelfde manier verschool hij in zijn hoofd een wereld van gedachtespinsels.

‘Dobar dan’, zei een onbekende stem opeens.

Van achter de vitrinekast gluurde een mannetje met een smal gezicht en twee haarbosjes, die als hoorns omhoogstaken. Hij droeg een lang blauw-met-rood kleed en had een indrukwekkend kruis om zijn hals. Naast hem verscheen nu ook het grinnikende hoofd van de poppenspeler. Hij ging zitten en trok de pop op zijn schoot.

‘Zal ik me even voorstellen?’ vroeg het mannetje in het Kroatisch, vervolgens in een schattig Duits met een Oostenrijks accent. De lippen van de poppenspeler bewogen nauwelijks.

Het gewaad met het collar hoorde een hooggeplaatste geestelijke toe. Het hoorntjeskapsel had ik al weleens eerder gezien op het hoofd van een beeld van Ivan Meštrović in de tuin van de Academie voor Wetenschappen in Zagreb.

‘Strossmayer, aangenaam’, zei de pop. ‘Josip Juraj, of in het Duits, want ik ben van Duits-Oostenrijks-Kroatische afkomst, Joseph Georg. Geboren in 1815, gestorven in 1905, maar dankzij de toneelkunst nog steeds springlevend, zoals u kunt zien. Ik was vijfenvijftig jaar bisschop van Đakovo en dertien jaar politiek leider van de Nationale Partij.’ Hij boog diep.

Ik klapte in mijn handen en stelde mezelf voor.

‘Waarom hebben wij uw bezoek te danken, excellentie?’ vroeg de poppenspeler.

Strossmayers gezicht loog inderdaad niet. De milde glimlach en de vastberaden blik verrieden een dubbel talent: doortastend-

heid en breeddenkendheid. Hij had een romantisch idealisme beleden, dat ook in de verhalen van de poppenspeler doorscheerde, en hij had zijn leven lang geloofd in de spirituele eenheid van alle Zuid-Slaven. De Montenegrijnen bewonderde hij, met de Russen kon hij opschieten, en naar de Serviërs stak hij een hand uit. Religieuze geschillen moesten door overleg worden beslecht, niet door wapengekletter. Hij verdedigde de Illyrische beweging, die na eeuwen van buitenlandse bemoeizucht het recht op een eigen cultuur en een eigen taal opeiste en over alle grenzen en historische wrok heen streefde naar een federatie die gebaseerd was op pluralisme en liberalisme. Later heette de Illyrische beweging Jugoslavenstvo.

‘Na een eeuw in de duistere coulissen van het leven,’ zei de bisschop, ‘waar ik wacht op het definitieve oordeel, wil ik zien hoe de wereld eraan toe is.’

De pop maakte me aan het lachen. Ik keek de man aan die dit spel op touw zette. Een ogenblik vond ik het belachelijk, vond ik ons, twee volwassen mannen, belachelijk. De poppenspeler wierp me echter een berispende blik toe. In een flits begreep ik dat dit voor hem dodelijke ernst was en dat hij de figuur op zijn schoot als een menselijk wezen beschouwde.

‘Waarom werpen jullie elkaar geheimzinnige blikken toe?’ vroeg de bisschop. ‘Is er soms iets wat ik niet mag weten? Kom op, vertel het me maar.’

Hij slaagde in zijn opzet, mijn poppenspeler. Hij leefde niet op verre, vrolijke oevers, maar gebruikte zijn grootste gave, de manipulatie, om een stuk hout tot leven te wekken en een levende mens met stomheid te slaan. De oude vos was zijn streken nog niet kwijt, ondanks de aquavit en de eenzaamheid.

Ik besloot de handschoen, die hij me toewierp, op te pakken, al wist ik niet waar hij me heen zou leiden.

‘Waarom zouden we iets voor u willen verzwijgen, excellentie?’ zei ik. ‘Wat wilt u weten?’

De poppenspeler grijnsde. Hij liet de bisschop op de tafel springen en vlak voor me plaatsnemen.

Het houten gezicht staaarde me strak aan. ‘Ik wil de vijf belangrijkste gebeurtenissen van de twintigste eeuw kennen.’

Televisie, maanlanding, snelle auto’s, anticonceptiva, computer, luidde mijn spontane lijstje, maar daarachter schemerden andere lijstjes, die de arme man ongetwijfeld meer interesseerden, maar waar ik zijn kortstondige terugkeer naar de wereld van de levenden niet mee wilde vergallen. Ik verving anticonceptiva door vliegtuigen.

Hoewel de gezichtsuitdrukking van de pop niet veranderde, sprak zijn houding boekdelen. Hij keek afwisselend naar de poppenspeler en naar mij. De onrust kreeg hem te pakken. In mijn hand hield ik nog steeds het schrift. De foto had ik eruit gehaald en erbovenop gelegd.

‘Wat verbergt u daar?’

‘Ik verberg niks’, zei ik. ‘Als u wilt, kunt u...’

Met een behendigheid die mijn verstand te boven ging, schoot de bisschop naar voren en griste hij de foto uit mijn handen. Hij nam hem tussen zijn lange vingers en verdiepte zich erin. Het was alsof ik hem zag ademen, diep in en weer uit. Zijn hoofd zakte schokkerig. Ik hoorde zachte snikgeluiden.

‘Dat is het dus wat u me wilde verzwijgen’, zei hij geknepen. ‘Dat er in de twintigste eeuw veel mensen zijn vermoord, en dat dat nog niet genoeg was, dat ook de nakomelingen van de moordenaars moordenaars zouden zijn.’ Hij liet de foto zakken en keek opzij.

Ik keek nu voor het eerst weer naar de poppenspeler en schrok: zijn gezicht was nat van tranen. Omdat hij geen hand vrij had om ze af te drogen, liepen ze over zijn wangen en druppelden op zijn borst. De bisschop draaide zich om naar zijn maker en veegde diens tranen af met zijn kleed.

De foto was op de grond gevallen. In een flits dacht ik: zij is ook een pop, sinds ze dood is. Zij liegt evenmin.

Een minuut later ging een siddering door het lichaam van de bisschop. Hij sprong op en draaide zijn kop in alle richtingen, alsof een geluid hem aan het schrikken had gemaakt.

‘Ik hoor ze komen. Help me!’ riep hij.

‘Rustig, excellentie’, zei de poppenspeler en hij aaide hem over zijn hoorntjes, maar de bisschop begon opnieuw te snikken. Hij bedaarde pas toen de poppenspeler hem tegen zich aandrukte als een kind.

‘Ik zei je toch dat ze nooit liegen’, fluisterde hij me toe. ‘Hij beeldt zich in dat alles nu begint.’

‘Wat begint er?’ vroeg ik.

‘De oorlog!’ zei de poppenspeler. ‘Dacht je misschien dat ze eerst aanklopten voordat ze hun mortieren op onze huizen richtten? Ze drongen door in onze haven en beklommen onze heuvels. Dat was Strossmayers grootste angst, dat alle pogingen om mensen dichterbij elkaar te brengen zouden uitdraaien op broedermoord, en dat de ene broedermoord een andere zou ontketenen. Als razenden stormden ze onze huizen binnen, als waanzinnigen met een machinegeweer in de hand. Alsof wij die rotoorlog waren begonnen! Weet je dat iemand op het nippertje de brand heeft kunnen blussen die mijn huis moest verwoesten?’

Ik raapte de foto op. Die blik had de excellentie alles verteld wat er over de twintigste eeuw te vertellen viel. Mijn donkerste lijstje, vijfmaal oorlog.

Het regende nog altijd. Hoewel het middag was, had ik het gevoel dat het steeds duisterder werd.

De poppenspeler trok een hand onder de pop vandaan en snoot zijn neus. Buitengeluiden: een hond, vaatwerk, radio. Hij legde zijn vinger op zijn mond. ‘Kijk nou eens,’ lispelde hij, ‘wat schattig. Zijne Excellentie is ingedommeld.’ Hij onderdrukte zijn lach en stond op. ‘Ik ga hem er warm instoppen. Bis später.’

Het gekkenhuis waarin ik was beland boeide me buitengewoon, maar tegelijk had ik het gevoel dat niet alleen de verzameling trouvailles onder een stolp zat, maar ook de hele wereld van deze poppenspeler, en dat hij me hier gevangen hield. Ik kon natuurlijk gewoon naar buiten lopen en me van deze betovering losrukken, maar ik kreeg medelijden met de poppenspeler. Als ik wegliep, zouden zijn poppen opnieuw zwijgen en dan was hij de eenzaamste man op aarde. Ik dacht na over zijn bitterzoete woorden en over het naïeve idealisme dat als een waakvlam in zijn bestaan was blijven branden en dat hem in leven hield. Er was niet veel wind nodig om het uit te blazen, en dan zou hij helemaal gaan lijken op de roerloze beelden in zijn kast, bedolven onder het goudstof van de tijd.

Hij bleef lang weg. Toen ik hem riep, antwoordde hij niet. Ik liet de foto op de tafel liggen. Met een bang voorgevoel ging ik naar hem op zoek in het halfduister.

Het duurde niet lang voor ik hem vond, op een matras in een hoek, met zijn arm om het middel van zijn pop. Zijn lichaam deinde langzaam op en neer op het ritme van zijn ademhaling. De slapeloze sliep. Hoe langer ik keek, hoe meer het lichaampje van de pop leek mee te deinen. Ik liet een briefje achter onder de stolp met 'welterusten' in elf talen en verliet de zolder van het onderbewustzijn.

Ik noteerde: een poppenspeler reisde door Joegoslavië, met succes. Op de achtergrond speelde de politieke situatie zich af. Hij liet zijn poppen honderduit vertellen. Zij logen nooit. Craquelierend idealisme. Langzame degeneratie. In de loop van het verhaal takelde het land af. Er brak een oorlog uit. Hij was overal en nergens. Er gebeurde van alles met zijn poppen, kleine tragedies, veroorzaakt door de oorlog, gesloten grenzen et cetera. Later was niemand nog geïnteresseerd in zijn kinderachtige gedoe. Hij bleef verweesd achter. Zijn poppen waren levenloos,

hij was oud, de wereld was kapot, en op het pad achter hem lag het vol verschrompelde kapotjes.

Laat de slapelozen slapen.

Toen ik de stad ging verlaten, begon de winter in alle hevigheid. De wind sneed door alles heen. Het was vochtig, een gekmakende vochtigheid. Als je enkele honderden meters liep, droop je van het zweet, koud zweet, en de wind sneed zich een weg door je kleren. Het rook naar zeewier.

Men sloot de stad af, en dat was vast omdat ik wegging. Nee, ze wilden wijken restaureren, de laatste letsels van de oorlog herstellen. Er werden ijzeren poorten vastgeplugd in de oude stenen, hekken neergezet, verbodstekens geplaatst. Niemand mocht er nog in aan de kant van de Pile-poort, mijn kant.

Ik kuste Blanka en haar gevolg vaarwel en reisde naar het noorden, waar verse kruitdamp mijn aandacht trok.

5. Zagreb

De bloedbrug

In het noorden ligt de stad van de heuvels, de oevers en de graven. In haar naam gaan duizendjarige verhalen schuil. Het ene verhaal zegt dat de stad werd gebouwd op een bron die als bij mirakel uit een kale steen was ontsprongen. Het andere verbindt het lot van de stad met de grootste rechterzijrivier van de Donau, de Sava, waarvan de meanders in de loop van de geschiedenis zouden zijn verlegd en die nu als een verstoten oude slang ver buiten het centrum ligt. Men beweert dat de stad zoals alle Slavische nederzettingen in Midden-Europa een necropool is, de laatste rustplaats van illustere personages, en dat het Slavische woord voor ‘graf’, *grob*, meezingt in haar naam. In elke necropool is de lucht ook zwanger van dankbetoon voor wonderdaden.

Zagreb verrees, nog slaperig, tussen de glooiingen van de Medvednica oftewel de Berenberg. Bevond ik me nog steeds in hetzelfde land? Alles rook anders. Ik moest een muts kopen, want het winterde volop. Niemand nam notitie van me. De taal verraste me; men zei *kaj* als men ‘wat’ bedoelde, elders zei men *ča* of *što*.

De monumenten die imperia hier hadden achtergelaten, keken verbaasd neer op uit hun kracht gegroeide dorpen, waar pittoreske verveling heerste. De hoofdstraten ademden wereldburger-schap, de zijstraten leken vluchtwegen naar andere eeuwen. Zagreb was me niet te groot en niet te mooi, maar op maat gesne-

den van zelfverklaarde stadsnomaden als ik. In de boekhandels en de kroegen was het altijd druk, maar niet overbevolkt. Kleinburgerlijkheid hoorde hier ook thuis, al werd het stiekem onder het tapijt van vroegrijpe bluf geveegd. Ik nestelde me in het laattwintigste-eeuwse Café Europegevoel. Het zat verscholen in de koffie en de brandewijn, in de sleetse stoelen van de *kavana's*, in het getingel op het Jelačićplein. Het was door Midden-Europa aangetaste verliefde nostalgie, ver weg van Wenen, Boedapest en Praag, maar er tegelijk meer mee verwant dan ooit. In Zagreb, o paradox, tikte ik op mijn laptop tussen pijprokende grijsaards. 'Is hier geen internet, ober?' klonk als een vloek. 'Doe me dan nog maar een schnaps en koffie met verse slagroom.' Het verleden klampte zich als een zieltoegende koning vast aan zijn onvergankelijke ideaal, terwijl de jeugd al aan de poort morrelde met nieuwe dromen.

Ik stond tussen alle generaties in, precies op tijd om het allemaal op te tekenen.

Ada stelde mij een kamer ter beschikking in haar flat in Novi Zagreb, een nieuwbouwwijk op enkele kilometers buiten het centrum. Ik nam me voor om elke ochtend te voet naar de stad te gaan, ook als het regende. De eerste dag regende het al, ijzige drensregen. Ik begroef me in Ada's kanariegele paraplu en sjoffelde naar het oude centrum, langs de universiteitsbibliotheek en de brug over de eenzame Sava. Zo zal Zagreb me altijd bijblijven: als een langzame verovering, terwijl de skyline zich almaar scherper aftekende en ik de spitsen namen gaf. Ik kon niet bevatten dat hier een miljoen mensen woonden, bijna een kwart van Kroatië, die twintig musea, zestien theaters en 350 bibliotheken bezochten. Waar was iedereen?

Zagreb was ontstaan uit twee kleine ommuurde steden, die elk op een heuvel lagen, als arendsnesten. Het Kaptol of kapitoel met de bisschopszetel is de huidige Benedenstad. Op de Gradec

zetelde de ban (vicekoning) en zetelt nu de Sabor (het parlement). Tussen beide heuvels stroomde de Medveščak. Op de brug vochten de bewoners van de twee steden hun geschillen uit over het gebruik van water en de bouw van molens. Een van de straten, die de Bloedbrug heette, herinnerde aan deze tijd.

De volgende dag sneeuwde het. De dag daarop scheen de zon. Het verkeer raasde langs me heen, maar ik genoot van de wandeling en maakte van de gelegenheid gebruik om mijn gedachten op een rijtje te zetten.

Ik vroeg me bijvoorbeeld af waarom de Sava er zo eenzaam bij lag. Ze kwam uit het niets, trok een zilveren spoor door een ontvolkt groen gebied en verdween in een ander niets. Geen enkel huis wilde erop uitkijken. De aanlegsteiger was ingestort. Het enige schip was een roestig wrak. Niemand kwam vissen of pootjebaden. Als je verder weg ging van het centrum, verder dan Novi Zagreb, kwam je in chique winkelcentra en de internationale luchthaven van Pleso, en als je stevig doorstiefelde in de richting van de Berenberg (mijn dagelijkse pelgrimage) kwam je vanzelf in de oude stad.

Maar de Sava werd door iedereen verstoten.

‘Dat komt’, zei iemand tegen me, ‘doordat de Sava een Servische rivier is.’

Ik screende de kaart: de Sava ontspringt in Slovenië, doorkruist Kroatië, loopt voor het grootste deel door Bosnisch grondgebied en mondt uit in de Donau in Belgrado. Ze brandde zich in mijn geheugen als een echte grensrivier.

‘Ze is de noordelijke grens van de Balkan’, zei een ander tegen me.

Als dit klopte, vormde Zagreb de poort van de Balkan. Toch kreeg ik herhaaldelijk te horen dat de Balkan voor de inwoners eerder de smerige achtertuin was dan de pronkerige voortuin. Kroatië wilde het liefst zijn gezicht naar Europa richten en zijn achterste naar de Balkan, al gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat

veel Kroaten ook graag flinke happen van Bosnië zouden willen hebben om samen een soort Groot-Kroatië te vormen.

Op mijn wandelingen dacht ik na over Bosnië-Herzegovina, dat ik zowel tijdens als na communistisch Joegoslavië had bezocht. Mijn duivelin, die er woonde, had me gezegd: 'Als je ooit een boek over mijn land schrijft, neem ik je mee van dorp naar dorp en van huis naar huis, en dan zul je pas zien hoe ingewikkeld Europa is.' Ik dacht na over Europa en akkoorden. In Bosnië-Herzegovina bijvoorbeeld escaleerden de spanningen weer tussen de moslims, de zogenaamde *bosniakken*, en de Serviërs, omdat de Dayton-akkoorden niet langer leefbaar waren. Serviërs eisten aansluiting bij Servië. Zo draaide de geschiedenis in een kringetje rond. Ergens had ik het woord 'oorlog' gelezen. Men stelde me gerust met de allesbehalve geruststellende mededeling dat men niet dacht 'dat er gauw een oorlog komt'. Niet denken, dat wilde niet zeggen: totaal uitsluiten.

De duivelin had daar een ijskoud, abstract begrip voor: cognitieve dissonantie.

'Het is zoals met roken', zei ze. 'Je weet dat je er kanker van krijgt, zestig, zeventig procent zeker, maar je doet het toch.' Ze demonstreerde haar dissonantie en inhaleerde diep. 'Zo is het ook met oorlog. Je weet dat er vroeg of laat iets zal gebeuren, maar je kijkt de andere kant op, want daar spelen de kinderen in de herfstzon.'

Behalve Bosnië, Europa en akkoorden dacht ik na over bruggen. De brug als uitgelubberd symbool. De brug over de Drina, die refereerde aan de Ottomaanse tijd op de Balkan, de brug over de Tara, een rivier in Montenegro, de brug van Mostar, die de verschillende delen van de Bosnische stad Mostar verbonden. Op de brug over de Sava, die ik iedere dag nam, lag geregeld een verongelukt dier, een duif, een hond of een egel, die de oversteek met de dood had moeten bekopen.

Elke brug was een bloedbrug.

Een tirannie vervangen

Verwongen staal, zwartgeblakerde steen, een olievlek in de vorm van het gekartelde ovaal van Kroatië en Bosnië-Herzegovina. Ik vergaapte me aan de details op de krantenfoto's. Mijn geloof in Kroatië als het allerveiligste land (dat wil zeggen in vreedstijd) was op slag verdwenen.

Twee tragedies hadden zich pal op mijn dagelijkse route voltrokken.

Ik som de feiten op in Reutersstijl.

Eerste tragedie. Op 6 oktober 2008 werd de zesentwintigjarige juriste Ivana Hodak 'in ware maffiastijl', dat is te zeggen met twee schoten in het hoofd, vermoord voor haar appartement in het centrum van Zagreb, op de plaats waar ik enkele dagen tevoren in alle rust een broodje had staan verorberen.

De aanslag werd in verband gebracht met het werk van Ivana Hodaks vader, Zvonimir Hodak, de advocaat van oorlogsmisdadigers. Een van zijn cliënten was de vierenveertigjarige Vladimir Zagorec, een man die een bliksemcarrière had gemaakt in de jaren negentig: van chauffeur van een minister tot generaal, en van generaal tot viceminister van Defensie. Hij zou voor vijf miljoen dollar diamanten hebben verduisterd. De diamanten waren hem toevertrouwd als onderpand voor een wapentransactie, op een moment dat er een wapenembargo tegen zijn land gold. Hij stond bekend als een van de rijkste mensen van het land, met een vermogen van tientallen miljoenen euro's.

De moord op de advocatendochter had ook politieke repercussies. Premier Ivo Sanader stuurde zijn minister van Binnenlandse Zaken, zijn minister van Defensie en de hoogste chef van politie de laan uit.

Tweede tragedie. Enkele weken later ontplofte er in de Palmotićevastraat, waar ik vaak passeerde op weg naar boekenclub Booksa, een bom onder de auto van de zevenenveertigjarige uitgever-redacteur Ivo Pukanić. De man was in het gezelschap

van zijn marketingdirecteur Niko Franjić. Beiden waren op slag dood. Zij werkten voor het weekblad *Nacional*, dat bekendstond om zijn kritische verslaggeving over oorlogsmisdaden en de mafia. Dat deed het blad al in de extreem-nationalistische jaren van Franjo Tuđman tijdens en na de burgeroorlog tot 1999. Pukanić, die geregeld kritische stukken over oorlogsmisdadigers schreef, had al eerder een aanslag overleefd en genoot tot augustus 2008 politiebescherming, totdat hij daar, naar het schijnt onder druk van de politie zelf, van afzag.

Toen ik kort daarna in een kroeg koffie ging drinken, spiedde ik in een dwaze reflex eerst de omgeving af om te zien of de kust wel veilig was. Kennelijk was ik de enige dwaas.

‘Vanaf nu’, verklaarde de Kroatische premier Ivo Sanader, ‘zal geen misdadiger meer rustig slapen. Kroatië mag geen Beiroet worden.’

‘De stal moet nu helemaal worden uitgemest’, fulmineerde Vladimir Radomirović, de commentator van een Servische krant.

‘De politieke wil is groot, maar heeft nog veel moeite om vat te krijgen op de verstrengeling van misdaadkopstukken en ambtenaren’, zei Andrea Feldman, een mensenrechtenactiviste. ‘In de lagere echelons van ministeries en binnen de politie en de geheime dienst zitten nog veel mensen die tijdens de Joegoslavische oorlogen profiteerden van smokkel en wapenhandel.’

Ada, mijn hospita in Novi Zagreb, was licht ontvlambaar als het ging om hoge piefen die zich in de oorlog hadden verrijkt over de rug van de bevolking en jaren later de straten onveilig maakten met hun afrekeningen in de stijl van de Russische mafia.

‘Er was in de oorlog een embargo op alles’, zei ze tegen me. ‘Kroatië kreeg niets, zelfs geen wapens om zich te verdedigen. Emigranten die in Tuđman geloofden, stuurden massa’s geld op, dat gebruikt had moeten worden voor de verdediging van onze steden, zoals Vukovar. Die steden hebben dat geld nooit gezien. Er zaten mensen op verantwoordelijke posities die, terwijl

hun landgenoten omkwamen van de honger, hulpgoederen duur doorverkochten en een illegale wapenhandel opzetten. Ze zijn daar in een mum van tijd schathemelrijk mee geworden. Wereldwijd zouden er nog steeds zo'n 77 banken zijn waar voor honderden miljoenen dollars Kroatisch bloedgeld is gedeponerd.'

Ik wilde weten of ik de enige was die de straat niet op durfde zonder die eerst af te spieden.

Ada lachte me uit. 'Er worden allerlei gekke dingen verteld', zei ze. 'Ik hoorde laatst iemand zeggen dat hij niet bang hoeft te zijn om op straat te worden doodgeschoten, want hij weet niks wat hij niet mag weten. Je kunt natuurlijk altijd in de weg lopen als de kogel langskomt, of je kunt getuige zijn van dingen die je niet mag zien. Die dingen gebeuren.' Ze haalde haar schouders op. 'Al met al is dit het veiligste land ter wereld.'

We hadden, elk in de deuropening van onze kamer in haar flat, op onze kousenvoeten staan praten, tussen haar terugkeer van het rijksarchief en haar vertrek naar de Duitse les. Ze wilde me na de Duitse les in 'pivnica' Mali Medo, een biertapperij in het centrum, ervan overtuigen dat niet alleen Belgen de kunst van het bierbrouwen verstaan.

Enkele uren later wist ik dat ze gelijk had. Het bier maakte haar tong nog lossler en ik kreeg opeens een wat minder optimistische kant van haar te zien.

'Er is een agressieve atmosfeer gegroeid na de oorlog', klaagde ze. 'Mensen rijden agressiever. Ze lossen hun ruzies vaker gewelddadig op. Iedereen lijkt zijn goede manieren te verliezen. Dat is de schuld van de burgeroorlog. Veel mensen hebben afschuwelijke dingen meegemaakt. De stress is in de loop van de jaren alleen maar toegenomen. Economisch gaat het er in al die jaren ook niet beter op. Er is zoveel gebeurd in korte tijd: de instorting van een gevestigd politiek en economisch systeem, namelijk het communisme, een gruwelijke broedermoord, de installering van een nieuw economisch systeem, dat vol zwakke

en rotte plekken zit, de vaak niet transparante privatisering van staats eigendommen, werkloosheid, het verlies van vroegere rechten... Dat geeft aanleiding tot frustraties die niet in een handomdraai zijn op te lossen. Bovendien weet ieder verstandig mens dat onrustige tijden, oorlogen, crises en rampen een vruchtbare bodem zijn voor criminaliteit. Zo ging het in Kroatië, in Servië, en overal. Terwijl de meeste mensen in de penarie zaten en trachtten te overleven, maakten sommigen misbruik van de situatie door zich met allerlei misdaden in te laten. De staatsinstellingen merkten het niet op, omdat ze in de eerste plaats het land probeerden te redden met de steun van het buitenland. Ik ben ervan overtuigd dat ze het goede moment om de misdaad te blokkeren, namelijk helemaal bij het begin, hebben gemist, en dat wij nu voor de gevolgen daarvan betalen. Dat heeft zelfs onze president Stjepan Mesić toegegeven.'

In gedachten doorbladerde ik het schrift van de poppenspeler. Ik trachtte me voor te stellen hoe zijn nieuwe voorstelling eruit zou zien. Had ik deze zin echt gelezen of kwam hij nu zomaar bij me op? 'Een tirannie vervangen is nog geen vrijheid creëren.'

Een Slavisch Oostenrijk

Mijn oude hobby stak de kop weer op: het dwarsig naar geursporen en eendere afscheidingen van de geschiedenis snuffelen.

Zo kwam ik op het Jelačićplein, niet omdat het een esthetisch hoogterecord brak, maar omdat de Zagrebbers elkaar nu eenmaal graag daar rendez-vous gaven: bij de bronzen hoeven van het paard van vicekoning of ban Josip Jelačić, al had dat naar hun eigen zeggen geen bijzondere betekenis. Buitenlanders spraken af onder de moderne witte klok naast het standbeeld.

Er was een tijd dat er op het Harmicaplein, zoals het Jelačićplein tweehonderd jaar geleden heette, apen en ezels rondliepen,

dat er rare vogels in kooien te bezichtigen waren en dat lilliputters op toneelwagens ruzieden met reuzen. De politiek was een rotzooi, maar er bestonden nog geen media om die boodschap bliksemsnel te verspreiden, en de bewoners togen met hun kinderen naar de wereld van de baardvrouwen en de slangenmensen. In diezelfde dagen bevond zich hier een ontvangtkantoor. 'Harmica' gaat terug op *harminc*, Hongaars voor 'dertig'. Bedoeld werd het dertigste deel van de opbrengst, dat de marktkooplui moesten afdragen.

Ada, die ik ook voor het eerst onder het standbeeld van Jelačić had ontmoet, antwoordde op mijn vraag wie de bronzen ruiter voorstelde: 'Niemand wil Jelačić hier, maar hij staat er nou eenmaal.'

Jelačić was het boegbeeld van het negentiende-eeuwse nationalisme. Hij leefde ongeveer gelijktijdig als bisschop Strossmayer, maar veel korter dan hij. Zijn lot was verbonden met het revolutionaire jaar 1848, dat afrekende met de besluiten die drieëntertig jaar eerder, na Napoleons nederlaag in Waterloo, tijdens het Congres van Wenen de kaart van Europa hadden hertekend. Overall rommelde het. Karl Marx gooide olie op het vuur met zijn radicale Communistisch Manifest.

In de Donaumonarchie groeide de behoefte aan splitsing. In een nationaal assemblee werd een charter voorgelezen dat ijverde voor de vereniging van Dalmatië en Slavonië, een eigen leger en taalwetten. De ban die de natie moest redden, was een edelman uit een familie, die in de zestiende eeuw uit Bosnië was weggevlucht voor de Ottomanen en die vertrouwd was met grensproblemen. Hij was geboren in Vojvodina uit een Kroatische vader en een Bavaarse moeder. Zijn volledige naam luidde Josip Jelačić von Bužim.

Het politieke klimaat was uitzichtloos, maar alle hoop was op hem gevestigd. Met tegenzin aanvaardde hij het vicekoningchap. Op 4 juni 1848 werd hij ingehuldigd.

Ada beschreef de ceremonie alsof ze er zelf bij was geweest.

‘Jelačić reed de stad binnen op een wit paard, gekleed in het traditionele wit-rood-zilveren kostuum van de ban en met arendsveren op zijn hoed. Er weerklonk een saluutschot. Alle klokken luidden de hele dag. ’s Avonds was er een openluchtfeest met vuurwerk. Bij de inauguratie was zelfs een Servische metropoliet aanwezig, omdat de Kroaten in Servië een bondgenoot tegen de Hongaren zagen. In Wenen brak een revolutie uit, waarna Ferdinand de Goeiige, een zwakzinnige, de troon afstond aan Frans Jozef. Jelačić hoopte om dankzij goede banden met Oostenrijk een Slavisch Oostenrijk op te richten, onafhankelijk van Hongarije. De vetes namen toe. Rusland kwam zich ermee bemoeien. De tsaar vreesde dat de revolutie zou overslaan naar Polen, dat toen deel uitmaakte van zijn imperium. De Russen wonnen het pleit: ze versloegen Hongarije. Jelačić kreeg alle decoraties opgespeld, maar de droom van een confederaal Slavisch-Oostenrijks rijk was stuk, en de Oostenrijkse autocratie keerde helemaal terug. Het parlement werd ontbonden, de grondwet opgeheven. De Kroaten hadden alle controle over hun eigen zaken verloren. De hongarisering ruimde het veld voor germanisering. Er rezen nieuwe grensgeschillen en de relatie met de Serviërs verslechterde.’

Ik begon in te zien waarom Ada haar schouders had opgehaald toen ik wilde weten wie de bronzen ruiter was. Sommige helden ontleenden hun faam aan een nederlaag. Die bood troost aan vertrapte volken.

‘Aan het eind van zijn carrière’, zei Ada, ‘was Jelačić een verbitterd man, maar hij werd toch geroemd als nationale held. Op 20 mei 1859 vond op het Sint-Catharinaplein – zoals dit plein toen heette – zijn plechtige begrafenis plaats.’

Verliefde stellen, zakenlieden, schoolkinderen, iedereen ontmoette iedereen op deze plek. Op foto’s van het plein op verschillende tijdstippen ontbrak Jelačić soms.

‘Dat klopt’, zei Ada. ‘Het standbeeld was ontworpen door de Weense beeldhouwer Anton Fernkorn, maar het duurde zes jaar voordat men er geld voor had gevonden. Daarna werd er oeverloos gedebatteerd over de plaats van het standbeeld, en vooral over de kant die de bronzen Jelačić op moest kijken en de richting van zijn zwaard. Wie had hij eigenlijk het meest gediend en wie het meest bevochten? Het beeld werd in 1866 drie maanden in Wenen tentoongesteld en vervolgens overgebracht naar Zagreb. De installering van het beeld was de grootste gebeurtenis sinds de aanstelling van Jelačić twee decennia eerder. Alle wereldlijke en religieuze hoogwaardigheidsbekleders waren aanwezig. Tienduizenden toeschouwers riepen in koor: “Slava mu!” Ere hem!’

‘En de controverse?’

‘Revolutionair links vergaf hem niet’, zei Ada. ‘Marx was razend op de kleine naties die samen met Wenen tegen Hongarije hadden gevochten. Hij haalde scherp uit naar wat hij noemde “de zieltogende nationaliteiten, de Bohemers, de Karinthiërs en de Dalmatiërs, die garen hadden willen spinnen uit de algehele verwarring van 1848 om de politieke status-quo van 800 voor Christus te herstellen”. Zijn volgelingen beschouwden Jelačić als een reactionaire dwaas die het revolutionaire Hongarije had helpen ondergaan om Frans Jozef op de troon te houden.’

Later las ik dat men Jelačić misschien wel in het zadel had geholpen omdat hij een politieke stumper was. Dat vond ook Tito.

‘Tito wilde het standbeeld in 1947 weg’, zei Ada. ‘Hij herdoopte het plein in Republiekplein. Na de onafhankelijkheidsverklaring van Kroatië en het begin van de burgeroorlog diepte Tudman Jelačić weer op en gaf hij het plein zijn vroegere naam terug.’ Ze schudde het hoofd terwijl ze omhoogkeek naar het gevederde hoofd met de borstelige snor, en schoot opeens in de lach. ‘Ik heb eens onderzocht hoe ze hem uiteindelijk hebben neergezet. De linkerbil van zijn paard is gericht naar Boedapest,

de rechterbil naar Wenen. Als je een rechte lijn trekt vanaf zijn neus en zo zijn kijkrichting nagaat, kom je uit in Rome. Ik denk niet dat daar een bedoeling achter zit.'

Wij zullen het vlees brengen

Mijn mobieltje begon te zoemen als een stervende horzel: 'Jelačić vrijdag 20 u.' Dit was de enige keer dat de duivelin me niet verbaasde. Ik had tenminste gehoopt dat ze in een rokerige tent met me zou afspreken, lang na bedtijd van de gewone burger. Ik wist natuurlijk niet wat ze die vrijdag voor me in petto hield. Ik vroeg me ook af hoe ze die twee soorten vlaggetjes op haar c's zette.

Ik drentelde door Zagreb en wilde alles weten. Er brak een week aan waarin ik de halve stad te spreken kreeg. De bronzen ban was getuige van alle handdrukken en beleefdheidszonen die ik gaf. Het plein heette voor de gelegenheid Lullabyplein, want Kerstmis naderde. Timmerlui hadden het plein in een mum van tijd omgebouwd tot een kampement met houten schuurtjes. Op de schragen verschenen olie in slangachtige flacons, sterke drank in alpenvaatjes, honing in monsterflesjes, eetbare hartjes, Betlehem in plastic en kruisen van blik. Een luidspreker zong onophoudelijk 'Slaap, engel, slaap', zo hard dat alle peuters verschrikt uit hun fluorescerende buggy's hingen om te kijken.

Ik wilde dit stuk aarde tegen het licht houden en de balans opmaken van een land dat sinds mensenheugenis aan de hand van buitenlandse heersers had gestapt of had meegespeeld in drama's die altijd weer eindigden met een bloedbad.

Een jongen met piercings in zijn neus en in zijn oren en bij nader toezien ook in zijn tong stelde zijn cd's tentoon. Ik vroeg hem wat hij mij, onwetende, aanbeval. Hij stopte me vijf doosjes in de hand, 'voor een zachte prijs'.

'Maar dit is allemaal Servisch', zei ik met gespeelde verontwaardiging.

Hij haalde zijn leren schouders op.

‘Helaas, maar het is wel coole muziek.’

‘Bedoel je dat het moeilijk is om toe te geven dat de agressieve buurman leuke muziek kan produceren?’

‘Ik bedoel’, zei hij, in het nauw gedreven, ‘dat de Kroatische muziek toevallig niet zo cool is.’

Was de onafhankelijkheid het aantal offers en vernederingen waard geweest? Hoe onafhankelijk was de onafhankelijkheid? Wat was er na de jaren negentig als een graat in het keelgat van Kroatië blijven steken? Werd die graat misschien aan iedere zui-geling meegegeven als reminder: ‘Vergeet je niet te verslikken in de geschiedenis?’

‘Wie een graat in zijn keel heeft,’ zei de duivelin ooit tegen me, ‘moet een flinke klap op zijn rug krijgen om die eruit te hoesten. Anders stikt ie.’

Kristijan, die zich voorstelde als ‘Kristijan, hoogleraar’, ontving me in zijn riante flat hoog boven de stad, waar hij me liet meegenieten van het panorama vanaf zijn balkon en van zijn Dal-matische wijn.

De graat spoorde ik meteen op.

‘Politieke correctheid verandert van toon’, zei Kristijan, hoog-leraar, ‘als ze wordt geschonden door een buitenstaander. Een buitenlander zoals jij bijvoorbeeld mag zich openlijk afvragen waarom hij de indruk heeft dat Servië vaak meer bevoordeeld wordt dan Kroatië. Als politiek correcte Kroaat is dit not done.’

Wat Kristijan, hoogleraar, bedoelde, was dat Servië in het bui-tenland weliswaar de reputatie had dat het in de burgeroorlog de veroorzaker van al het kwaad was geweest, maar dat men het op politiek, diplomatiek, linguïstisch en sociaal vlak in de loop van de afgelopen anderhalve eeuw vaak stilzwijgend had geaccep-teerd als superieur.

‘Kijk maar naar de straffen die het Joegoslavië-tribunaal uit-spreekt’, zei Kristijan.

Đurđa, een hoge staatsambtenaar, liet in haar kantoor espresso aanrukken en stond me te woord ondanks de nimmer zwijgende telefoon van haar chef, de minister. Haar opinie spoorde goed met Kristijans denkbeeld.

‘Kroatië heeft geen grote vrienden in Europa,’ zei ze, ‘maar Servië heeft, behalve goede vrienden in Europa, ook nog altijd oompje Rusland.’

‘De Franse president François Mitterrand’, zei Kristijan, ‘omhelsde Servië. Het Britse koningshuis had banden met het koninkrijk Joegoslavië in het interbellum.’

‘Onder het communisme’, zei Đurđa, ‘waren nagenoeg alle diplomaten Serviërs. Zij vertegenwoordigden de federatie.’

‘En ze deden het nog goed ook’, lachte Kristijan.

‘Beter dan de Kroaten’, vond Đurđa.

Hoe heette die graat dan? Wat was de concrete reden van de frustratie?

‘Er is een reden’, zei Đurđa. ‘Het minderhedenbeleid na de burgeroorlog. Men sprak af dat er weer Serviërs in het Kroatische parlement en in het politieapparaat zouden zitten. Daarvoor werden in de grondwet quota opgenomen. Discussies hierover zijn taboe.’

‘Er zijn dus wel degelijk taboes’, zei ik.

‘Natuurlijk. Een van mijn oversten bij het ministerie is een Serviër. Hij is daar gearachuteerd omdat daar volgens het quotum een Serviër moet zitten. Het parlement bestaat nu uit...’, ze telde op haar vingers, ‘HDZ’ers,^{xx} liberalen, boeren, Serviërs, een Tsjech, een Slowaak, een Hongaar en een zigeuner. Dat is het democratische systeem.’

‘Het is niet zo’, zei Kristijan, ‘dat we iets tegen een bepaalde groep hebben, maar we willen niet gedwongen worden om met hen samen te leven. Dat is niet gezond, na alles wat we hebben doorgemaakt: Serviërs aan het hoofd van legereenheden, Serviërs op ministeriële verantwoordelijke posities. In Joegoslavië

werden alle, ik herhaal alle belangrijke posten in Kroatië bezet door Serviërs.’

‘Men zegt weleens’, zei Đurđa, ‘dat de Serviërs niet dominant zijn, maar tot de helft van de negentiende eeuw kreeg het Kroatisch als taal bijvoorbeeld geen erkenning. Alles heette Servisch.’

‘Je kunt vandaag de dag moeiteloos Servisch gaan studeren aan de universiteit van Zagreb,’ zei Kristijan, ‘maar in Belgrado fronsen ze de wenkbrauwen als je vraagt waar de leergang Kroatisch is.’

Đurđa schetste me haar stamboom. ‘Ik weet waarover ik spreek als ik zeg dat het verbod op je eigen taal een diepe frustratie teweegbrengt’, zei ze. ‘Mijn moeder was een Hongaarse, mijn vader een Kroaat. Ik groeide op in Vojvodina, het noorden van huidig Servië met als hoofdplaats Novi Sad. Mijn grootouders waren Kroaten in Hongarije, die daar geen rechten bezaten. Als ze op straat Kroatisch durfden te praten, werden ze daarop aangesproken.’

Donat, die een uitgeversbedrijf had, trof ik in de koffiëbar van boekhandel Profil, naast de computerhoek waar studenten kwamen voor hun dagelijkse rondje surfen op zilverglimmende Apples. We praatten over hetzelfde: hoe mensen die elkaar naar het leven hebben gestaan, toch samenleven in Europa. Hij hekelde bepaalde organisaties die openlijk de verdediging van Slobodan Milošević op zich hadden genomen. Zij argumenteerden primo dat de Kroaten zich ook aan oorlogsmisdaden schuldig hadden gemaakt en dat Franjo Tuđman, als hij niet vroegtijdig was overleden, evenzeer had moeten worden berecht. Secundo wezen zij de rechtsgeldigheid af van het Joegoslavië-tribunaal, omdat het als instrument van de vs uitsluitend de belangen van de navo verdedigde en nooit een door hen gesteunde officier zou veroordelen, terwijl het daar wettelijk wel toe gemachtigd was. Het argument tegen het tribunaal was dat het politiek bevooroordeeld was.

Donat vertelde me ook over de Oostenrijkse auteur Peter Handke, die in Bosnië-Herzegovina een landgoed had gekregen van een boerenfamilie, uit dankbaarheid.

‘Handke was tijdens de burgeroorlog door Joegoslavië gereisd en had radicaal partij gekozen voor Servië. Toen Slobodan Milošević, die in zijn cel in Scheveningen was gestorven, begraven werd op zijn geboortegrond in Požarevac, op 18 maart 2006, hield Handke een vlammende pro-Servische toespraak. Handkes standpunt was dat Servië altijd al het slachtoffer van de geschiedenis was geweest, maar zijn kennis van de oorlog bleek erg gering. Zijn waarheidsliefde nam bizarre vormen aan. In zijn lijkrede zei hij: “De wereld, de zogenaamde wereld weet alles van Joegoslavië en Servië. De wereld, de zogenaamde wereld weet alles van Slobodan Milošević. De zogenaamde wereld kent de waarheid. Daarom is de zogenaamde wereld vandaag afwezig, niet alleen vandaag, niet alleen hier. *Ik weet dat ik niet weet. Ik ken de waarheid niet.* Maar ik kijk. Ik luister. Ik voel. Ik herinner me. Daarom ben ik hier vandaag, dicht bij Joegoslavië, dicht bij Servië, dicht bij Slobodan Milošević.”’

Donat, die als uitgever persoonlijk met Handke te maken had gehad, verborg zijn weezin achter een glimlach. ‘Een uitmuntend auteur,’ zei hij, ‘maar op een bepaald moment is hij helemaal doorgedraaid, net zoals de cineast Emir Kusturica. Handkes waardesysteem is ingestort toen hij zich bewust werd van zijn afkomst. Zijn moeder was een Sloveense kokkin, zijn vader een Duitse bankbediende, maar zij trouwde met een andere man, een Berlijnse trambestuurder. Handkes biologische vader, de bankbediende, was actief geweest onder de nazi’s. Dat kon Handke niet verteren. Bovendien pleegde zijn moeder zelfmoord in 1971, toen hij 29 jaar oud was.’

Donat liet me een studie zien van Louise Lambrichs, een Franse filosofe die in 2005 *Nous ne verrons jamais Vukovar* (Wij zullen Vukovar nooit zien) publiceerde, waarin ze de Joegoslavische

oorlog ontleedde op basis van het oeuvre van Handke en haar eigen psychoanalytische ervaring.

‘Handkes kijk op de burgeroorlog berust op een volslagen gebrek aan realiteitsbesef,’ zei Donat, ‘of op de onwil om de waarheid te zien. Zijn de verkrachtingen en de massamoorden soms begaan door marsmannetjes? Hij gaat tekeer als een oude tiener. Na alle rechtszaken en onderzoeken moet je gek zijn om de feiten van de burgeroorlog te negeren. Je moet gek zijn om de verantwoordelijkheid van Milošević te ontkennen, ook al is hij niet de enige verantwoordelijke en ook al kan er over bepaalde feiten worden gediscussieerd. Voor Handke gaat het blijkbaar alleen om opinies, niet om de historische waarheid. Is de ene dode soms meer waard dan de andere? Veroorzaakt een gedode Serviër een groter leed dan een gedode Kroaat? Hoe ver kan onze vrijheid gaan? Zijn we vrij om een genocide te ontkennen? De filosoof van de verlichting, Spinoza, zei: “Er is geen vrijheid zonder noodzaak.”’

Touwtrekken over wie het eerst begon, over wie het ruigst was, over welke slachtoffers betreurenswaardiger waren – die hele beschamende vertoning maakte deel uit van de verwerking van het oorlogsverleden.

Onder de straalkachel van een Zagrebs café luisterde ik naar het ontroerende verhaal van het onschuldigste slachtoffer van de oorlog: een kind. Maša Kolanović was een jaar of zes toen de eerste slachtoffers vielen. Nu bereidde ze haar doctoraal voor aan de universiteit van Zagreb. Zij publiceerde onlangs haar debuutroman: *Sloboština Barbie* (Vrijstad Barbie).

‘Zo zie ik de oorlog,’ zei Maša, ‘door de ogen van het kleine meisje dat met de poppen speelt in de kelder van een appartementengebouw, tussen potten ingemaakte kool en strategisch gestrooid rattenvergif. Dat was het paradijs van de kinderen.’

In haar boek vertelt Maša Kolanović hoe ze poppen toegestuurd krijgt van verwanten in het buitenland. Samen met haar

vriendinnen bouwt ze een aparte wereld op, die op het eerste gezicht utopisch lijkt, maar gaandeweg op een subtiele, soms sarcastische manier over de splitsing van het land blijkt te gaan. De kunstmatige fatterigheid en de buitenlandse glamour van de barbies worden op hun kop gezet. Ken mist bijvoorbeeld een oog en een hand. Het thema is de prijs die men betaalt voor het verlies van nuance.

‘Het is een mengeling van alle mogelijke teksten en genres,’ zei Maša tegen me, ‘zoals *Twin Peaks*, Joegoslavische klassieken, zwarte komedie, detective, propaganda, televisieverslagen, griezelverhalen. Al spelend steken de kinderen de draak met de stoerheid en de nationalistische excessen van alle partijen. Achteraf gezien was dit precies wat wij in die stinkende kelder deden, al hadden we dat natuurlijk niet door. Ik ben een twintiger en ik denk aan de toekomst, maar ik draai me ook om, want ik wil de wereld niet op een simplistische manier zien. Wie niet omkijkt, is dom. De vraag is: wat wil ik weten als ik omkijkt? Wil ik objectief zijn? Dat is onmogelijk. Alles is interpretatie. Iedereen heeft zijn verhaal. Het is mijn taak niet om te oordelen, maar om naar alle stemmen te luisteren en zo een beeld te geven van een werkelijkheid vol paradoxen.’

Ik hoopte stiekem dat Maša’s jeugdige charme de poppenspeler zou overtuigen om van haar boek een voorstelling te maken.

Zijn uitspraken over het nationalisme achtervolgden me. Nationalisten zouden het idealisme in een kooi stoppen. Het nationalisme zou vooral iets negatiefs zijn, een negatieve categorie, die leeft van de negatie en door de negatie. Dat sloeg natuurlijk op de heilige Tudman. Toen ik half Zagreb aan de tand voelde over hun gevoelens, kwam het nationalisme uiteraard vaak aan bod. Ik vroeg me af waarom Kroaten zich vaak zo lichtgeraakt gedroegen als de agressieve kant van het nationalisme ter sprake kwam.

Ada was resoluut als altijd. ‘Je moet kunnen zeggen dat je je land bekritiseert omdat je ervan houdt.’

Đurđa zei: ‘Mensen kunnen tegengestelde visies hebben, maar dat betekent niet dat je de ander moet voorstellen als radicaal verkeerdt.’

‘Wie kritiek uit op het Kroatische nationalisme,’ zei Donat, ‘zijn vaak ironici die munt willen slaan uit hun positie als dissident, zoals vroeger onder het communisme. Dan is de vraag: hebben ze ongelijk? Nee, vaak hebben ze ook gelijk. Maar het is hun te doen om de pose. Zij willen graag slachtoffertje spelen. Ik houd niet van het exhibitionisme van de vermoorde onschuld.’

‘Er zijn critici van het regime geweest’, zei Đurđa, ‘die bij het begin van de oorlog emigreerden omdat ze het niet eens waren met de politiek van Tudman. Dat is hun goed recht. Maar toen ze in het buitenland kwamen, verkondigden ze dat ze het land uit waren gezet. Kijk, dat is hypocrisie. Zij zijn nota bene zelf weggegaan.’

‘Bovendien’, zei Kristijan, hoogleraar, ‘gaven de media ongehooflijke honoraria voor het verkondigen van die onzin, tot vijfduizend euro per maand.’

‘Hoe kan een land als Duitsland,’ zei Ada, ‘waar in de eenentwintigste eeuw nog steeds neonazistische manifestaties worden toegelaten, zich negatief uitlaten over Thompson, die een idioot en een slechte zanger is en zich anders zou moeten gedragen, maar die niets neonazistisch doet?’

‘Er zijn mensen’, zei Đurđa, ‘die een bepaald aspect uit de geschiedenis lichten en dat voorstellen als iets algemeen. Ze overbelichten een nazibeul uit Kroatië, terwijl er in Duitsland véél meer zijn, en ze schreeuwen: “Zie je wel, Kroatië is een fascistisch land!”’

‘Je ziet het telkens weer gebeuren’, zei Kristijan, ‘en het werkt altijd, maar het is altijd fout: Jorg Haider is gelijk aan Oostenrijk, Geert Wilders aan Nederland, het Vlaams Belang aan Vlaan-

deren, de Amerikaanse extremisten aan de vs, et cetera. Wat een gebrekkig wereldbeeld.'

'Het geldt ook voor de Tweede Wereldoorlog', zei Đurđa. 'Er zijn mensen die het ustašaregime, dat crimineel en krankzinnig was, simpelweg gelijkschakelen met het Kroatische volk.'

'De waarheid is dat als het ustašabewind een algemene mobilisatie had doorgevoerd,' zei Donat, 'het alleen maar tegenwind had gekregen.'

'Erger nog,' zei Đurđa, 'er waren mensen die tijdens de burgeroorlog, 46 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, de Kroaten nog steeds gemakshalve ustaša's noemden.'

'Er zijn ook mensen', zei Ada, 'die ons verwijten dat we de wapens hebben opgenomen. Dat de Kroaten werden aangevallen door de Serviërs, is een historisch feit, dat kan toch niemand ontkennen. Wie wordt aangevallen, verdedigt zich.'

Ik hoorde de woorden van Damir, de patriottische Poisonman uit Pula, weer in mijn hoofd: 'Wat zou je doen als iemand een geweer op je kind richtte?'

'Europa heeft veel te lang gearzeld om in te grijpen,' zei Đurđa, 'en hoe langer de oorlog aansleepte, hoe meer oorlogsmisdaden ook Kroatië heeft begaan. Wij schamen ons voor wat wij hebben gedaan, maar er is geen enkele Serviër in Kroatië die na de oorlog heeft gezegd dat het hem speet.'

'Weet je', zei Kristijan, 'hoe de Serviërs ons tegemoetkwamen? Ze hadden een liedje gemaakt: "Slobo, daj salate, bide mesa, bide mesa, klademo Hrvate!" Dat wil zeggen: "Slobo (dan Milošević), breng de salade, wij zullen het vlees brengen, wij zullen het vlees brengen, wij slachten de Kroaten."'

Kristijans verdriet ging over in gehoest. Hij pakte zijn zakdoek en keek erin. Ik beeldde me in dat hij een graat zag liggen.

Ik had er ook een ingeslikt, tot brakens toe.

Het vermoeidste lichaamsdeel van Europa

Hendrik kwam aanzetten op zijn zwarte Hollandse fiets, om zich heen blikkend alsof hij over de Oudezijds Voorburgwal reed.

Ik zag onze gesprekken altijd nieuwsgierig tegemoet. Hij had Nederland allang verruild voor Kroatië en was als geen ander op de hoogte van de Kroatische ziel, die hij kritisch maar liefdevol in zijn handen woog. Onze eigen zielen gooiden we op een kroegtafel en besprenkelden we met bier.

‘Er is geen enkele stad op aarde’, zei hij, ‘die op Zagreb lijkt.’

Op mijn vraag ‘Wat nieuws?’ brandde hij meteen los.

‘Is de categorie maffia oké?’ Hij nam een slok babbelwater uit een Karlovačkoglas. ‘Ik heb een verhaal voor je met een Hollandse en een Belgische connectie, dus het gaat ons allebei een beetje aan. Bovendien heeft het een hoog Hollywoodgehalte, dus als je het opschrijft, kun je er een fortuin mee verdienen.’

Mijn fantasie sloeg al op hol.

‘Er was eens’, zei Hendrik, ‘een Belgische avonturier. Hij heette James Marty Cappiau en was in de burgeroorlog hierheen gekomen. Hij klaarde vuile klussen voor het ministerie van Defensie en diende in de Eerste Kroatische Wacht of de zogenaamde Pretorische Wacht van Franjo Tudman. Zo ging dat, een pot nat. Een van zijn missies was de moord op de maffiabaas Vjeko Sliško, bijgenaamd de koning der muntautomaten, omdat hij zijn fortuin had gemaakt met trekkasten. De afrekening gebeurde op een bedrijvig plein in het centrum. Alles verliep gesmeerd, maar toen Cappiau had geschoten, slaagde de muntenkoning erin te ontsnappen, hoewel hij zwaargewond was en later zou sterven. Kun je je voorstellen: paniek, verwarring, alle trauma’s van de oorlog in de echo van één knal? Enkele omstaanders mengden zich in de chaos. Ze grepen Cappiau, zodat de lijfwacht van de muntenkoning, Ivica Bertić, hem op zijn beurt kon omleggen. Exit Cappiau.’

‘Wanneer was dat?’

‘Op 22 maart 2001.’

‘De Belgische connectie is duidelijk, maar waar is de Hollandse?’ vroeg ik ongerust.

‘O,’ grinnikte Hendrik, ‘de Hollandse connectie was de minnares van Cappiau. Kort voor het incident was hij met haar in een hotel. Hij had haar gekust en gezegd: “Wacht hier even op me, schat, ik heb nog iets te regelen.”’

‘Mooi’, zei ik.

Vervolgens ruilden we van rol. Ik somde de steden en de mensen op die me de afgelopen weken hadden geïnspireerd, en noemde de redenen voor mijn bezoek aan Zagreb. Hij was er een van.

‘Waarom?’ vroeg hij.

‘Omdat ik wil weten’, zei ik, ‘wat je zo fascineert aan dit land.’

‘Het is de dubbelheid’, zei Hendrik. ‘Enerzijds is het hier op het irritante af geborneerd. Anderzijds vind je hier wat je ergens anders niet vindt.’

Dit was Hendriks bijzondere talent: hij kon in één zin al een heel gesprek samenvatten, zodat de rest alleen maar de verklaring van die ene zin was.

‘Met geborneerd bedoel ik’, zei hij terwijl we onze Karlovačko hieven, ‘dat de mensen zichzelf hebben opgesloten in een bepaalde manier van nationalistisch denken, waar ik niet zo van houd.’ Hij smakte met zijn lippen. ‘Dit is nou toch stukken beter dan Ožujsko, vind je niet? Ožujsko lijkt eerder op wat je afscheidt als je veel bier gedronken hebt dan op het bier zelf.’

‘Wat vind je hier dan?’ vroeg ik.

‘Een geweldig gebrek aan efficiëntie’, zei Hendrik. Zijn glimlach kwam net iets te laat om zijn zin de glans van de ironie te geven.

‘Je meent het’, zei ik.

‘Natuurlijk.’

‘Maar het stoort je niet?’

‘Ja, maar niet meer dan de dodelijke efficiëntie in andere maatschappijen.’

Hij trof me op mijn zwakke plek. De manier waarop ik dit land in mijn gedachten aan het omploegen was, grensde inderdaad aan dodelijke efficiëntie, want om er iets van te doorgronden, moest ik alles in een oogopslag kunnen zien.

‘Ik wens je veel sterkte met het doorgronden van dat rare, ondoorgrondelijke Kroatië’, lachte hij. ‘Othello zei het al zo treffend: “Nothing that is so, is so.” Shakespeare had hier ongetwijfeld Kroatië op het oog. Als je zegt dat je een boek schrijft over Kroatië, begrijp ik de zorgen en de scepsis van sommige mensen wel. Er is namelijk al zoveel gemakzuchtige onzin over ons geschreven in het Westen. Begrijp me goed, dit is allerminst een pleidooi voor nationalisme of de rechtvaardiging van allerlei oorlogshandelingen. Als iemand vreemd staat tegenover de mythomanie die hier heerst, ben ik het. Juist daarom, omdat zowel Oost als West voorbijrent aan de realiteit hier, zou een persoon met rake observatiedrift goud waard zijn.’

Kon die observatiedrift tot ongerustheid leiden? Ik zei dat veel mensen in bedekte termen tegen me hadden gezegd dat de oorlog van de jaren negentig mogelijk niet de laatste was.

‘Iedere vijftig jaar is het hier oorlog,’ zei Hendrik, ‘omdat eschatologie en wanhoop elkaars burens zijn. Maar waarom wanhoop? Zo slecht was de levensstandaard al die tijd toch niet? Dat maakt die wanhoop des te fascinerender. Metafysica is hier in het spel. Probeer dat maar eens te begrijpen. Des te fascinerender is dat wie aan die wanhoopsbuien lijdt, het niet eens doorheeft.’

‘Maakt het de mensen dan niet kritisch?’ vroeg ik.

‘Kritisch?’ Hendrik lachte. ‘Ik ben bang dat je hier iets te veel vraagt. Hier maak je in levenden lijve mee wat het is wanneer mensen als groep, als geheel, geloven in een doctrine, dat is te

zeggen, per se willen geloven in een doctrine, en hoe beknellend dat werkt op iedere vruchtbare discussie. Als je afwijkt van het concept of als je dit bespreekbaar wilt maken, zit je volstrekt fout, en dan houdt de communicatie op. Een dissidente denkstijl als alternatief voor de nationalistische bestaat dan ook niet. “Links” en andere zogenaamde andersdenkenden willen hooguit andere dingen naar voren schuiven als belangrijk, maar op het vlak van de rechtvaardiging voor wat er in de jaren negentig is gebeurd, bestaat geen alternatief verhaal. Het is een collectieve dwangbuis. Het is georganiseerde, zelf in stand gehouden onvrijheid, zelf gewilde onvrijheid. Afijn, zoiets. Ik ken zoveel mensen die meteen verongelijkt zijn als je kritisch durft te zijn.’

Ana in mijn hoofd: dat je alleen kritisch mag zijn uit liefde. Damir, die ‘onverdraagzaamheid’ zei, maar haat bedoelde, en toen hij ‘haat’ zei en ik dat woord corrigeerde in ‘onverdraagzaamheid’, schudde hij zijn hoofd en zei: ‘Nee, ik bedoel haat.’

‘De haat en de onverdraagzaamheid nuanceren of ze van een andere kant bekijken,’ zei Hendrik, ‘dat is de grootste hinderenis, de graat die in de keel is blijven steken. Zoiets wordt vaak beschouwd als uiterste naïviteit en zinloos idealisme.’

De duivelin had het hier ook over gehad, net zoals de popenspeler. De oude Grieken noemden het kortweg cynisme.

‘Men vindt het een teken van eigen intelligentie’, zei Hendrik, ‘dat men cynisch kan reageren, maar dat dit evenzeer een onvruchtbare en agressieve houding is, wil niemand zien. Als cynisme de grootste blijk van verlichting en slimheid is en al het andere in rook opgaat, omdat echt niemand erin mee wil gaan, dan vind ik dat enorm triest.’

‘Bedoel je dat dit weleens een basis zou kunnen zijn voor nieuwe conflicten?’ vroeg ik.

‘Misschien’, zei Hendrik, ‘vind je op de Balkan op een sterkere manier uitgedrukt waar heel Europa door geplaagd wordt: de volstrekte onwil om met elkaar te leven, om overnieuw te

beginnen. Daarom is dit het continent van het verleden. Dat ook de Europese Unie alleen kan overleven als er een werkelijk frisse impuls door Europa stroomt, is al voorgoed vergeten en begraven.’

Ik vertelde over het onderbewustzijn van de beschaving.

Hendrik haakte erop in. ‘De collectieve waan in het denken van de mensen, als je dat nog denken mag noemen, verbaast me. Het is een muur waar niemand zich uit losbeitelt. Dit is het eerste tijdstip in de geschiedenis dat de mensheid meer gelooft in de absolute ondergang dan in enige utopie en dat ze zich daar tegelijk niet bijzonder druk over maakt. De vernietiging van het geloof in de utopie heeft behalve goede kanten ook heel veel slechte kanten, dat blijkt meer en meer in het versleten Europa, met als allervermoeidste lichaamsdeel de Balkan.’

Toen ik hem veel later vroeg met wie ik volgens hem nog contact moest zoeken, schoof hij me een briefje met een nummer toe.

‘Heb ik al’, lachte ik. Hij fronste zijn wenkbrauwen.

Alle wegen leidden naar de duivelin.

Het Scheve Pad

Klokke acht wachtte de duivelin me op onder Josip Jelačić. De ban stond in turkooizen licht, met de blik op het zuidwesten gericht, onverstoorbaar in de stuifsnieuw.

‘Ik rammel,’ zei de duivelin, ‘en bovendien is het nog hartstikke vroeg. Waarom hebben we eigenlijk zo vroeg afgesproken?’

Ze troonde me mee naar de lawaaierige kelderverdieping van pizzeria Nokturno. In een tochtige hoek op een verhoging was een tafel vrij.

We bestelden het bier dat Hendrik met urine had vergeleken – de duivelin riposteerde: ‘Het is in ieder geval lekkerder dan Heineken!’ – en pizza’s met een diameter van veertig centime-

ter. We sloegen de gaande en komende bezoekers gade: studenten, toeristen, zakenlieden, verliefden, eenlingen – de hele mensheid, en wij keken toe vanaf onze verhoging als vanaf een berg.

‘Nu de verrassing’, zei ze op de gladde, hellende stoep van de Skalinskastraat.

Het vertrouwde Zagreb had zich tijdens ons pizzadiner verstopt onder een witte deken, die door de duivelin was besteld. De tien slagen van de kathedraalklok gaven de avond iets feestelijks. Op het Lullabyplein weerklonk het ‘Slaap, engel, slaap’, maar de engelen sliepen allang. Een kromme eeuweling trok aan mijn jas. Op de hoed van de ban groeide een sneeuwkegeltje. Een groep nonnen fladderde over het plein en bezette een volledig tramstel. In boekhandel Algoritam in de Gajstraat applaudisseerde men voor een buigende dichter.

Een donderslag deed me opschrikken. De duivelin barstte in lachen uit. Enkele weken geleden waren de straten van Zagreb afgezet met hekken om bloedsporen te onderzoeken. Nu vierden studenten feest met *vatromet*, vuurwerk op een dakterras. Bonte bloemen van vuur vulden de hemel boven het Lullabyplein.

Over een uurtje zou de stad uitgestorven zijn. Geen trams, geen auto’s, jong en oud naar bed, alle tapperijen dicht. We sjokten door de sneeuw, zoals die dag in de Krajina. Zij wist waar het leven doorging, als het hier straks werd uitgeschakeld. In de botanische tuin sliepen de tropische plantjes in hun warme kassen. De standbeelden stonden te dommelen en zouden omvallen als ik even niet toekeek.

Daar lag de darm van de stad, waarlangs iedereen op het spitsuur brommend verdween. In een van de bochten, de eerste links, rees een muur vol graffiti op. Ik speelde ‘Krivi Put’, ‘Het Scheve Pad’.

‘De duivel schijnt altijd op de grootste hoop’, zei mijn tochtgenote terwijl ze een ijzeren deur openduwde. Een monsterlijk kabaal overspoelde me.

Dit was ooit een morsige clubzaal van oudgedienden, een illegale branderij of een ondergrondse drukkerij, of alles tegelijkertijd, in ieder geval straalde deze tent een en al Joegoslavië en Balkan uit, een hutspot van anarchie en drankzucht. Kleurige spots sneden de sigarettenrook in stukken. Kroatische rock sproei- de uit de speakers. No Thompson allowed. De gasten hingen in deinende tabakswolken bij de toonbank en schreeuwden in elkaars rode oren. In het midden op een zanderige dansvloer hiphopten enkele stellen. De temperatuur was zomers. In het onverlichte deel zaten enkele wereldverbeteraars in een mist van wiet naar de huppelende mensheid te gapen.

Een halfuur verbroedering met het wakkerste deel volstond om op de beste eau de vie de poire William te worden getrak- teerd. Wat had ik gedacht? Mijn vriendin de duivelin had deze ontmoeting natuurlijk op touw gezet onder het label: ontmoet de toekomst van Kroatië.

Ik besepte dat deze jongeren een generatie vormden die ‘oor- logsvrij’ was, in tegenstelling tot hun ouders en grootouders. Althans, ze hadden zoals de schrijfster van *Vrijstad Barbie* alleen vage herinneringen aan oorlog. Ze hadden geen enkele keuze hoeven maken die hun het leven kon kosten of achteraf zou wor- den aangerekend. Hun wapen was gesnater. Van het discussië- ren maakten ze een sport. In vergelijking met hun ouders – mijn generatie – hadden zij het voordeel dat ze niet genuilkorfd waren door een repressieve politiek. Hun ouders in Joegoslavië hadden – zoals de filosoof onder mijn nieuwe kennissen het uit- drukte – alleen sotto voce kunnen praten om overijverige verklik- kers niet op ideeën te brengen.

‘Wij’, riep hij in mijn oor, ‘kunnen spreken zonder angst. Wij zijn vrij.’

Het woord ‘vrij’ bracht een lawine aan reacties teweeg.

‘Vrijheid bestaat niet!’ schreeuwde een historicus. ‘Gisteren

waren we schatplichtig aan Belgrado, morgen aan Brussel. Zo gaat het al eeuwen en het houdt nooit meer op.'

'Kroatië is het rijk van de illusies', zei een chemicus. 'Het is ontstaan uit de samenvoeging van vele elementen en het gaat op in een groter geheel.'

Mijn duivelin mengde zich in de discussie. 'Er is al zoveel onzin verteld over ex-Joegoslavië, maar dit is de grootste onzin. Wat zou dat dan moeten zijn, dat groter geheel?'

Iemand schreeuwde: 'Europa!'

'Wat betekent Europa?' riep de duivelin. 'Een kunstmatige, op geld en grond gebaseerde groep van zevenentwintig leiders, die argwanend naar elkaar loeren. Wat krijgen ze gedaan? Niks. Wat hebben ze gemeenschappelijk? Niks.'

Iedereen keek opeens naar mij, omdat ik uit een land kwam waar niemand meer van wist dan dat het een hoofdstad had die ook Europa's hoofdstad was.

'Brussel', zei ik, 'is Europa, niet omgekeerd. Wat in Brussel wordt beslist, wordt beslist door de zevenentwintig hoofden, waarvan België er maar eentje is, en binnenkort zijn jullie het achtentwintigste hoofd.'

'In plaats van alles over één kam te scheren', zei de duivelin, 'zouden we beter meer aandacht kunnen hebben voor de verschillen.'

'Dan kunnen ze opnieuw prikkeldraad en militaire wachtposten bij elke landsgrens neerzetten', zei een meisje met een Aziatisch gezicht.

'Ik vind dat het idee van nationale staten zou moeten verdwijnen', zei een jongen die een tijdlang als glazenwasser in Amsterdam had gewerkt en me opeens in het Nederlands met een Jordans accent aansprak.

'Voor de communisten was het gebruikelijk om alles onder één noemer te brengen,' zei de duivelin, 'één taal, één natie, één

groot volk, zonder lokale, etnische, religieuze of taalkundige verschillen. Mogen we nu eindelijk onszelf zijn?’

‘Het nationalisme’, zei een hippiemeisje, ‘is misschien een besmukt begrip na een nationalistische oorlog, maar geef ons enkele jaren om te groeien. Je laat een kind toch ook pas los in de maatschappij als het op zijn eigen benen kan staan.’

‘Nationaliteit en godsdienst’, zei de filosoof, ‘zijn de twee stikken zonder welke de meeste mensen niet kunnen lopen.’

‘Als iedereen zichzelf moet kunnen zijn in dat nieuwe Europa van jou,’ zei een advocaat, ‘moeten homo’s dat ook kunnen. Weet je dat de gay parade in Zagreb politiebescherming nodig had, omdat omstanders ons bekogelden?’

Een meisje met roodgeverfd haar, dat tot nu toe niets had gezegd maar fronsend had toegehoord, knikte opeens heftig. ‘Er zijn zelfs intellectuelen die homofilie een ziekte noemen.’

‘Diezelfde mensen zijn in staat je voor het gerecht te slepen als je zegt dat je atheïst bent’, zei de glazenwasser.

Enkelen schudden het hoofd. ‘Zo erg is het niet, maar je kunt inderdaad beter je mond houden.’

‘Zie je nou wel dat vrijheid niet bestaat!’ schreeuwde de historicus.

‘Wil er soms iemand terug naar Joegoslavië?’ vroeg het hippiemeisje.

Een lachsalvo.

Ik wist dat onder gelach vaak gêne schuilging. Op een ander moment had uitgerekend de duivelin, die ouder was dan de meesten in Krivi Put en zich Joegoslavië dus nog herinnerde, me op een onbewaakt of door alcohol ontremd moment verteld dat ze afkomstig was uit een voorbeeldig communistisch gezin, dat ieder jaar een vakantie kreeg met alles erop en eraan. Waar ging die vakantie dan naartoe? ‘Naar bevriende landen zoals Iran’, zei ze prompt.

Een dichter die van de liefde probeerde te leven en elk links logo meteen op zijn jas speldde terwijl hij het antiglobaliseringsboek *No Logo* van de Canadese journaliste Naomi Klein als zijn bijbel beschouwde, zei: ‘Het is een taboe om te zeggen dat je nieuwsgierig bent naar de goede kant van Joegoslavië. Ik wou dat ik één dag kon terugkeren naar die tijd om te weten hoe het was.’

‘Joegonostalgie is niet taboe’, zei de polyglotte filosoof, ‘het is misdadig.’

Algemeen geschreeuw.

‘Als we gaan schelden, jongens,’ riep de duivelin boven iedereen uit, ‘keert onze buitenlandse gast meteen terug naar huis.’

‘Weet je wat zo gek is,’ zei hun buitenlandse gast, ‘en ik weet waarover ik praat, want toen ik zo oud was als jullie, leefde Tito nog, het is gek dat sommigen terugverlangen naar een land dat ze nooit hebben gekend. Het is nostalgie naar een ingebeeld land, heimwee naar het onbekende.’

‘Kan een utopie ook slecht zijn?’ vroeg de glazenwasser zich af.

‘Dan is het een antiutopie, synoniem dystopie’, zei een slavist. ‘Daarover hebben de Russen dikke boeken geschreven.’

Iemand lachte onbeschaamd. ‘Die wisten waarover ze het hadden!’

De duivelin trachtte een nieuwe scheldpartij te bedaren en zei toen: ‘Ik heb de indruk dat we zowel van het communisme als van het kapitalisme het slechtste hebben genomen.’

‘Je kunt het verleden niet ongedaan maken’, zei de historicus.

‘Als dat kon,’ zei de filosoof, ‘zou je een ongelooflijk gesprek kunnen opzetten tussen mensen die het slachtoffer waren van de paradox van de geschiedenis: tussen mijn ene grootvader, die door de fascisten is vermoord, en mijn andere grootvader die door de communisten is vermoord. Ze wilden allebei hetzelfde: vrijheid.’

‘Wat dan met mijn eigen vader?’ schreeuwde de glazenwasser. ‘Hij vocht in de jaren negentig voor de vrijheid van zijn land en wordt nu door dat zogezegd bevrijde land beschuldigd van oorlogsmisdaden, samen met de bandeloze schoften tegen wie hij streed.’

Zo ging het nog een tijdje door, totdat iedereen een schorre keel en rode oren had en enkelen besloten te gaan hiphoppen op de dansvloer. De duivelin, die danste noch sliep, strooide zoenen om zich heen en verdween alweer naar een buitenland. Ik bedankte haar omdat ze me letterlijk op het scheve pad had gebracht en beloofde haar spoedig te bellen.

Voor vandaag zat het wereldverbeteren erop. De poire William van Bosnisch maaksel stemde me filosofisch. Zou de mensheid van de toekomst haar bestaan eindelijk zonder bloedvergieten kunnen leiden? De jongeren vielen elkaar in de armen, niet omdat ze zo van elkaar hielden, maar omdat ze dronken waren.

Ik werd overigens ook almaar filosofischer. Dezelfde verraderlijke spiritus dreef mensen naar het slagveld, veranderde hen in beesten, verhief hen tot helden of smeed hen neer in een modderig massagraf. Sinds kort leed ik aan plotselinge waanvoorstellingen, omdat ik op mijn computer te vaak naar archiefbeelden van de oorlog keek. Ik beeldde me in dat ik midden in een uitzichtloze situatie was beland en dat de mensen die me kort tevoren nog vriendelijk hadden bejegend, opeens vijanden waren geworden. Ik stelde me voor dat ik een jongetje was, in een bergdorp aan de grens met Bosnië-Herzegovina, in een prachtig landschap, in het hart van het paradijs, en dat ik in een naburig dorp wilde aanbellen bij het meisje voor wie ik door het vuur zou zijn gegaan, maar de dorpsweg was afgesloten met prikkeldraad en de huizen aan de andere kant stonden in lichterlaaie. Soms hoorde ik mensen tieren die ik nooit had gekend, maar over wie mij was verteld met liefde, en ik wist dat die liefde met een klap was verwoest.

Ik viel mijn nieuwe vrienden om de hals, niet omdat ik dronken was, maar omdat ik hun een gelukkig leven wilde wensen, zoals een bezorgde buschauffeur die zijn passagiers door het gevaarlijke bos naar huis heeft gebracht, en ik verliet Het Scheve Pad.

Voor mij was er helaas geen laatste bus meer. Zagreb trok zijn witte deken over zijn hoofd en deed alsof het sliep. Op mijn wandeling naar Novi Zagreb dacht ik na over hoe ik met Hendriks maffiaverhaal fortuin zou kunnen maken. Op de brug over de Sava lag een bloedende kater, die iets naar me schreeuwde wat ik niet kon verstaan.

6. Twee versies van de hel

Je bent Jasenovac

Dit is wat ik zag.

Naakte mannen met starre gezichten op een wagen, die over een ringvormig spoor wordt voortgeduwd in een eindeloze carrousel.

Een vrouw die een ogenblik stilhangt in de lucht, nadat ze door zingende soldaten op een deken is gejonast.

Een jodin die ritueel door bajonetten wordt doorstoken, terwijl uit haar open mond een bruiloftslied klinkt.

Een man in een maatpak die aan een kruis wordt genageld.

Een zwerver, vergroeid met een enorme rugzak, die met zwarte doeken wordt ingepakt.

Een jonge vrouw met een vlekkerige huid, die bloedend aan een schandpaal hangt.

Een massa mensen die met nietsziende ogen voortsjokken door een leeg landschap naast ossenkarren met al hun wereldse bezittingen.

Een gebroken stem die zingt: ‘Als je je haar laat hangen, o schoonheid, zal dat de bloesem van de roos verschroeien.’

Een andere stem die huult: ‘Het sneeuw witte kleed dat jullie bij het doopsel is gegeven, is nu zo smerig als de lap waarmee de latrine wordt schoongemaakt.’

Een derde stem die schreeuwt: ‘Stank is de heraut van de dood.’

Dit is wat ik zag: het perpetuum mobile van de lijdende mensheid. Een van de meest ambitieuze delen van *Het onderbewustzijn van de beschaving*, dat ik bestudeerde op foto's en cassettes, die bedekt waren met het goudstof van de tijd.

Mijn gedeukte Volkswagentje zette koers naar het oosten. Op de snelweg door het vlakke land langs de Sava dacht ik aan de glorieuze momenten van de poppenspeler, aan de tijd dat de kranten vonden dat hij erin slaagde bitterzoet en tragisch met elkaar te verzoenen. Zijn beelden van de lijdende mensheid hadden de internationale aandacht getrokken. Omdat hij de bron van het kwaad niet benoemde, werd zijn beeldentaal merkwaardig genoeg soms gebruikt door tegengestelde politieke gezindten. Maar om wat voor kwaad ging het eigenlijk? Wat had hem geïnspireerd tot deze wrede voorstelling? Mijn tocht van Zagreb naar het oosten moest hieromtrent uitsluitsel geven.

Het eerste doel was Jasenovac.

Jasenovac is zo onooglijk dat het op sommige kaarten niet eens voorkomt. Het ligt langs de in de Joegoslavische tijd aangelegde snelweg van Ljubljana naar Belgrado, vlak voor je Slavonië binnenkomt, pal op de grens met Bosnië-Hercegovina, op de oever van de Sava. Vanaf hier verlaat de Sava het Kroatische binnenland en vormt zij de grens met Bosnië-Hercegovina. Er wonen ongeveer tweeduizend mensen.

Die ochtend sloeg de regen zo genadeloos neer dat hij nooit meer leek te zullen ophouden. Het was ijskoud en de akkers stonden blank. Zover ik kon kijken, strekte de donkergroene vlakte zich uit. Nergens viel een levende ziel te bekennen. De paarlemoeren wolken hingen zo laag dat ik ze kon aanraken. Opeens doemde een bordje op: 'Jasenovac'. Een eind verderop lag het land van de rivier de Bosna, Bosnië, maar de grens was hier hermetisch dicht.

Jasenovac was niet meer dan een handvol woningen rond een gebedshuis. In alle gevels zaten kogelgaten. Hier en daar gaap-

ten de zwarte ogen van uitgebrande woningen. Soms een u op een muur, of NDH.^{xxi} In een bocht een verroeste tank, een kruisbeeld, een grafheuvel met foto's van jonge mannen. Onder de kerktoren was de kruidenier, die op een bord verse paprika's aanprees. Ernaast zat de kapper rokend te wachten op iemand die zijn haar te lang vond. De regen had een terras weggespoeld. Een kind reed op een fiets met een ossenkopstuur. Een ander kind reed op rolschaatsen achter een tractor aan. Ik voelde dat ik werd nagestaard toen ik mijn raam opendraaide om de kogelinslagen in de witte kerkmuur te fotograferen. Hoe lang was de oorlog afgelopen? Drie weken? Drie maanden? Men was aan de ruïnes gewend geraakt na meer dan anderhalf decennium.

Ik sloeg een hobbelige weg in langs de Sava naar een enorme weide. Bij een spoor waarop een locomotief en enkele roestbruine veewagens stonden met het opschrift 'Ljubljana-Jasenovac', besloot ik te voet verder te gaan. De regen striemde me in het gelaat. Ik was vaker op dergelijke plaatsen geweest en wist: er bestaat geen immuniteit voor de desolaatheid, waarin de late echo klinkt van hels rumoer. De regen arceerde mijn beeld, alsof hij alles wilde wegwissen.

De weide was bezaaid met heuvels en kuilen. In het midden prijkte een reusachtige bronzen bloem. Naast de sculptuur stond welgeteld één appelboompje, dat de verlatenheid van de weide nog meer accentueerde.

Van het treinstel naar de bloem kronkelde een vlonder. Ik volgde het pad en verschanste me onder de ijzeren bladen van de bloem. Op de binnenkant van de bloem stond een gedicht van Ivan Kovačić (wiens ogen waren uitgestoken):

Waar is dat kleine geluk, het schijnsel van het raam,
het zwaluwnest, de zoete tuin?

Waar is de slaperige deken van de wieg,
of bij de drempel de zon aan mijn voeten?

Hier bevond zich van augustus 1941 tot april 1945 een concentratiekamp dat onder supervisie stond van het Departement III van de zogenaamde 'Ustaša Narodna Služba'. De commandant heette Vjekoslav Luburić, bijgenaamd 'Maks', en zijn zwager Dinko Šakić was de directeur. Het kamp, dat officieel een werk- en opvoedingskamp heette te zijn, bestond uit vijf grote en drie kleinere afdelingen, die zich uitstrekten over 240 vierkante kilometer. Een van de andere afdelingen was het vrouwenkamp van Stara Gradiška. Het was het grootste kamp in Kroatië en een van de wreedste van de hele Tweede Wereldoorlog. Waar nu heuvels en kuilen waren, stonden ooit de gevangenenbarakken.

Ik heb met talloze mensen over dit kamp gepraat en heb er heel wat lectuur op nageslagen. Kennelijk is er nog steeds geen eensgezindheid over de ware toedracht en het aantal slachtoffers. Sommigen noemden enkele tienduizenden, anderen bijna een miljoen. De cijfers werden ook gebruikt voor politieke machinaties. Het kampencomplex had een capaciteit van zeventienduizend gevangenen. Gemiddeld, heb ik berekend, zouden er zo'n half miljoen mensen zijn omgekomen, dat wil zeggen uitgeroeid of 'opgeruimd' in de terminologie van de oorlog.

Voor de onduidelijkheid over de aantallen waren diverse redenen. De meest voor de hand liggende reden was dat de ustaša's alles hadden opgeblazen, vaak nog met de gevangenen in de gebouwen, in de loop van de oorlog, en vooral vlak voor de bevrijding op 2 mei 1945.

Een andere verklaring was dat de Kroatische directie van het kamp niet steeds alle details had genoteerd. De zeldzame teruggevonden documenten vermeldden bijvoorbeeld wel hoeveel wagons er waren binnengereden, maar niet hoeveel mensen daarin zaten.

Nadat de asmogendheden Joegoslavië op 6 april 1941 waren binnengevallen, werd met Hitlers fiat de onafhankelijke arische staat Kroatië oftewel NDH uitgeroepen door maarschalk Slavko

Kvaternik. Dit kan verbazing wekken, want de Kroaten zijn Slaven, en Slaven vielen volgens de nazistische rassentheorie niet onder de ariërs. Kennelijk had de nieuwe definitie van het woord 'Kroaat' toch Hitlers zegen gekregen. Belangrijk is het woord 'onafhankelijk' in NDH, want de Kroatische fascistie rekenden op Hitlers steun in hun onafhankelijkheidsstrijd tegen de Serviërs. In werkelijkheid was het Hitler allerminst daarom te doen en vormde Kroatië niet meer dan een marionettenstaat.

De ustaša's stonden onder het bevel van Ante Pavelić. Twee van zijn medewerkers zouden de geschiedenis ingaan als de wredesten onder de nazi's. De eerste was de minister van Cultuur, Godsdienst en Opvoeding, Mile Budak, die zei: 'Voor minderheden als Serviërs, Joden en zigeuners hebben wij drie miljoen kogels. We zullen een deel van de Serviërs doden. De anderen worden het land uitgezet en de rest zullen wij dwingen de rooms-katholieke religie aan te nemen.' De tweede was de minister van Buitenlandse Zaken, Andrija Artuković, bijgenaamd de Himmler van de Balkan, die verklaarde: 'Wie geen Serviërs of Joden kan afmaken, is een staatsvijand.' Vaak werd de fascistische uitroeiingspolitiek ondersteund door uitspraken van geestelijken als Ivo Guberina, die in het tijdschrift *Hrvatska Smotra* schreef dat 'het noodzakelijk en nuttig was de Serviërs uit te roeien en om te dopen'.

De slachtoffers waren overwegend Oost-Europeanen, talloze Roma en Sinti, massa's kinderen, vrouwen met baby's, jonge en oude mannen, homoseksuelen en opvallend veel Serviërs. De gezondsten werden ingezet in de steenbakkerijen en de smederijen, in de buurt waar ik me nu bevond. Een onbekend aantal werd meteen bij aankomst geëxecuteerd. De lijken werden in crematoria verbrand. Gaskamers als in Auschwitz waren er niet, wel folterkamers. De bewakers gebruikten de primitiefste wapens: messen, bijlen, knuppels, hamers en vleeshaken. Slachtoffers werden opgehangen, levend verbrand, levend begraven, verdron-

ken in de Sava of gekookt in ketels. Vinger- en teennagels werden uitgerukt. Ogen werden uitgestoken met naalden. Mensen werden gevild. Oren, neuzen, tongen, borsten en genitaliën werden afgesneden. Dochters werden verkracht voor de ogen van hun moeder. Er werd gewed om zoveel mogelijk slachtoffers in zo'n kort mogelijke tijd. Sommige bewakers hadden een leren band om hun pols, waaraan een kromme dolk was bevestigd van het merk Gräwiso (op het internet nog steeds geprezen als 'Quality made in Solingen, der berühmten Stadt der scharfen Klingen'). Het mes had als bijnaam 'Servendoder'.

'De ongelukkigen stierven in de vreselijkste pijnen', vertelde Dušan Malinović, een Serviër die had kunnen ontsnappen, aan de Franse auteur Hervé Laurière, die het optekende in *Assassins au nom de Dieu* (Moordenaars in Gods naam).

Dezelfde ontzetting die ik in Auschwitz, Buchenwald en andere concentratiekampen had gevoeld, bekreep me, dezelfde verbazing over het feit dat de natuur zich niets herinnerde. Er groeiden bomen op de oever van de Sava. Ik ademde de kalmerende geur van pijnbomen in.

Het feit dat Kroatië tijdens de Tweede Wereldoorlog een vazalstaat van nazi-Duitsland was, betekende niet dat de Duitsers voor alles hun fiat hadden gegeven. Generaal Edmund Glaise von Horstenau, Hitlers vertegenwoordiger in Zagreb, schreef in 1942 in zijn dagboek dat hij het kamp van Jasenovac 'gruwelijk' vond. Arthur Hefner, die verantwoordelijk was voor het transport, schreef op 11 november van hetzelfde jaar: 'Dit is een van de gruwelijkste kampen en kan enkel worden vergeleken met Dantes "Inferno".' Ik vond het onvoorstelbaar dat de bouwheren van Auschwitz verbaasd konden staan van nog iets wreders.

Overigens was het zelfs voor Duitsers niet makkelijk om het kamp te bezoeken. Jasenovac komt niet voor in de lijst van Duitse concentratiekampen, omdat het in het toenmalige bezette

Europa het enige was dat niet onder leiding stond van Heinrich Himmlers ss.

Een belangrijk bezoek, waarbij de pauselijke gezant monseigneur G. Massuci aanwezig was, vond plaats op 6 februari 1942. De kampdirectie had alles gedaan om het kamp zo voorbeeldig mogelijk in te richten. De barakken waren in een mum van tijd schoongemaakt. De gevangenen kregen zelfs behoorlijk te eten. Op alle andere dagen voerde men de gevangenen zo slecht dat velen omkwamen van de honger, door voedselvergiftiging of door infecties.

De houding van de kerk was dubbelzinnig. Enerzijds onderhielden het Vaticaan en de politieke en religieuze leiders contact met elkaar en werden er alarmerende berichten uitgestuurd over het lot van de niet-Kroaten in Kroatië. Anderzijds pleegden talloze geestelijken schuldig verzuim. Alojzije Stepinac, de aartsbisschop van Zagreb, had vanaf zijn aanstelling het ustaša-regime gesteund. Hij had in de kathedraal van Zagreb het Te Deum laten zingen ter ere van de 'Poglavnik' (een variant van 'Führer' en 'Duce') Ante Pavelić. Hij had hem kort na de machtsgreep ook persoonlijk gesproken en gezegend. Pavelić werd zelfs ontvangen op het Vaticaan (volgens een Zagrebse krant verliep dit 'hartelijk') en gezegend door de paus. Diezelfde dag, 18 mei 1941, ontmoette Pavelić ook Mussolini. In 1942 werd Stepinac door het Vaticaan benoemd tot vicaris-generaal van het Kroatische leger. In 1943 ontkende hij de beschuldiging dat Kroaten misdaden zouden hebben begaan (behalve 'onverantwoorde personen'). Korte tijd later werd hij ontvangen door de paus. Tegelijk verkondigde de bisschop van Sarajevo, Ivan Šarić, dat de Joden moesten worden 'uitgesloten van onze liefde' en dat 'het bevrijden van de wereld [van de Joden] een vernieuwing van de menselijke waardigheid betekende'.

De pauselijke curie stond niet onverdeeld negatief tegenover het schrikbewind in Kroatië. De jonge Joegoslavische koning,

Peter II Karadordević, wees de paus op ‘de systematische uitroeiing’, ‘een van de brutaalste en verfoeilijkste wetten, die tegen de Joden’, die ook werd ‘toegepast op de Servische bevolking’. Tweeëntwintig dagen na zijn bezoek aan de paus werd Pavelić ontvangen door Hitler op de Obersalzberg in Berchtesgaden, waar ze samen baden voor het succes van de ustaša-beweging.

‘Pavelić was de enige die als staatshoofd tijdens de Tweede Wereldoorlog officieel werd ontvangen door zowel Hitler als de paus’, schreef Dirk Verhofstadt. In 1943 werd zelfs een speciale afdeling van de ustašapolitie ontvangen door het Vaticaan. Uit diverse hoeken werd geprotesteerd tegen de massale deportaties en monsterlijke praktijken. De bisschop van Mostar schreef in een brief aan Stepinac over Servische moeders en kinderen die in Hercegovina levend van bergtoppen werden afgeduwd. Stepinac veroordeelde herhaaldelijk de agressieve daden van de ustaša’s (onder andere in een uitzending van Radio Vaticana in juli 1943), maar nooit de regering. Hij zou de priesters die zich bezighielden met de gedwongen bekeringen, hebben ingefluisterd dat als de tijd van waanzin was afgelopen, iedereen die uit overtuiging katholiek was geworden in de kerk kon blijven, en dat iedereen die dat wilde naar zijn eigen kerk kon terugkeren. Mijn duivelin vertelde me ooit dat de ustaša’s hem een lastpak vond en desnoods met geweld van hem af wilde.

Ik bleef lang onder de stenen bladen van de bloem staan. De regen kletterde op de vlonder.

Merkwaardig was de houding van de communisten tegenover het kamp. Tito bedekte de gruwelen liever met de mantel van broederlijkheid en eenheid. Grotere aandacht voor de oorlogsmisdaden zou de haat tussen de Serviërs en de Kroaten hebben aangewakkerd. Wellicht speelde Tito’s Kroatische bloed daarin een rol. Het opkroppen van de wraak heeft ongetwijfeld de frustratie gevoed die tot de burgeroorlog van de jaren negentig leidde.

Stepinac werd veroordeeld tot zestien jaar opsluiting wegens collaboratie met de nazi's, schuldig verzuim, en smaad aan het nieuwe regime, dat hij verdacht van de moord op honderden priesters. Hij klaagde dat zijn zaak niets anders dan een politiek showproces was, en hij kreeg bijval van journalisten van *The New York Times*, woordvoerders van het Amerikaans Joods Comité en Winston Churchill. Tijdens zijn gevangenschap werd hij geïnterviewd door de journalist van *The New York Times* Cyrus L. Sulzberger, die daarvoor de Pulitzerprijs kreeg. Stepinac zei dat hij vreesde niet lang genoeg te zullen leven om het bankroet van het communisme te zien, maar dat dit zou gebeuren, leed volgens hem geen twijfel. Hij stierf in 1960 op zijn eenenzestigste. Zijn aanhangers beweerden dat hij was vermoord, omdat hij als zieke man met huisarrest geen toegang had tot degelijke zorgverstrekking. Sommigen geloofden dat hij langzaam was vergiftigd.^{xxii} Achtendertig jaar later, op 3 oktober 1998, werd hij zalig verklaard door Johannes Paulus II. Hij kreeg een praalgraf in de kathedraal van Zagreb. De Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, kortweg Yad Vashem, in Jeruzalem, de grootste organisatie voor de herdenking van de slachtoffers van de Holocaust, gaf evenwel nog steeds geen toestemming om Stepinac op te nemen in de lijst van 'rechtvaardigen onder de volkeren', ondanks herhaaldelijke verzoeken.

Stepinac, zo bedacht ik onder de stenen bloem van Jasenovac, was in de loop van de jaren een van de felst omstreden symbolen van Kroatië geworden, beladen met een dubbel taboe: zowel zijn aanhangers als zijn tegenstanders duldden geen enkele tegenspraak.

In 1965 richtte men in Jasenovac alsnog een monument op. Tito's favoriete architect Bogdan Bogdanović, hoogleraar in de urbanologie aan de universiteit van Belgrado, ontwierp de stenen bloem waaronder ik nu stond. Overigens werd Bogdanović later, van 1982 tot 1987, burgemeester van Belgrado. Toen Milošević

aan het roer kwam, verliet hij zijn land, en toen de oorlog uitbrak, vestigde hij zich in Wenen.

In de burgeroorlog raakten de Serviërs en de Kroaten in Jasenovac opnieuw slaags. De sporen waren nog altijd te zien. In 1991 werd het museum door Serviërs kort en klein geslagen. Toen het gebied vier jaar later weer in Kroatische handen kwam, zette Franjo Tuđman kwaad bloed door het aantal slachtoffers van Jasenovac te relativëren en door voor te stellen om van Jasenovac een gedenkplaats te maken voor alle Kroatische oorlogsslachtoffers. Hij werd hard aangevallen door Milan Bulajić, de directeur van het genocidemuseum van Belgrado. Bulajić genoot bij de Kroaten een kwalijke reputatie omdat hij ontkende dat de Serviërs zich in de burgeroorlog schuldig hadden gemaakt aan volkenmoord. Dat Tuđman zich niet bereid verklaarde tot een harde aanpak van oud-leden van de ustaša-beweging en enkelen zelfs een hand boven het hoofd hield, maakte de discussie alleen maar vinniger.

Later verdiepte ik me in wat er na de oorlog met de kopstukken van de ustaša-beweging was gebeurd.

Vjekoslav 'Maks' Luburić kon aan elke vorm van vervolging ontsnappen, maar werd in 1969 op achtenvijftigjarige leeftijd door zijn eigen petekind Ilija Stanić,^{xxiii} een agent bij de Joegoslavische geheime politie, doodgeschoten in Spanje. Maks' zwager Dinko Šakić vluchtte naar Argentinië, waar hij pas in 1998 werd opgespoord door de Amerikaanse nazi-jager Efraim Zuroff. Argentinië leverde hem uit aan Kroatië, waar hij werd veroordeeld tot twintig jaar cel. Hij onthaalde zijn vonnis op applaus en hield vol dat hij 'sliep als een baby'. Hij overleed terwijl ik in Dalmatië rondreisde, op 21 juli 2008, op zevenentachtigjarige leeftijd. Zijn begrafenis op het Mirogojkerkhof in Zagreb werd door driehonderd mensen bijgewoond. Op eigen verzoek werd hij begraven in zijn ustaša-kostuum. De dominicaner priester Vjekoslav Lasić zei in zijn lijkrede dat Šakić een man was 'op wie de

Kroaten trots moesten zijn'. De reacties bleven niet uit. Shmuel Meiom, de Israëlische ambassadeur in Kroatië, zei dat hij wilde geloven dat 'de meerderheid van de Kroaten geschokt was door de manier waarop de commandant van Jasenovac was begraven, maar dat hij tegelijk 'de ongepaste woorden van de priester streng veroordeelde'. Ook Slavenka Drakulić en Dubravka Ugrešić spraken hun afschuw uit in de *Süddeutsche Zeitung* en de *Neue Zürcher Zeitung*.

Ten slotte: hoe was het de Führer van de ustaša's vergaan?

Pavelić wist aan de partizanen te ontkomen en vluchtte naar Italië, waar hij zich met de steun van het Vaticaan in het San Girolamoklooster schuilhield. Met het bloedgeld dat de Kroatische holocaust hem had opgebracht, financierde hij drie jaar lang aanslagen op Joegoslavië. Zijn aanhangers werden 'de Kruisvaarders' genoemd. In 1948 dook hij op, net zoals enkele jaren later Adolf Eichmann en Klaus Barbie, in Latijns-Amerika, waar hij een Kroatische regering in ballingschap oprichtte. In 1956 werden de grondbeginselen van de zogenaamde Kroatische Bevrijdingsbeweging gepubliceerd, met de handtekeningen van twaalf voormalige ustašaministers.

Pavelić werd tot veiligheidsadviseur van de Argentijnse president Juan Perón gearachuteerd. In 1957 overleefde hij een aanslag en zocht hij een nieuw heenkomen bij Francisco Franco. Daar bevond zich ook al zijn vloekverwant Maks. Twee jaar later overleed hij op zeventigjarige leeftijd in Madrid.

Na zijn dood bleven zijn aanhangers aanslagen plegen: in 1962 op het Joegoslavische consulaat in Duitsland, in 1968 op een bioscoop in Belgrado, in 1971 op de Joegoslavische ambassadeur in Zweden, in 1972 op een Zweeds en later ook een Joegoslavisch vliegtuig, in 1975 op de New Yorkse luchthaven LaGuardia, in 1978 op Kroatische burgers in de vs en in 1980 op het Vrijheidsbeeld in New York. Bij nagenoeg al die aanslagen vielen slachtoffers.

Of je bent Bleiburg

Ik verliet de verdrietige laagvlakte van Jasenovac en begaf me op weg naar Slavonië. Jasenovac, bedacht ik, ontbrak niet alleen op veel kaarten, maar ook in de geschiedenisboeken van Europa.

Er was evenwel nog een andere stad, die bij niemand in West-Europa een belletje deed rinkelen, hoewel de tragedie daar een horribel vervolg had gekend. Mijn duivelin, tussen twee vluchten even neergestreken in Slavonië, drukte me met mijn neus op de feiten.

‘Weet je wat er gebeurd is’, vroeg ze, ‘met de lagere echelons van de ustaša-beweging en al wie er willens nillens mee werd geassocieerd?’

Het antwoord bestond uit één woord: Bleiburg.

‘Je zou zelfs’, zei de duivelin, ‘alle opinies over de Tweede Wereldoorlog in Kroatië kunnen samenvatten met dit duivelse dilemma: je bent Jasenovac of je bent Bleiburg.’

Weer leidde ze me door een mijnenveld, zoals die middag in de Krajina, maar nu een mijnenveld van ideeën. We kochten koffie in een ruim, maar leeg wegrestaurant en installeerden ons bij een radiator.

‘Vanaf 6 mei 1945, zes dagen na Hitlers zelfmoord,’ vertelde ze, ‘ruimden de ustaša’s het krijt. Tito, die streefde naar een herenigd Joegoslavië onder communistische vlag, veroverde het land. Dat er bij het hakken spaanders vielen, is een spreekwoordelijke waarheid. Tito trad genadeloos op tegen alle categorieën collaborateurs, ware, vermeende, criminele, halfzachte, zij die het tegen beter weten in waren en zij die het zelf niet eens doorhadden. Velen hadden geen enkele band gehad met de ustaša’s of waren zelfs anti-ustaša geweest, maar maakten de fout niet in het communisme te geloven. Men vertelde dat de partizanen ziekenhuizen binnendrongen en de gewonden doodschoten. Uit angst sloeg iedereen op de vlucht. Onder hen bevonden zich zowel ustaša’s als soldaten van de Hrvatsko Domobranstvo, kort-

weg de Domobrani, de reguliere strijdkrachten. Er sloten zich četniks aan, die onder leiding van Dragoljub Mihajlović vochten voor een Groot-Servië, en ook Sloveense Belogardejci. Ieder volk had wel ergens vertegenwoordigers die ideologisch of uit opportunisme achter Hitler aan liepen. Niemand weet precies hoeveel, maar het moet een enorme menigte zijn geweest, die in de tweede week van mei 1945 Kroatië verliet in noordelijke richting en via het huidige Slovenië naar Oostenrijk, dat toen Duitsland was, trok. Eindeloze colonnes vrachtwagens, boerenwagens, soldaten, studenten, kooplieden, arbeiders, intellectuelen, moeders met kinderen... Volgens sommigen meer dan een half miljoen.'

'Ze hoopten', zei ik, 'dat ze daar aan de blinde wraak van de communisten zouden ontsnappen.'

'Ze waren zo naïef - zo zeiden de overlevenden - dat ze geloofden dat de geallieerden hen zouden redden', zei de duivelin. 'In Bleiburg, aan de Sloveens-Oostenrijkse grens, een van de oudste stadjes van Oostenrijks Karintië, hield de achtendertigste infanteriebrigade van de Britten hen tegen. Ze kregen het bevel de wapens neer te leggen. De meesten gehoorzaamden. Wat er toen gebeurde, is een van de meest controversiële feiten van de twintigste eeuw. Artikel 20 van de Haagse Conventie over oorlogsrecht zegt dat bij de beëindiging van een oorlog de repatriëring van krijgsgevangenen zo snel mogelijk moet gebeuren. Was het dit artikel of waren het geheime afspraken tussen Tito en de geallieerden - wie schrikt er nou nog van geheime afspraken, als ten slotte de Tweede Wereldoorlog daarmee begonnen was? - die de Britse generaal Brian Hubert Robertson ertoe aanzette om de vluchtelingen niet door te laten, maar terug te sturen en over te dragen aan de Joegoslavische strijdkrachten?'

'Ze zaten tussen twee vuren', zei ik.

'Ze hadden geen keuze,' zei de duivelin, 'ze moesten terug. De partizanen hielden hen in het vizier, en toen ze dicht genoeg

waren, openden ze het vuur. Op andere plaatsen, zoals Villach, Lawamünd, Krumpendorf en Griffen, werden de vluchtelingen met treinen en legervoertuigen teruggebracht naar Joegoslavië, waar ze in gevangenis verdwenen. Een deel van hen werd gedwongen om te voet terug te keren. Dat waren de zogenaamde dodenmarsen, honderden kilometers lang, soms wel achthonderd. Men noemde zo'n dodenmars *križni put*, een kruisweg. Onderweg stierven de mensen van uitputting of door de kogels van de bewakers, vooral in de buurt van Maribor, een stad in Slovenië. Naar het schijnt zouden ook velen in ravijnen zijn geduwd. Om munitie te sparen bonden de partizanen soms zes gevangenen aan elkaar vast en dwongen ze hen om op een plank over een ravijn te lopen. Zodra het zestal op de plank stond, werd de laatste man met een hamer doodgeslagen, zodat hij de andere vijf meesleurde in zijn val. Later zouden veel van die massagraven zijn opgeblazen om alle sporen uit te wissen.'

'Genocide, wraak...' mompelde ik.

'Men zegt dat een tiende van de Kroaten daar werd vermoord: 400.000 op een totaal van 4 miljoen. Vanaf 1952 keerden de eerste Kroaten naar Bleiburg terug om de slachtoffers te herdenken. Hoewel het officieel verboden was, gingen steeds meer mensen erheen. Tegenwoordig geldt het als een bedevaartsoord, waar mensen op 15 mei, drie weken na de herdenkingsdag voor de slachtoffers van Jasenovac, massaal naartoe trekken. Men zegt dat deze massamoord groter was dan Srebrenica en de vergelijking met de killingfields van Pol Pots Rode Khmer in Cambodja best kan doorstaan. Omdat lang werd beweerd dat het om misdadigers ging, is er nauwelijks onderzoek gedaan naar de identiteit van de opgegraven beenderen. In 1999 maakte Jakov Sedlar over dit onderwerp de film *Cetverored* [In vier rijen], gebaseerd op een boek van een literaire politicus, Ivan Aralica. De prent maakte veel ophef omdat de partizanen erin worden afgeschilderd als psychiatrische gevallen.'

Later zou ik er ook over praten met Igor Štiks, die net internationaal was doorgebroken met *De stoel van Elijah*, een boek over de zoektocht naar identiteit en de betekenis van een opgelegde identiteit. Hij slaagde er op een zeldzame manier in om de gelaagdheid te schetsen van het gebied waar hij vandaan kwam. Hij waarschuwde me voor wat ik overal vermoedde: dat aantallen slachtoffers altijd worden gemanipuleerd.

‘Wanneer de Serviërs overdrijven,’ zei hij, ‘minimaliseren de Kroaten, en vice versa. Het is nationalistische propaganda aan beide kanten. Het feit dat een deel van de Kroaten de ustaša’s steunde, terwijl een ander deel – het grootste – neutraal bleef of openlijk de partizanen steunde, zoals in Dalmatië en Istrië, werd aangegrepen om de Kroaten een genocidaire natuur toe te dichten. Je kunt je voorstellen dat dit niet bedoeld was als poging tot verzoening, integendeel. Iedere etnische groep probeert zijn aantallen slachtoffers te vergelijken en gebruikt de oorlogsmisdaden als rechtvaardiging voor nieuwe misdaden. Ook woorden werden gemanipuleerd. “Četnik” bijvoorbeeld. Sommigen noemden de četniks een verzetsgroep die Joegoslavië bevrijd heeft. Zij waren inderdaad begonnen als een verzetsorganisatie, die trouw zwoer aan de Joegoslavische regering in ballingschap, maar zij heeft zich nauwelijks verzet tegen de Duitse bezetter in Servië en werkte zelfs met hen samen, en ook met de Italianen, tegen de partizanen! Daarom hebben de geallieerden op een bepaald moment hun steun aan de četniks opgezegd en zich gewend tot de partizanen van Tito. Sommige četniks waren zelfs betrokken bij misdaden in Oost-Bosnië tegen de moslims en in Servië tegen de Joden.’

De ellendige verhalen maakten de leegte van het restaurant op weg naar Slavonië nog triester. Straks zouden onze wegen weer scheiden, maar ik wilde nog één ding weten: ‘Hoe denken de huidige bewindslieden over het duivelse dilemma Jasenovac-Bleiburg?’

‘Stjepan Mesić, de huidige president,’ zei de duivelin, ‘was aanvankelijk een medestander van Franjo Tudman. Er zijn filmopnames opgedoken uit 1992, waarin Mesić zei dat Kroatië “geen enkele reden had om zich te verontschuldigen”, hoewel iedereen eiste dat “we op de knieën zouden gaan voor wat er gebeurd is in Jasenovac”. In dezelfde toespraak zei hij dat Kroatië “twee keer gewonnen had, en alle anderen maar één keer. Wij wonnen op 10 april 1941”, dat wil zeggen toen de nazi-gezinde, zogezegd onafhankelijke NDH werd opgericht, “en wij wonnen omdat we na de oorlog ook aan de overwinnaarstafel zaten”. Die woorden pasten in de Tudmaniaanse nationalistische retoriek, die moest opbieden tegen de gezwollen toespraken van Milošević. Later distantieerde Mesić zich van Tudmans nationalisme. Hij klonk opeens anders en zei zelfs dat “geen enkel slachtoffer uit Jasenovac schuldig was aan de slachtoffers van Bleiburg, maar veel slachtoffers van Bleiburg schuldig waren aan veel slachtoffers van Jasenovac”. Toen men hem bij een bezoek aan Jasenovac vroeg waarom hij niet naar Bleiburg ging, luidde zijn antwoord dat hij dat pas zou doen nadat de historici alles hadden opgehelderd en nadat alle slachtoffers bekend waren.’

Ik stelde haar een gewaagde slotvraag: ‘Wat ben jij eigenlijk: Jasenovac of Bleiburg?’

Ze grinnikte. ‘Mijn ene grootvader werd in Jasenovac opgehangen omdat hij een kwartjood was, mijn andere grootvader vluchtte naar Bleiburg omdat hij Tito een gek vond, en moest dat met jarenlange gevangenisstraf bekopen.’

‘Het spijt me’, zei ik.

‘Nee’, zei ze, ‘het is een hartstikke goede vraag. Maar ieder antwoord is verkeerd.’

Ik sprak het gedeukte Volkswagentje moed in, kocht proviand en zette de radio uit, want ik wilde kunnen nadenken onder het rijden.

Een zin uit een spektakel van de poppenspeler maalde door mijn hoofd: ‘Als je je haar laat hangen, o schoonheid, zal dat de bloesem van de roos verschroeien.’

Beelden paradeerden op mijn netvlies: de kromme Servender, de stuiptrekkingen van een kind dat levend wordt begraven, loopbruggetjes over *foibe*, de bloedhete rots van Goli Otok.

Een keer keek ik naar de staalgrijze hemel. Ergens daarboven vloog de duivelin. Ze zat misschien lauwe noedels te eten met een plastic vorkje en keek naar de zon, die daar altijd scheen.

Slavonië kroop langzaam onder een doek van mist en regen vandaan.

7. Slavonië

Een gezegende proleet

In de bonbondoos van Kraš, een Zagrebse *bombonijera*, gesticht in 1911, vond ik een reliëfkaart. Bij Rijeka en in Dalmatië zaten dikke bobbels, met vooral bij de Velebit donkerbruine vlekken, waardoorheen je zo de route van de bora kon volgen. Ten oosten van Zagreb was alles groen en vlak, op één verhevenheid na, de 985 meter hoge Papuk.

Slavonië trok zijn gordijnen open. Overdag was de lucht verblindend helder, 's nachts groeide er een laagje ijs op de auto. De wolken die langsdreven, strooiden poedersneeuw over de daken.

Ik leerde dat Slavonië een groep van vijf graafschappen was, waar amper 900.000 mensen woonden. Drie rivieren markeerden de grens, de Sava, de Drava en de Donau. Lang geleden gold dit gebied als de graanschuur van Kroatië, terwijl de vissers in Dalmatië nauwelijks van hun vangst konden leven.

Die bloeitijd was lang vervlogen. De rollen waren nu omgedraaid.

De leegte van het wegrestaurant tastte de hele wereld aan. Ik reed een ontvolkt land binnen. Alleen de tot de horizon reikende tarwe- en maïsvelden en de geometrische wijngaarden wezen op menselijke bewoning. Voor het overige was Slavonië toegekleed met oude bossen.

Ook hier waren Illyriërs voor onze jaartelling in contact gekomen met de Romeinen, die vervolgens alles ouder gewoonte

inpalmden. Zij bouwden thermen op de warmwaterbronnen, waarvan de temperatuur 50 graden Celsius kon bedragen, en bestudeerden de geheimen van calcium, magnesium en bicarbonaten. De filosofische keizer Hadrianus baadde zich hier in de tweede eeuw. Ook Constantijn de Grote, die de christenvervolgelingen een halt toeriep in de vierde eeuw, dompelde zich graag onder in het Slavonische sprengwater.

Het geneeskrachtige water en de dankbare grond trokken allerlei volken aan: Oost-Germanen, Centraal-Aziatische Hunnen, Iraanse Sarmaten, Turks-Mongoolse Avaren en ten slotte Slaven.

Het Kroatische koninkrijkje dat hier in de tiende eeuw was gesticht, werd door Hongarije veroverd. Toen de oorlog met de Turken woedde, riep de Donaumonarchie het gebied uit tot militair kordon, de 'Vojna Krajina' oftewel de Krajina, die tot diep in Dalmatië liep.

Nu werden grote delen van dit gebied vooral bevolkt door zwarte ooievaars, zeearenden en lepelaars. In Kopački Rit en de bossen van de Baranja leefden 70.000 vogels. De Drava stortte zich met zo'n kracht in de Donau dat die laatste terugspoelde en de oevers blank stonden. In dit moeras ontwikkelde zich een unieke fauna. Bij hoogwater of dooi namen vissen het ondergelopen land in beslag en vluchtten de landdieren naar droge gebieden.

Onderweg naar de Slavonische hoofdstad Osijek strandde ik in Požega op de rechteroever van de veelbezongen Orłjava, die een zijriviertje van de Sava was. Het vruchtbare plateau werd door de Romeinen al *vallis aurea*, de gouden vallei, genoemd. Požega lag halfweg tussen de handelsroute van Sisak naar Osijek. In de elfde eeuw was het een van de centra geweest vanwaar de godsdienst van de bogomielen zich had verspreid, een ketterse beweging die geloofde dat de wereld niet was geschapen door God, maar door de duivel.

Ik parkeerde mijn Volkswagentje op het Heilige Drievuldigheidsplein in de schaduw van de pestzuil uit 1749, een toonbeeld van de christelijke obsessie met pijn: stenen heiligen droegen doodskoppen en ze wezen naar de tekens van hun ziekte. Een van hen legde een vinger op zijn rottende dij.

Enkele paleizen en kerken droegen jassen waarop hun evenbeeld getekend stond. Ik zocht het pension Stari Grad, 'De oude stad', een hotelletje met amper zeven kamers en een naam die ik verkeerdelijk las als 'De oude tuin' (vanwege de gemeenschappelijke semantische wortel van 'stad' en 'tuin') en die me deed denken aan iets zomers. Het huis met de zeven kamers bleek verkrot te zijn en de tuin was een vuilstort. In een ander pension, Grgin Dol, dat één trotse ster op zijn voorgevel droeg, troepten tegen de avond alle inwoners in hun fraaiste toiletten samen. Er zou een bruiloft plaatsvinden, waarvoor het hele gebouw was afgehuurd. Toen ik aanstalten maakte om de wijk te nemen naar Brod of Đakovo, de stad van bisschop Strossmayer, fluisterde een kelner me opeens met een meewarige stem toe dat ik natuurlijk altijd de kamer boven het restaurant mocht nemen, 'voor een prikje, want rustig zou het daar niet bepaald zijn'.

In het hotel kon een volmaakte B-film worden opgenomen. Ik dwaalde onder roze guirlandes, langs vaasjes vol nepbloemen, over een uitgerafelde rode loper en door een met zijden doeken bespannen gang die vast naar de kamer van het jonge stel leidde, waar vannacht een scènetje vanilleseks zou worden gedraaid.

Na een kwartier zoeken vond ik mijn kamer. De gevangenis- cel voor straatjunks in Požega was wellicht naar het model van deze kamer gebouwd. Het kon me niet schelen, ik was moe en trapte mijn schoenen uit. Toen ik horizontaal keek, zag ik de kamer pas goed: het was een ranzig hok vol afgedankte britsen, een tot op de draad versleten vloerkleed, uit de muur springende stopcontacten, een klemmend raam en een niet te harden

stank. Beneden werd er zo te horen beleefd getafeld, maar het was nog vroeg.

Na een hazenslaapje vluchtte ik de stad weer in, als een dier op zoek naar voedsel. Nu pas viel het me op dat er in de hellende straat van mijn pension enkele uitgebrande huizen stonden, zodat mijn gedachten meteen weer naar Jasenovac dwaalden.

Er was uitgerekend één bar open, waar mannen slivovitsj dronken terwijl ze op hun afhaalmaaltijd wachtten. In een hoek sloten charmante gangsters in maatpak een verdrag. Een dienstster rende heen en weer. Ik speelde met mijn ogen darts op de menukaart en kreeg een vette rollade met blikconserven.

Na enkele ogenblikken kreeg ik het gezelschap van een dronken man, die naar mijn aandacht hingelde. Ik zei dat ik alleen was en dat ook zo wilde houden, maar hij was het daar niet mee eens. In de communistische tijd was ik vaak onder het eten lastiggevallen door stomdronken mannen of vrouwen. Ik poeierde hen niet steeds meteen af in de idiote hoop dat ik misschien nog iets van de ondergrondse wijsheden van een totalitair land te weten zou kunnen komen. Inmiddels had ik geleerd dat mijn nieuwsgierigheid alleen maar leidde tot schermutselingen. Hoe dieper ik in Slavonië doordrong, hoe meer ik resten vond van deze proletarische mentaliteit, zodat ik soms vreesde dat ik in een film van Kusturica was beland. In de goede oude totalitaire tijd werden dronkaards van de straat geplukt en in cellen gedumpt die vergelijkbaar waren met mijn suite in Grgin Dol-met-de-enster. In de liberale wereld werden die gezegende proleten aan hun lot overgelaten, en ze gedroegen zich verweesder dan ooit, want ze misten de cel-met-de-enster van het politiebureau, waar het tenminste droog en warm was.

Ik werd opeens bevangen door medelijden. Het lange reizen had me afgemat. Ik leed ook aan een vorm van eenzaamheid, en dan waren een bitterzoete grappa en een mens die je vroeg waar

je vandaan kwam en wat je in dit godvergeten gat zocht een welkome afleiding.

We klonken, en ik vocht tegen een opdringend sentiment, tegen een vorm van afgrondelijk verdriet, dat in 's mans ogen lag en zich van mij meester dreigde te maken. Hij was een jaar of veertig, vijftig, en was uitgewoond door de drank. Ik wist niet wat hij had meegemaakt, wat of wie hij onderweg had verloren, wie hij had omgelegd of op het nippertje had ontweken, en waar de boomgaard zich bevond waar hij als kind had gespeeld tussen de ruïnes van een vorige oorlog, die zoals elke oorlog de laatste had moeten zijn. Wat hem ook tot een wrak had gemaakt, het moest iets afschuwelijks zijn geweest. Ik slaagde er niet in om hem te verstaan. Hij produceerde klanken die op Duits, Jiddisch, Zweeds, whatever leken, maar ik kon er geen touw aan vastknopen. Ik toostte met woorden uit andere Slavische talen, een maatje Russisch, twee maatjes Pools, maar onze conversatie haperde, verbrokkelde en mislukte ten slotte volkomen. Het zou niet lang duren of deze belachelijke ontmoeting zou weer uitdraaien op een tenenkrommende ontknoping, iets als een scheldpartij vanwege de ongenode gast die me opeens niet meer aardig vond. Hij rook naar alles wat ik met 'oud' associeerde: oude shag, oude huid, oude sokken.

Uit zijn vettige jasje diepte hij ineens foto's op, sluw van hem, want zo kon hij zich vastklampen aan mijn verscherpte aandacht. Foto's biologeerden me. Ik zag een romige zuigeling, een meisje op blote voeten bij het water, een houten hut, een zwart-witte zee, vaag naakt. Hij grijnsde en liet me zijn geruïneerde gebit zien. Nog meer foto's: een oude, breed lachende man op een soldatenkerkhof, een balkon met afhangende sleutelbloemen, een zwart-wit eiland.

Toen stakte mijn adem.

'Die ene foto', zei ik.

Hij fronste zijn wenkbrauwen.

Ik mompelde: 'Foto, снимок, zdjęcie, slika, picture?'

Dit is wat ik zag: een vrouw, vroegrijp, met volle lippen, geconcentreerd, barsten als kogelinslagen, ik dacht er 1944 bij, en ik werd misselijk bij de gedachte dat zij mij bekeek in plaats van ik haar.

De naar oude dingen ruikende man boog naar me over. Hij stootte zijn glas om. De aquavit druppelde op mijn schoenen. Hij kwam zo dicht bij me dat ik dacht dat hij me wilde kussen. Tot mijn verbazing week ik niet terug, hoewel hij stonk als de hel, maar hij rook ook naar appels en zijn ogen waren groen als appelschillen. Twee, drie tellen. Ten slotte drukte hij een stoppelige kus op mijn stoppelige wang. Buiten begon het te sneeuwen. Hij graaide zijn ellendige foto's bij elkaar en strompelde vloekend weg.

Ik was verslagen.

Zolang ik in Požega was, liet de verslagenheid me niet meer los. Ik keerde terug naar het hotel, waar het feest volop bezig was. Om mijn kamer te bereiken moest ik via de achterdeur naar binnen gaan (de voordeur was gesloten vanwege het privéfeest) en door de feestzaal lopen. De tafels waren aan de kant geschoven en de stellen dansten onder neonlicht op de maat van een liveorkest. De kelner knikte me vol medelijden toe. In de kamer was de verwarming stuk. Buiten leek het een witte kerst.

Tot diep in de nacht luisterde ik naar de geluiden in de feestzaal. Tegen enen stommelden de meesten giechelend door de met zijde behangen gang naar hun kamer. Ik fantaseerde over vanilleseks. Een viertal mannen bleef achter in de zaal en zong tot de dageraad vissersliederen. Af en toe wierp ik een blik naar buiten, alsof ik iemand verwachtte. Er was niemand meer te zien, alleen een schim die soms langs de zwartgeblakerde huizen gleed.

De schimmen van Osijek

Ik werd in de Slavonische hoofdstad Osijek ontvangen door Adolf Ignjo Waldinger, de eenenzestigjarige Sezessionschilder met een fikse baard, hoekige oogkassen en gepermanent haar. In zijn sterfjaar 1904 werd het Baumgartner Haus gebouwd, dat later naar hem werd vernoemd en waar ik achter de gepavoiseerde gevel, dankzij voorspraak van een kennis aan de universiteit, een suite kon betrekken. De receptionist grijnsde boven mijn paspoort en sprak me opeens aan in het Nederlands. Kennelijk was dit zijn keuzevak geweest.

In de suite was ook alles Sezession en Kakanië. Omdat ik langere tijd wilde blijven, herschikte ik de kamer volgens mijn smaak. Ik duwde het bureau met de krulpoten dicht bij het raam en toverde het tv-kastje om tot boekenplank. Met Karlovačkobier en schapenkaas uit de *konzum* vulde ik de minibar. Klimt waakte 's nachts over me. De muur bekleedde ik met de kaart van Kroatië.

Mijn coördinaten: vijftwintig kilometer noordwaarts lag Hongarije (de dichtstbijgelegen grote stad was Pécs), twintig kilometer oostwaarts lag de Servische provincie Vojvodina (met als grootste stad Novi Sad, bijgenaamd het Servische Athene), en een veertigtal kilometer zuidwaarts lag Bosnië-Herzegovina (met Tuzla op enkele uren rijden).

Osijek was een knooppunt van trein- en scheepsverkeer. Voor mij moest het ook een knooppunt van contacten zijn. Ik belde alle mensen op met wie ik me wilde onderhouden. Vervolgens verkende ik de stad in de nijpende koude. Op het negentiende-eeuwse plein in de schaduw van de negentig meter hoge Petrus-en-Pauluskerk met haar pinakels en waterspuwers trof ik Ante Starčević, 'Otac Domovine' oftewel 'de vader van het thuisland'.^{xxiv} Onder het monument las ik: 'Mächtiger als das Recht des Kroatischen Volk auf Selbstbestimmung sind nur die Gesetze Gottes.' Daaronder in kapitaal: 'GOTT UND KROATEN'. Het was een zin waar-

over ik moest nadenken. Griezellig vond ik hem. Ik vroeg me af wat er zou gebeuren als je hem in het centrum van Brussel of Amsterdam op een muur zou schrijven.

Het plein liep uit in een vork met twee tanden. De eerste was de promenade langs de Drava, de tweede de Avenija Europska, de Europalaan. Ze leidden allebei naar de Tvrđa oftewel Vesting, het oudste stadsdeel. Ik verkoos de kade.

De Drava ontspringt in Italië en begint in Osijek aan haar eindsprint, voordat ze zich in de Donau stort. De dijk was bezaaid met vissers, die me zwijgend begroetten. Ik keek uit over de rivier en de uiterwaarden aan de overkant. Zoals in andere Kroatische steden kon je ook hier vanuit het centrum in een mum van tijd de natuur in. Ooievaars en lepelaars streken daar in het vroege voorjaar neer. Ik wilde erheen.

‘Niet doen’, gebaarde een visser. ‘Minsko Polje.’ Wat klonk als een idyllische dorpsnaam, was in werkelijkheid een mijnenveld.

Er was een brug naar Minsko Polje, maar ik had gelezen over een andere, houten brug, lang geleden, een die van strategisch belang was en daarom ook werd verwoest. De wijk had een bewogen verleden. Oorspronkelijk bouwden de Romeinen in dit bosrijke gebied de hoofdstad van Beneden-Pannonië, die ze Colonia Aelia Mursa noemden. Daarna kwam het bloedige ‘Veni, vidi, vici’-scenario van opeenvolgende bezetters: de Avaren, de Slaven, de Turken en ten slotte de Habsburgse keizer. De acht kilometer lange houten brug, die niet alleen de rivier maar ook het moeras op de linkeroever overspande, werd gebouwd in de Turkse tijd, toen de stad bezaaid was met minaretten, paleizen, Turkse baden en medressen of koranscholen. De ban Nikola Zrinski zou de brug platbranden, en hoewel ze later werd herbouwd, werd ze in 1687 definitief verwoest.

De Habsburgers hanteerden dezelfde tactiek als de Turken: de tactiek van de verschroeide aarde. In Tvrđa ontdekte ik een muurtje dat herinnerde aan de Ottomaanse tijd. De burgeroor-

log had deze wijk nauwelijks beschadigd, ondanks de heftige gevechten op de grens met Servië. Op enkele kogelgaten na was hij intact. De barokke gebouwen aan het Heilige Drie-eenheidsplein, het Gardegebouw met de klokkentoren en de universiteit, rilden in hun jas die henzelf voorstelden. Ook hier stond een pestzuil, opgeborgen in een sarcofaag. *Caffè bar Mignon* was dicht. Jonge nonnen haastten zich over het plein. Waarom hadden nonnen in Kroatië altijd haast?

Ik keerde terug over de Europalaan met haar statige hoekhuizen, attieken en beschilderde gevels, denkend aan Boedapest, Wenen, Praag, Lviv, Kraków, ooit allemaal verbonden door k.u.k. De geschiedenis had deze steden tot een lappendeken gemaakt. Kerken en kerkhoven, voor zover ze niet in de nevenschade van veroveringen ten onder waren gegaan, vertelden de ongeschreven verhalen van de meest verscheiden levens. Het Joodse verhaal liep als een rode draad door alle landen van de Donaumonarchie. Vlak bij hotel Waldinger vond ik een plaquette die herinnerde aan de verwoesting van de synagoge in 1941. De synagoge, een van de monumentaalste op de Balkan, was in de tweede helft van de negentiende eeuw gebouwd. Ik had ontroerende verhalen gelezen over de bedrijvige Joodse gemeenschap in Osijek. De Joden waren al vanaf de stichting van Kroatië nauw verweven met de cultuur. In de twintigste eeuw woonden 40.000 Joden in het hele gebied, van wie bijna een tiende in Osijek, de vierde grootste stad van het land. In het kamp van Jasenovac werd tachtig procent van hen gruwelijk omgebracht.

Ik leed aan insomnia. De geesten van hotel Waldinger klopten op mijn deur. Alle beelden en gezichten begonnen te gisten. De tijdvakken schoven over elkaar heen en de schaduwen waarop ik had getrapt, stonden opeens voor me als mensen van vlees en bloed. Ik kon ze ruiken. De vroege twintigste eeuw glimlachte me toe. Ik probeerde de schimmen uit te leggen dat er een

ramp op til was, maar ze schudden het hoofd en dronken koffie en cognac in de bar van het Baumgartner Haus.

De Teufelskreis

In hotel Waldinger hield ik dagelijks zitting. De veeltalige receptionist regelde nauwgezet al mijn afspraken met het puik van Osijek. Wanneer ik hem bedankte, zei hij steevast in het Nederlands: ‘Het was mij aangenaam.’

Met David, een oudere dichter, en zijn vriendin Inga, een actrice, tekende ik schertsend de grenzen van de Balkan.

‘De Balkan is altijd een ingebeelde ruimte geweest,’ zei David, ‘en niemand weet eigenlijk waar die ligt. Voor iedereen kan het iets anders betekenen. Is Kroatië de Balkan? De Balkan is overal en nergens. Het is een berg, een rivier, een lappendeken, een continent. Heel Europa is de Balkan! Cynici zeggen dat de Balkan begint op het busstation van Wenen, waar de bussen naar het voormalige Joegoslavië vertrekken.’

Ik herinnerde me een reeks begripsbepalingen: het centrum van de Balkan is hier en de omtrek is nergens, het allervermoeidste lichaamsdeel van het continent, de gebroken spiegel van Europa, het onderbewustzijn van de beschaving. Waarom, zo vroeg ik me samen met de filosoof Zarko Paić af, was de Balkan ondanks zijn ligging in Europa synoniem geworden met waanzin en onbuigzaamheid, vooral na de recente geschiedenis, terwijl het niets meer was dan een verzamelnaam voor Zuidoost-Europa, dat is te zeggen Griekenland, Albanië, Bulgarije, Roemenië, een hoek van Turkije en het voormalige Joegoslavië? Het was alsof elk land zich behoedde om in de schemerzone van de Balkan terecht te komen en zich uitsloofde om weg te vluchten uit de vicieuze cirkel van economische ellende, politiek traditionalisme en cultureel provincialisme. Ik moest denken aan het Duitse woord voor vicieuze cirkel: ‘Teufelskreis’. Volgens Paić was het geen schande toe

te geven dat je tot de Balkan behoorde. De Balkan stelde vandaag niets meer en niets minder voor dan wat het in de twintigste eeuw was, namelijk een moeilijk oplosbaar politiek probleem. ‘Al de rest’, schreef Paić, ‘is mythe en racisme in nieuwe kleren.’

‘Waar komt de mythe van de Teufelskreis vandaan’, wilde ik weten, ‘en waarom zouden de Balkanbewoners genocidair zijn?’

Ook Svebor, een jonge historicus, maakte zijn opwachting in het Waldinger. Hij lachte om mijn vraag. ‘Geklets, die Teufelskreis’, zei hij. ‘Als je de Balkan aandachtig bekijkt, is het nou net een deel van Europa waar erg weinig oorlog is gevoerd. Van de veertiende eeuw tot de negentiende eeuw hebben de Balkanbewoners niet gevochten. Er zijn natuurlijk wel oorlogen van buitenaf gekomen, maar daar hadden de Balkanbewoners toch geen schuld aan. De Turken, Rusland, Habsburg, noem maar op, die zijn schuldig. De eerste oorlog tussen twee Balkanvolken vond plaats in 1886, Bulgarije versus Servië. In 1912-1913 had je de zogenaamde Balkanoorlogen, waar alle Balkanvolken bij betrokken waren. En verder? De Eerste Wereldoorlog, die zagezegd begon met een schot op de Balkan, maar er is toch geen zinnig mens die gelooft dat dit schot de oorzaak was?’

‘De Balkan’, zei Inga, de actrice, ‘werd vaak bij een oorlog betrokken zonder dat de landen er zelf iets aan konden doen. Men ging er al te vaak van uit dat Joegoslaven redeloze wezens waren die oorlog voerden zonder serieuze aanleiding, en die je dus moest behandelen als kinderen. Omdat men aannam dat de Balkanbewoners heethoofden en herrieschoppers waren, zoals de personages bij Kusturica, allemaal *Underground*-boeven dus, is de werkelijke oorzaak nooit ernstig onderzocht, zeker niet door de media. Ik geloof dat de media een grotere impact hebben op de besluitvorming van politici dan serieuze wetenschappelijke beschouwingen.’

‘Ik zal je vertellen wat het probleem is met de Balkan’, zei David, de dichter. ‘Toen de verlichting Europa van de onmon-

digheid redde, om het met de woorden van Immanuel Kant te zeggen, slaagde de Balkan er niet in onder de laars van het totalitarisme uit te kruipen. Dat totalitarisme heeft verduiveld geduurd tot het eind van de twintigste eeuw. Wat zien we als we achteromkijken? Een opeenvolging van dictaturen. Het laatste brouwsel waarmee men de draak liet inslapen, heette het communisme. Moskous of niet, communisme is communisme. Voor de communisten was het nationalisme een burgerlijk relict. Toen duidelijk werd dat het communisme op zijn laatste benen liep, hebben de politici de internationale situatie niet begrepen. Wat wij nodig hadden, was aansluiting bij de verlichting, geen nieuwbakken nationalistische dictatuur verpakt in vrijheidsidealën. Tudman vergiste zich.’

‘Hoe populair was Tudman?’ vroeg ik.

‘Heel erg’, zei David. ‘Ik ben ervan overtuigd dat er meer Serviërs tegen Milošević waren dan Kroaten tegen Tudman.’

Svebor sloot zich aan bij de dichter. ‘Tudman vertilde zich. Hij zei niet dat het nieuwe Kroatië een voortzetting was van de NDH, die nota bene een fascistische staat was, gebaseerd op crimineel racisme, maar hij brak er evenmin mee, en dat had hij natuurlijk veel beter wel kunnen doen. Op die manier had hij een compleet nieuwe staat uit de grond kunnen stampen.’

‘Hoe zit het met Kroatië en Europa?’ vroeg ik.

‘Toen het nieuwe Kroatië geboren was,’ zei Inga, ‘schreeuwde iedereen: “Neem ons erbij, want wij horen allang bij Europa!” Wat het ook kostte, men wilde erbij zijn. De vader van dat nieuwe Kroatië was Tudman. Men wilde het verschil maken met het oosten. Niks geen Balkan! Maar inmiddels heeft men gezien hoe Europa denkt over Zuidoost-Europa. Men heeft gezien dat mensen die door velen als helden werden beschouwd, naar Den Haag werden gestuurd en daar als even grote criminelen werden behandeld als de Servische oorlogsmisdadigers. Gotovina is zo’n voorbeeld. Hier in Osijek hebben we Branimir Glavaš,^{xxv}

de hoge officier die nog populairder is geworden dan Tudman, maar door Den Haag werd aangeklaagd wegens moord op Serviërs. Daarbij kwam de uitverkoop van Kroatië aan het buitenland. Al onze brouwerijen zijn bijvoorbeeld in vreemde handen. Veel mensen zijn ontgoocheld in Europa. Luister maar eens naar Thompson. Hij is het symbool voor mensen die ontgoocheld zijn in de ideologische erfenis van Tudman. Zij voelen zich verraden.’

Ik vroeg hun wat zij hadden gedaan tijdens de burgeroorlog.

David grinnikte. ‘Ik heb Duitse voorouders. Dat maakte me voor sommigen al een ustaša. Mijn grootvader was een pleitbezorger van de Duitse cultuur en is daar door Tito zwaar voor aangepakt, maar hij was geen fascist. Ik heb in de burgeroorlog een Kroatisch uniform gedragen, maar ik zat niet in de frontlinie. Wil je weten waar soldaten mee bezig zijn? Met overleven. O-ver-le-ven! En weet je hoe ze dat doen? Met drank. Soldaten zoeken altijd naar drank. Drank en vrouwen. Als ze die niet vrijwillig krijgen, pakken ze die gewoon.’

‘Alle stereotypen moeten sneuvelen’, zei Inga. ‘Ook dit: dat er in het Kroatische leger alleen maar Kroaten vechten. Ik had een Servische vriend in Osijek. Toen de oorlog uitbrak, liep hij in een Kroatisch uniform rond. Ik vroeg hem: “Wat bezielt jou opeens?” Hij antwoordde: “Dit is mijn land en mijn stad, en die ga ik verdedigen.” Identiteit is niet meer dan een constructie.’

‘Inderdaad,’ lachte David, ‘dankzij die jongens zijn we de Serviërs achteraf niet collectief gaan haten.’

Svebor, de historicus, vertelde me dat hij graag had willen vechten. ‘Ik dacht: als ze er niet in slagen Joegoslavië bij elkaar te houden, zullen ze proberen zoveel mogelijk te pakken te krijgen. Dat moesten we verhinderen. Ik wilde er zelfs mijn studies voor opofferen. Samen met mijn broer trok ik naar Zagreb om me te laten registreren als vrijwilliger. Mijn broer werd aangenomen, ik niet. Hij ging vechten voor zijn land, ik verdiepte me in de geschiedenis, om te begrijpen hoe alles was zoals het was.’

‘Om te begrijpen wat er aan de hand is,’ vertelde David, ‘onderzoek ik nu de Baranja, de streek tussen de Donau en de Drava, ten noorden van Osijek. Daar hebben in de loop van de eeuwen honderdvijftig verschillende nationaliteiten gewoond. Elke stamboom is een wijdvertakte boom. Niemands bloed is zuiver.’

‘De goden’, zuchtte Inga, ‘moeten wel van bloed houden, als ze het ons zo vaak afnemen.’

Das Lied ist aus

Toen belde Ivan Faktor. Gemeenschappelijke vrienden hadden hem over me verteld.

‘Hij wil u ontvangen in zijn atelier aan de Europalaan’, zei de receptionist van het Waldinger.

Ik dankte hem in het Kroatisch.

‘Het was mij aangenaam.’

Faktor gold als een experimenteel fotograaf-cineast met internationale erkenning.

Hij stond aan het eind van mijn reis, op de plaats waar alle lijnen die ik in de afgelopen maanden had afgewikkeld bij elkaar kwamen. Hij sloot een lang verhaal af. Dat verhaal had talloze woorden nodig gehad, die telkens herijkt moesten worden, die elkaar bestreden als de alfabetten van de poppenspeler, harde woorden soms, soms ook troostende. Geen enkel woord was in staat de doden terug te brengen, hoe innig iemand dat ook geloofde.

Een nieuw soort onrust kreeg me te pakken. Ik had genoeg van woorden.

Ik haastte me naar de Europalaan. De kerk ging net uit. Een witsatijnen bruid en een bruidegom in rok applaudisseerden voor een orkestje. De bruidsmisjes flaneerden in hun roze tutu's. Ridder doorstaken de hemel met een lans. Op het Starčevićplein scharrelde een oude man in een vuilnisvat. Bij het oorlogsmo-

nument, een rij metalen platen die zich sloten en openden naar gelang van je standplaats, renden tieners gearmd van de ene naar de andere winkel. Ik dacht na over een godheid die boven het zelfbeschikkingsrecht van een volk staat. Ik dacht ook aan wat ik zou doen als iemand een geweer op mijn kind richtte. Een grijze soldaat stak de straat over. Wat deed hij toen hij jong was? Was hij Jasenovac of Bleiburg? Hoog in een Sezessionshuis hilde een baby, de toekomst van Kroatië. Waar kwam haat vandaan? Van over de grens, van de andere oever, uit het dorpje Minsko Polje. Graham Greene schreef in *The Power and the Glory*: 'Haat is niets anders dan een gebrekkig voorstellingsvermogen.'

Ik dacht na over de zee en de rivieren die me op mijn reis hadden begeleid. Zoals de Drava zich in de Donau stortte, zo stortte mijn verhaal zich in een ander geheel, in een ander verhaal, dat nog veel groter en complexer was, en dat misschien wachtte op een verteller.

Van dit verhaal had ik genoeg.

'Dat begrijp ik', zei Faktor bij het hek van zijn atelier.

Hij zei het niet, maar hij had het kunnen zeggen. Ik zocht hem op omdat hij een man van weinig woorden was, dat is te zeggen, omdat hij zich op een andere manier uitdrukte dan in woorden. Hij stond lachend op de stoep in de winterzon. Een gewone man in een turtleneck en een slobberige broek, niks experimenteels. We liepen door een tuintje naar een donker atelier en namen plaats aan een tien meter lange tafel tussen boeken en kapotte meubels. In het midden van het atelier stond, als een steltvogel, een projector. Hij haalde poederkoffie uit het keukentje achter een smoezelig gordijn, en toen we aan elkaar gewend waren, duikelde hij een fles wijn op. Die smaakte naar de Dalmatische zon, waarnaar ik heimwee had.

Onze thema's waren: zijn oeuvre, de oorlog en mijn tocht. Synoniemen.

Ik dacht na over een wereld zonder woorden. Haat vindt op dezelfde manier zijn bevrediging als liefde: in zwijgen. Wie opgaat in liefde, heeft geen woorden nodig. Wie zijn haat wil uiten, gebruikt de kracht van zijn lichaam of een wapen, maar geen taal.

Faktor sloeg een fotoboek open. Zijn werk ontstond op dezelfde manier als het dagboek van een schrijver. Uit de brokstukken van ware en vermeende feiten vlocht hij een verhaal ineen. Hij sprokkelde tekenen van leven, verloren voorwerpen, getuigenissen en beeldnotities. Hij zocht naar sleutels om de wereld te begrijpen, ondernam pogingen om de stukken in elkaar te puzzelen tot een zinnig geheel.

‘Zinloze pogingen’, lachte hij.

Tijdens de burgeroorlog hadden de meeste inwoners Osijek verlaten. ‘Alleen eenlingen, idealisten en kunstenaars waren gebleven’, zei Faktor.

Vukovar, twintig kilometer hiervandaan, was na 97 dagen bezetting gevallen. Iedereen verwachtte dat het Joegoslavische leger ook Osijek zou innemen. Dat gebeurde uiteindelijk niet. Faktor, die vlak bij de frontlijn woonde, op de oever van de Drava, had zijn gezin helpen evacueren en bewaakte de woning. Iedere dag trok hij met gevaar voor eigen leven de straat op en filmde alles wat hij zag. ’s Avonds vertoonde hij de beelden in de schuilkelders, als een journaal. Zo wisten de mensen dat ze niet alleen waren, maar ze werden ook geconfronteerd met de ruïnes, de bedrieglijke stilte van Minsko Polje, de gewonden, de gezichten van de soldaten die op de kade liepen, wachtend op het bevel om te doden.

Ik bladerde door het album. Dit is wat ik zag: een fabriekshal met honderden brandende televisieapparaten, vissen in een vieze badkuip, een schoen op een schoolbank, een lijk in papier gewikkeld, grijnzende hippies in een geïmproviseerd café, een blootblad naast een dode hond, een meisje dat haar tong uitsteekt.

Hij vertelde over een korte film waarvan de titel, *Das Lied ist aus*, me erg beviel. Omdat hij bezeten was door Fritz Lang had hij teksten uit de film *M – eine Stadt sucht einen Mörder*,^{xxvi} vermengd met fragmenten uit zijn eigen oorlogsdagboek.

Hij trok de gordijnen dicht en morrelde aan de steltvogel. De groezelige wand veranderde in een filmdoek. Het resultaat duurde amper achttien minuten.

Sirenes, wegrennende mensen, een bange fietser in het donker, een krater op Minsko Polje, een trein die met gedoofde lichten het station binnenrijdt, een neergeschoten, kronkelende vrouw. Een stem suggereerde dat er een moordenaar werd gezocht. De dwaaltocht door het bezette Osijek werd een speurtocht naar een onzichtbare vijand.

‘Wat vond je ervan?’ vroeg hij na afloop.

Ik veegde mijn wangen droog en zei: ‘Ik vind het mooi, maar “mooi” is geen categorie als het over afschuw gaat.’

Hij knipte de steltvogel uit en schonk de glazen vol. Een tijdlang zaten we zwijgend in ons glas te staren.

Toen begon Faktor plotseling te lachen. ‘Als je wist hoe ik sommige beelden heb opgenomen...’ Hij zweeg weer, nahikkend.

Hij lachte aan het eind van iedere zin. Het was bijna een tic. Zijn humor had hem het leven gered op de bitterste dagen. Er liep een rilling over mijn rug. Eén kogel had hem kunnen stuiten. Hij had de man met de verbrijzelde schedel onder een krant kunnen zijn. Ik herinnerde me Pavo Urban, de fotograaf die in Dubrovnik was gedood.

Op Faktors bureau lagen twee witte keien. Op de ene stond ‘Love’, op de andere ‘Hate’. Ze waren niet van elkaar te onderscheiden, behalve door het opschrift. Als iemand een streep op de grond trok, zoals in oude kinderspelletjes, kon de strijd losbranden. Jij daar, ik hier. Niemand hield zich aan strepen op de grond. Een grens is niet meer dan een constructie, een uitvinding. De afschuw die zich in de loop van mijn reis had opgesta-

peld, liet een weë smaak in mijn mond achter. Ik dacht aan gevangenen, die enkele ogenblikken eerder nog gewone stadsbewoners waren geweest, nietsvermoedend of hopen op een veilige vlucht, en die nu een spade toegestopt kregen waarmee ze hun eigen graf moesten delven. Als haat een gebrekkig voorstellingsvermogen was, was liefde een buitengewoon levendig voorstellingsvermogen. Ik dacht aan de mensen die de messen moesten slijpen waarmee enkele dagen later hun eigen keel zou worden doorgesneden. Ik dacht aan de velen wier stem was gesmoord door de aarde waarin ze levend waren begraven.

Aan het eind van *Das Lied ist aus* hanteert Faktor de subjectieve camera. De kijker kijkt door de ogen van het hoofdpersonage, alsof hij zelf door het kapotgeschoten Osijek vlucht. De stem die je hoort, is niet langer de commentator die een onzichtbare vijand zoekt, maar die van de onzichtbare vijand zelf. De stem zegt, schreeuwt, huilt: 'Ik kan mezelf niet helpen. Ik kan dat kwaad niet beheersen. Het drijft me de straten in. Ikzelf achtervolg mij. Ik wil wegvlugten van mezelf. Maar het is onmogelijk om te ontsnappen.'

De hulpkreet van de man die zelf het kwaad vertegenwoordigt, bleef lang echoën in mijn hoofd.

Wat is een oorlog anders dan een gigantisch gebrek aan begrip, een collectief falende fantasie, doorgeschoten domheid? Haat is net zo blind als liefde. De knop omdraaien duurt maar een seconde, de seconde nadat iemand een geweer op je kind heeft gericht. In de oorlog is psychopathie opeens geen ziekte meer, maar een schokkende logica. Iedereen is, in potentie, een moordenaar.

We dronken de fles leeg. Er stond nog één ding op mijn program. Ik omhelsde Faktor en reed naar de hel.

De mooiste stad aan de Donau

Vukovar is de mooiste stad aan de Donau.

Achter mijn raam gleden de eerste gebouwen voorbij. Van de opslagplaats Centralno Skladište stond alleen de bakstenen gevel overeind. Het station stond op instorten door de enorme mortiergaten in het dak. Een klooster was gereduceerd tot kapotte muurtjes, geknikte zuilen, verschroeid balkwerk, trappen naar de hemel die veel te vroeg ophielden. Op de latei las ik: 'Carolus Comes MDCCCXCIV'. Wat de mortieren hadden gespaard, had de tijd afgemaakt.

Ondanks mijn mijnenangst stapte ik uit. Er was van man tot man gevochten in deze stad. Aan iedere tegel kleefde bloed. Wat ik deed was jagen op spoken, op de schaduw van de doden trappen, lijken opgraven. Zij konden me niets meer vertellen. Ik kon alleen stilstaan op de plaats waar zij hadden geleefd, en het hoofd buigen.

Waarom waren oorlog en de puinhoop die hij achterliet zo aantrekkelijk?

Ik reed verder. Dit was pas het begin. De stad was een en al ruïne. Een reisgidsje zei: 'De stad herstelt zich met rasse schreden.' Onverwoestbare gebouwen uit de tijd van de communistische utopie gaapten me aan als scheepswrakken. Paleizen staken hun dunne, zwarte armen in de lucht. In het centrum had de natuur zich op een bijna vrolijke manier meester gemaakt van de krotten: doornige heesters priemden uit de venstergaten. Van de stenen engeltjes op een luifeldak waren de neuzen stuk. Elke straat stonk naar rattenpoep en schimmel. Je kon zien waar de kroegen waren geweest. Boven een deur las ik 'Caffe Bar Diksi', maar de deur leidde nergens meer heen.

Langs een van de huizen liep een met onkruid overwoekerd pad, dat naar een poortje leidde. In de tuin was een stenen fontein, er hingen uitgebloeide druivenranken en in de hoek was een zandbak voor de kinderen. 's Zomers zaten de bewoners

laat in het gras met kaas, dadels en schuimige roze wijn. In het midden stond een dode boom.

Een appartementenblok had een met kogels doorzeefde zijgevel, maar was verder intact. Op een balkon hing de was uit. Een man hing rokend uit een raam en keek me boos na.

Bij een van de nieuwe spiegelende gebouwen waakte Marko Marulić, ‘otac hrvatske književnosti’, de vijftiende-eeuwse vader van de Kroatische literatuur. In de Ulica Europske Unije, de EU-straat, was het naambordje helemaal verwrongen, alsof een degensliker het met zijn tanden had bewerkt. Op het fronton van een barok huis dat overeind was gebleven, las ik српски дом’, het Servische huis.

Het viel me op dat de moestuinen rond de gerestaureerde huizen tot in de puntjes verzorgd waren en dat allerlei late groenten er zonder etnische problemen samenleefden.

De Donau lag erbij als een uitgestrekte, bewegende slibvlakte, begroeid met dunne wilgen en riet. Ze legde dagelijks een enorme reis af. Hier was ze nog maar halverwege tussen het Zwarte Woud en de Zwarte Zee. Haar eerstvolgende belangrijke haven was de Witte Stad oftewel Belgrado, de hoofdstad van Servië.

Aan de overkant zag ik de oobossen van Servië liggen. Soldaten van de *carina*, de douane, hielden me in de gaten. Mijn Volkswagentje had een Kroatisch kenteken, maar ik gedroeg me niet als een Kroaat. Ik was te nieuwsgierig, wilde alles weten, zien, fotograferen. Fotograferen was verboden. Ze begrepen niet waarom ik naar de oobossen tuurde, die alleen maar grensgebied waren. Alleen maar grensgebied...

Igor Štikl had me de fabel van de schorpioen en de kikker verteld. De kikker vroeg verbaasd: ‘Waarom?’, toen hij midden in de rivier was gestoken door de schorpioen nadat hij had besloten hem een gunst te bewijzen door hem op zijn rug naar de overkant te brengen. De schorpioen antwoordde: ‘Het zit me in mijn bloed.’

Er was een pleintje. Op het pleintje stond een oude gek in een smerig appelblauw-zeegroenkleurig jasje en met een strohoed schuin op zijn hoofd. Hij ijsbeerde voor een bierkraam, hield opeens halt en begon te jodelen en te schreeuwen. Niemand schonk aandacht aan hem. Men kende hem vast, een granaatscherf was in zijn hersenen blijven zitten. Hij beschikte over voldoende onderscheidingsvermogen om te zien dat ik hier zonder doel rondhing en overal buitengewone aandacht aan schonk, ook aan hem. Hij lachte, althans hij ontblootte zijn tanden, en gilde in mijn oor. Een hele collectie godslasteringen. Hij stonk als een skunk.

Ik vluchtte naar het oorlogsmonument: een domino gemaakt van grafstenen, een kruis dat iedere voorbijganger op de knieën dwong, het schaakbord van de Kroatische vlag en een glagolitsche tekst.

20 november was een koude, windstille dag zonder sneeuw of regen, net zoals zeventien jaar geleden. Het weer veranderde nooit in Vukovar.

Ik liep de dijk op, op de rand van de ene wereld en met zicht op de andere. Werelden als twee ervijanden. De macho's van de carina drukten hun walkietalkie tegen hun oor. Op regelmatige afstand leidden verroeste ijzeren trappen naar de rivier. Geen hengelaars. In de verte prijkte de kop van de watertoren, waar-op sinds zeventien jaar iedere dag de Kroatische vlag wapperde. In Servië troepten de kraaien samen.

Nu heerste hier apartheid, rassenscheiding. Kroaten en Serviërs hadden elk hun eigen cafés, winkels en scholen. De nakomelingen van de ervijanden praatten niet met elkaar. Toen ik ernaar vroeg, werd ik aangestaard met een bittere blik, die zei: 'Hou erover op. Het is genoeg geweest.'

De incidenten die zich hier zeventien jaar geleden afspeelden, nog vóór de afscheuring van Slovenië en Kroatië op 25 juni 1991, gaven het startschot voor de burgeroorlog. De escalerende

etnische wrijvingen leidden tot de oprichting van milities, zowel Kroatische als Servische. De politiecommissaris van Osijek, Josip Reihl-Kir, probeerde nog te onderhandelen. Bij iedere nieuwe Servische wegblokkade, meestal met vrachtwagens vol boomstammen, reed hij erheen, trok zijn jas open en zei: 'Zien jullie me? Ik ben ongewapend.' Af en toe had hij succes. Daar klampte hij zich aan vast. In mijn verbeelding was hij een man die in z'n centje een zwaarbeladen kar op een helling wilde tegenhouden. Hij was een soort pacifist, en pacifisten liepen in de weg van de driftkoppen. Kort voordat hij op eigen dringend verzoek naar Zagreb werd overgeplaatst omdat hij het niet meer zag zitten, werd hij door een van zijn eigen mensen met een kalasjnikov koudgemaakt.

De Tijgers en de Witte Adelaars, paramilitaire groeperingen die onder leiding stonden van radicale ultranationalisten, respectievelijk Željko Ražnatović alias Arkan^{xxvii} en Vojislav Šešelj, grepen hun kans. Wat begon met pesterijen, draaide uit op nog meer schietpartijen, waarbij twaalf Kroatische agenten in Borovo Selo, een dorp ten noorden van Vukovar, werden gedood. Woevende Kroaten gingen de straat op en staken de Joegoslavische vlag in brand.

De troepen van het Joegoslavische leger verschenen om naar eigen zeggen de vrede te bewaken. Vukovar, een stad waar zowel Kroaten en Serviërs, als Hongaren en Slowaken woonden en dat voor de Serviërs en de Kroaten een strategische en symbolische betekenis had, werd bezet. Leger en paramilitairen sloegen de handen in elkaar. De geest was uit de fles. Dit was het einde van de Europese vrede. De wereld wankelde.

Ook de Kroaten hadden zich gegroepeerd in een paramilitaire beweging, de Hrvatska Obrambene Snaga, de Kroatische Verdedigingsmacht. De militairen van het Joegoslavische leger riepen de Kroatische bevolking, die zich vaak samen met Servische buren in de schuilkelders verschool, met megafoons op om zich

over te geven. Nu waren het de Serviërs die de Kroatische vlag in brand staken. De tanks die door de straten reden sproeiden loeiharde Servische muziek.

De bezetting duurde drie maanden. Geen enkel huis werd gespaard. Situaties die Europa in 46 jaar niet meer had gekend waren opeens actueel. Wie zich overgaf, sloot zich met zijn schamele bezittingen aan bij lange colonnes vluchtelingen. Wie wapens bezat, werd verplicht die af te geven. De soldaten daagden elkaar uit en besmeurden elkaars symbolen. Oude woorden werden opgerakeld: ustaša's en četniks. *À la guerre comme à la guerre*. Servische vrouwen die met hun Kroatische burens in dezelfde kelder hadden geschuild, werden uitgehoord. Sommigen verrieden hun eigen vrienden.

Na 97 dagen verscheen het gezicht van de anchorman Miloš Marković op de Servische televisie met de flegmatieke woorden: 'Vukovar je sloboda.' Vukovar is bevrijd.

In de straten van Vukovar werd een nieuwe vlag gehesen met in het Servisch de tekst 'Vrijheid of dood'. Dronken soldaten zongen: 'Slobo, breng de salade, wij zullen het vlees brengen!' Ik dacht aan de graat in de keel van Kristijan, hoogleraar.

Vrouwen en kinderen werden naar vluchtelingenkampen afgevoerd, onder andere in Mitrovica, aan de overkant van de Donau in Vojvodina. Toen ze daar aankwamen, wisten ze vaak niet waar hun man, zoon of vader was gebleven. De Servische televisie wist het wel. Zij zond beelden uit van mannen die bijeengedreven waren en onderworpen werden aan een paraffinetest, die uitwees dat ze 'allemaal, zonder uitzondering' in de laatste vierentwintig uren een wapen hadden vastgehouden, sporen van buskruit op hun kleding hadden en in sommige gevallen ook bloed dat niet van hen was. De gevangengenomen Kroatische mannen werden op de Servische televisie zonder onderscheid 'leugenaars', 'moordenaars', 'snipers' en 'drugsverslaafden' genoemd, bewoners van 'het nest van de ustaša-beweging, dat Vukovar was'.

Ik naderde de watertoren op de oever van de Donau. Het was een enorme betonnen sculptuur met een bakstenen kop. In 1991 werd hij dagelijks beschoten, maar hij bleek onverwoestbaar. Niemand begreep waarom hij niet instortte. De mortiergaten waren zo groot als een voetbaldoel. Dagelijks werd de vlag met het dambordpatroon door de Serviërs stukgeschoten en later door de Kroaten teruggehangen.

Op 20 november 1991 zochten honderden Kroaten en andere niet-Serviërs hun toevlucht in het ziekenhuis van Vukovar, in de hoop op een veilige evacuatie. Niemand kon de stad verlaten, want de enige vluchtroute was een zandweg door een korenveld, die werd bewaakt door sluipschutters.

Uit het buitenland verschenen leden van het Rode Kruis, samen met Nicolas Borsinger, de secretaris-generaal van de Fondation Pro Victimis in Genève, en later ook de voormalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Cyrus Vance. Zij gingen in discussie met de Servische majoor van Montenegrijnse afkomst, Veselin Šljivančanin,^{xxviii} die de functie van veiligheidsofficier bij het Joegoslavische volksleger had. Op hun verzoek de vluchtelingen in het ziekenhuis te zien, antwoordde majoor Šljivančanin dat ze zich beter konden bezighouden met de gewonden in zijn legereenheid en dat hij de veiligheid van de diplomaten niet kon garanderen.

Honderden mannen, zowel gewonden als vluchtelingen, werden uit het ziekenhuis gehaald en op transport gezet naar Ovčara, een dorp vlak buiten Vukovar. De weinige overlevenden vertelden dat ze in bussen werden gedreven, waar ze als sardines in een blik zaten, en dat ze later in een donkere hangar, waar ze nog geloofden dat ze het zouden overleven, werden opgesloten en geslagen met stokken en geweerkolven.

Ik reed ernaartoe. Ovčara lag enkele kilometers buiten Vukovar in een lieflijk landschap. Ik vond de schuur, die hoorde bij

een schapenboerderij, en verdiepte me in de getuigenissen die er waren opgeslagen.

Iemand vertelde over een man die op de binnenkant van de poort bonkte en doodgemoedereerd tegen de bewakers zei dat hij 'de trein naar Zagreb moest halen'. De soldaten lachten hem uit. De man herhaalde zijn vraag tien keer, honderd keer: 'Ik heb een treinkaartje voor Zagreb, ik heb een treinkaartje voor Zagreb.' Hij zweeg pas toen ze hem hadden doodgeknuppeld.

Eerder op de dag had iemand majoor Šljivančanin horen zeggen: 'De gevangenen in het ziekenhuis zullen door het duister worden opgevreten in het midden van de dag.'

Hij hield woord. In het lieflijke bos van Ovčara werden de gevangenen in groepen van tien of twintig gefusilleerd. Meer dan 260 lichamen werden later teruggevonden in een massagraf. Sinds kort had men hier witte kruisen neergezet, en een gedenkteken. Op ieder graf lagen altijd verse bloemen. Ik zag mensen gehurkt met de graven zitten praten.

Wat had het allemaal opgeleverd? Niets, zelfs niet voor de Serviërs. Jaren later, in 1998, kwamen Vukovar en de rest van Oost-Slavonië namelijk weer onder Kroatisch bestuur. In tegenstelling tot andere gebieden in Kroatië werd dit gebied niet door het Kroatisch leger heroverd, maar door de kronkels van de diplomatie. Dankzij het Akkoord van Erdut, dat onder internationale druk tot stand was gekomen in 1995, spraken Zagreb en Belgrado af dat Vukovar vreedzaam zouden worden teruggegeven aan Kroatië.

Waar alles was begonnen, hield ik op.

Hier was die afgrijselijke broederoorlog uitgebroken na een uit de hand gelopen conflict tussen gefrustreerde bewoners en doorgeslagen hooligans, overgoten met leugens en *rakija*. Hier hield mijn verhaal op. De cirkel was rond. Ik was zo ver gegaan als ik gepland had. Hoewel ik bij het begin van mijn reis van

zins was geweest om niet over de oorlog te schrijven, of niet te uitvoerig, was ik er gaandeweg van overtuigd geraakt dat ik er niet over mocht zwijgen. Hier was de illusie de kop ingedrukt dat er na de Tweede Wereldoorlog op Europese grond geen oorlog meer zou worden gevoerd, omdat allerlei akkoorden, tribunalen en uiteindelijk een vereniging onder de noemer van de Europese Unie dat verhinderden. Hier faalde Europa. Hier eindigde niet alleen mijn reis, maar ook een Europees ideaal.

Gospođa Irena, die me naar de steen van Baška had geleid, moedertje, stammoedertje, eerder tijdeloos dan bejaard, jij die de geheimen van de menskunde kent, jij had me over een middeleeuwse schrijver verteld, een schrijver die ze zich had ingebeeld in haar dromen, een man die geloofde dat de vrede waarin zijn land zich op dat moment bevond, zou blijven duren. Dat hadden alle jonge mannen die onder de witte kruisen van Vukovar lagen ook geloofd, en eveneens alle anderen, die aan de andere kant van de rivier woonden. Iedereen.

De avond viel. Ik snoof de geur op van aarde die bevriest, en hurkte neer. Dit moet de laatste geur zijn geweest die de doden van Ovčara hebben geroken.

Ik liet de schimmen van Kroatië los.

Zoals een windvlaag plots komt opzetten en je bij je schouder schudt omdat hij je iets wil vertellen, zo klampte een van de schimmen die ik net had losgelaten me aan.

Dit is wat ik zag als ik mijn ogen sloot: een jonge man die ik niet kende, maar die me het gevoel gaf dat we elkaar al eerder hadden ontmoet. Hij noemde me een vriend, maar afgaand op zijn leeftijd kon hij net zo goed mijn zoon zijn. Op een van de witte zerken stond zijn foto naast een kaarsje van Medugorje en zijn postume eretitel 'Hrvatski Branitelj', 'Kroatisch Verdediger'. Ik legde mijn oor tegen de aarde.

'De pijn is geweken', zei hij. 'Als olie omringt de nacht me. Alleen de kou is gebleven. Kou tot op het bot, tot op je ziel. De

pijn was kort. Een fractie, korter dan de bliksem. Voordat ik stierf zag ik de schimmen, waarvan ik weldra deel zou uitmaken. Ik sidderde, als wie na lange tijd in het zonlicht opeens in het duister komt. Nu omringt de nacht me als olie. Ik denk aan een ochtend in april. Het gras is bedauwd. Je loopt op blote voeten. Het is niet koud. Haal diep adem. Ik wil ademen door jou. Mijn dood is zinloos als je niet in staat bent om iemand als mij lief te hebben, of iemand volkomen anders dan ik. Ik weet dat de kersen ook zonder mij zullen bloeien, dat iemand de vruchten zal plukken. Dat iemand in de vrucht zal bijten, het sap in zijn mond zal voelen, de warme taart zal ruiken met de sappige kersen, die een vrouw hem brengt. Hij zal haar de boom laten zien in de mooiste stad aan de Donau in het midden van de tuin, een grote dode boom, die hij zal begieten, iedere dag.’

‘Zbogom,’ zei ik, ‘adieu.’

Het einde van Kroatië

Het einde van een Europees ideaal?

‘Konden we de klok maar terugdraaien’, had de poppenspeler ooit gezegd. ‘Als we dat zouden kunnen, zoals in de kunst...’

Het onderbewustzijn van de beschaving eindigde zo...

Ik herinnerde me opeens, nu ik Vukovar uit reed in de richting van de snelweg Ljubljana-Belgrado, wat de poppenspeler over het einde van zijn toneelvertelling tegen me had gezegd. Een interessant detail, nee, geen detail, maar de kwintessens was dat zijn laatste voorstelling tijdens de burgeroorlog in première was gegaan in de schouwburg van Osijek. Veel mensen hadden me verteld over de dagelijkse gang van zaken tijdens de oorlog. Ondanks de ellende zocht men elkaar op, er werden voorstellingen gespeeld en concerten gegeven. Dichters lazen hun verzen voor, schilders stelden hun werk tentoon. Het publiek bestond uit lotgenoten, die zich vastklampten aan elkaar en aan de momenten

die hun laatste zouden kunnen zijn. In de theaters werd gelachen. In de geïmproviseerde kroegen ging het er wilder aan toe dan ooit. De angst werd binnenstebuiten gekeerd. Iemand die ik daarover ondervroeg, zei: ‘We hebben de angst tussen haken gezet.’

Het laatste deel van *Het onderbewustzijn van de beschaving* ging dus in première in Osijek, nota bene in de schouwburg die door toedoen van Ivan Faktor was heropend. Het speelde zich af op het puin van een vergaan imperium. Tussen de wereld buiten op straat en de wereld op de bühne was het verschil op het eerste gezicht gering.

‘Dat was natuurlijk een valse indruk,’ lachte de poppenspeler toen hij me hierover vertelde, ik weet niet meer waar en wanneer, ‘want in werkelijkheid was het theater beschoten. Het had stenen geregend op het podium. Het liefst had ik een smetteloos toneel gezien, zo schoon als de straten van Vukovar in 1989 of 1990, voordat de hooligans alles kort en klein sloegen. De lege bühne, wat hield ik daarvan! Telkens wanneer ik op een lege bühne kwam, ging mijn hart sneller slaan.’ Hij verzonk langdurig in gedachten. Toen hernam hij: ‘Het vaderland is niets anders dan een kamp in een woestijn. De leegte was mijn vaderland. Met reusachtige bezems had men de wereld schoongeveegd. Maar de hemel daverde van de hooligans. Iedereen die daar aanwezig was, bevond zich in de hel. Wij bevinden ons allemaal op de bodem van een hel waar ieder moment een wonder is. Het merkwaardige was dat er in de bezette steden steeds meer mensen opdaagden die er niks te zoeken hadden, mensen die in deze situatie een strijd hadden herkend die ze zelf wilden voeren, een politieke strijd of een persoonlijke.’

Ik bekende dat ik zelf ook dag en nacht aan het scherm was gekluisterd toen de oorlog in alle hevigheid woedde, omdat oorlog op een of andere krankzinnige manier aantrekkelijk is. In mijn kennissenkring waren er talloze intellectuele avonturiers die het

in hun hoofd haalden om in het verscheurde deel van Europa hun privéoorlog te gaan voeren, liefst met een camera op hen gericht, en als ze zouden sterven, dan liefst groots en meeslepend voor het oog van de verontwaardigde wereld.

‘Eritis sicut Deus, scientes bonum et malum,’ grinnikte de poppenspeler, ‘jullie zullen als God zijn, goed en kwaad kennende, Genesis, derde hoofdstuk, vijfde vers, zo moeten ze hebben gedacht. Net als Adam en Eva in het paradijs, die smachtend keken naar de boom van kennis. Er waren er die met een hamer in de hand klaarstonden in de coulissen van het theater om het decor te vertimmeren, terwijl ze de hoogste diploma’s hadden. Er waren er zelfs die wisten hoe je een uit elkaar gehaalde Thompson weer in elkaar zet. Maar waar was ik nou gebleven?’

‘Het einde van *Het onderbewustzijn van de beschaving*’, zei ik.

‘In mijn laatste voorstelling, onder de donderende hemel van Osijek, terwijl iedereen wist dat het nooit donderde in het hart van de winter, klonk de ratel van de tijd. Alle stemmen die in de tragedie van ons land ooit hadden weerklonken, zinderden na in de lucht. De spanning was te snijden. Kun je je dat voorstellen? De lege bühne, waarop het puin regende, en waar alle doden van de wereld fluisterden als aan de poort van Dantes hel. Iedereen had wel iemand verloren in de zinloze oorlog, die overigens nog maar pas was begonnen. De dood, de echte dood, niet de dood met de zeis, maar de systematische dood, de dood die je inademde en die ’s nachts over je huid kroop als een insect, als een noodlot, die dood moest nog komen...’

Hij verzonk weer in gedachten en vergat dat ik er was.

Na enkele ogenblikken begon hij zacht te zingen: ‘O, doodkist, zwanger van te veel doden, alles in ontbinding.’ Met zijn vingers bespeelde hij een denkbeeldige fluit.

De melodie deed me denken aan de *sopila*, die ik had gehoord op Krk, klanken die van hoog naar laag tuimelden en gekke sprongen maakten in de vorm van halve tonen, die tegelijk leven-

dig en melancholiek klonken en waarvan men beweerde dat ze kinderen en verliefden aan het dansen konden maken.

‘Ik liep zelf het toneel op’, zei de poppenspeler, ‘en duwde een kist voor me uit.’ Zijn blik was op een punt in zijn gedachten gericht. ‘Een eenvoudige houten kist, waar een Australische rechtenstudent wieltjes onder had geschroefd. Een doodkist, dat kon iedereen zien. Toen ik de kist voor het publiek had neergezet, ging ik weg, alsof het verhaal was afgelopen. Koniec, schluss, farewell. Kijk, goede mensen, dit is wat er van de wereld overblijft. Laat het de kist zijn waarin iedereen die nog geen waardig graf heeft gekregen, zijn laatste rustplaats mag vinden. Laat het de plaats zijn waarin Antigone haar eerloos gestorven broer Polynices kan begraven.^{xxix} In de stilte, die lang duurde, klonken verre geweeerschoten.’ Hij legde zijn hand op mijn schouder. ‘De kist ging langzaam open. In de kist lag een vrouw, een prachtige vrouw, naakt, zo mooi, terwijl iedereen vergeten was dat er ook nog mooie dingen bestonden, dat schoonheid een categorie was.’ Hij grinnikte. ‘Die vrouw was zo mooi dat iedereen geloofde dat ze echt was. Maar ik had haar met deze twee handen zelf gemaakt. Iedere plooi van haar huid, iedere porie, ieder haartje.’

Ik reed niet terug naar het westen, naar Zagreb, maar naar het oosten, in de richting van Belgrado. In Lipovac, vlak voor de Servische grens, verliet ik de snelweg en ging naar het zuidoostelijkste hoekje van Kroatië, naar de enige plaats waar Kroatië, Servië en Bosnië-Herzegovina elkaar raakten. Op alle kaarten die ik had geraadpleegd, was dit een niemandsland, een leeg, wit veld.

Ik zag oude dorpjes met pasgebouwde, ongepleisterde bakstenen kubussen, huizen met twee verdiepingen en met een satelietantenne op het balkon. Ik moest me haasten, want het zou snel donker worden. De wolken hingen laag. Hier en daar kroop de nevel over de akkers. Mannen liepen rokend in het midden van

de weg. Men staarde me opnieuw na, hoewel ik deed alsof ik drommels goed wist waar ik heen ging. Ik volgde de hoofdweg naar wat ik beschouwde als het grensdorp Račinovci. In Račinovci viel de avond snel. Rond de kerk speelden kinderen op een step. De hoofdweg, dacht ik, de hoofdweg, dan kom ik er vanzelf. Ik vertikte het om de weg te vragen. Wat had ik moeten vragen? Waar eindigt Kroatië?

Toen ik het bord, waarop Račinovci doorgestreept was, voorbij was, hield de weg op. Bij het laatste huis staakten een man en een vrouw hun gesprek om me na te gapen. De verharde weg ging over in een modderig zandpad, waarop ik sporen zag van landbouwvoertuigen. De hoofdweg, dacht ik, recht naar het drielandenpunt. Om me heen lagen lege akkers, zover ik kon kijken, maar ook nieuwe plantages met vruchtenbomen. Nergens viel een levende ziel te bespeuren. Hoe verder ik kwam, hoe ellendiger de weg werd. Toen de weg splitste, wist ik het zeker: links lag Servië, rechts Bosnië-Herzegovina, maar waar was het drielandenpunt? Ik volgde de beide wegen: de rechterweg liep dood in een moeras, dat ik op het nippertje wist te vermijden. De linkerweg bracht me tot diep in een bos, tussen stekelige planten, die krassen op mijn Volkswagentje trokken. Voor me, wist ik, lag de Sava. Zij vormde de echte grens, de natuurlijke grens.

Voorbij een bocht reed ik me bijna vast in dicht struikgewas. Nog even verder, dacht ik, ik ben er bijna.

Waar was ik bijna?

Opeens stond ik voor een groene slagboom. Mijn mijnenangst stak de kop weer op. De weg achter de slagboom liep het bos in. Daarachter lag... Wat? De rivier, de grens, het raakpunt van drie werelden, de kunstmatige grens of de natuurlijke grens. Wat maakte het eigenlijk uit?

Ik stapte uit.

Middeleeuwse stilte. Schemer.

Die onophoudelijke vragen in mijn hoofd. Hier hielden ze op. Ik sloot mijn ogen en haalde diep adem, alsof alle schimmen die ik had nagejaagd door mij ademhaalden.

Epiloog

De laatste schim

‘In Sarajevo zijn geen dieven’, zei de hospita toen ik haar vroeg hoe ik de deur kon afsluiten.

Ik nestelde me in de kleinste kamer van een tweekamerflat en draaide de knop van de radiatorkachel helemaal open. Het vertrek met de vijf stapelbedden, de keuken met de stinkende gootsteen en de hoek waar ik de wc en de douche niet uit elkaar kon houden, waren doodkoud. Mijn kamertje had alles wat ik nodig had, een bed, een boekenplank en een deur naar het balkon. Ik leunde op de stenen balustrade, die vol kogelgaten zat. Mijn blik gleed over wat jarenlang de gevaarlijkste straat ter wereld was geweest en door de media ‘Sniper Alley’ was gedoopt.

De hospita was de tante van het meisje dat me onderweg naar Sarajevo in Mostar een kamer had verhuurd, en dat meisje was de dochter van de vrouw die me op het busstation van Dubrovnik had gevraagd of ik logies zocht in Bosnië-Herzegovina. Het was een familiebedrijfje. Kroatië hield niet op bij zijn grens. Het lekte uit zijn contouren, drong diep door in de Balkan. Naast mijn balkon hing, huizenhoog, het grijnzende portret van de Kroatische premier, die zich verheugde op de steun van zijn landgenoten in het buitenland.

‘Wat voelt u zich?’ vroeg ik mijn hospita.

‘Kroatisch natuurlijk’, antwoordde ze met een verguld gezicht.

Ik nam het zekere voor het onzekere, verborg mijn laptop idiootweg onder mijn bed en waagde me op de spekgladde Sniper Alley.

De Sniper Alley was in de burgeroorlog de enige route om aan voedsel en water te komen. De beelden waarop lachende mensen rennend de straat overstaken, alsof het om een spel ging, waren de hele wereld rond gegaan. Op de hoogste daken hadden de schoften postgevat. Tussen 1992 tot 1995, tijdens een bezetting die 43 maanden duurde, doodden ze honderden mensen, onder wie veel kinderen. Auto's raasden met een snelheid van 140 kilometer per uur over het asfalt om aan het vizier van de snipers te ontsnappen. Mijn hospita vertelde me ook dat de snipers granaten in de huizen gooiden en vervolgens met mitrailleurs de vluchtenden neermaiden.

Het duurde een eeuwigheid voordat ik de Sniper Alley was overgestoken. Ik keek de slingerende trams na. Twee keer gleeed ik uit. De auto's slieden door de moddersneeuw.

Ik begaf me linea recta naar het hoogste gebouw, de Holiday Inn, waar tijdens de bezetting de persmensen verbleven, totdat ook zij met mortieren naar de schuilkelders werden gedreven. In de lobby had ik een afspraak met de duivelin, die me laatst per e-mail had beloofd dat ze me 'haar stad' wilde laten zien. Vanaf het hotel was het een halfuur gaans naar haar huis, waar ik haar archief mocht raadplegen.

Sarajevo is een plaats waarvan de geschiedkundige betekenis boven de plek zelf uitstijgt. Bij iedere wereldbewoner roept het woord associaties op. Niemand heeft deze stad ooit bezocht, maar zij heeft iedereen bezocht. De door oorlog beheerste twintigste eeuw begon en eindigde hier. In het laatste jaar van het tweede millennium werd hier de zesmiljardste mens geboren, maar dat heeft niemand onthouden, want Sarajevo is synoniem met oorlog en dood, niet met hoop.

De hete, landerige lucht sloeg me in het gezicht. Niemand

keurde me een blik waardig. Achter de balie bestudeerde een opgeprikte miss twiggy haar vingers. Toen ze opkeek, vergat ze haar glimlach op haar mond te kleven. In de bar zaten enkele oude stellen in hun macchiato te roeren. Een foto op een zuil flitste me dertien jaar terug in de tijd, toen dit gebouw een brandende puinhoop was. In de kelder, waar in de oorlog de journalisten zich verschansten, was nu de sauna.

Een hangklokkenrij verklapte de tijd in alle werelddelen. Het was middag in Bosnië-Herzegovina, en mijn duivelin, die iedere afspraak met de allervolmaaktste precisie nakwam, was onzichtbaar.

Ik sleepvoette door de hotelhal over de paarse vaste vloerbedekking, totdat de gemanicuurde vrouw het op haar heupen kreeg en ‘Yes sir?’ naar me snauwde. Ik kocht twee kranten en een glimlach. Ze gaf me als wisselgeld één zogenaamde converteerbare mark.

Met *The Herald Tribune* en een Johnnie Walker on the rocks in de hand zag ik er vast uit als een verdwaald journalist, die anderhalf decennium achter de geschiedenis aan hinkte.

Ze daagde niet op. Geen sms, *ništa*, niks.

In een hoek gaf een plasmaschermpje toegang tot het internet. Ik haalde mijn post op, iets wat ik in geen week meer had gedaan, stom van me.

De duivelin had me een vloek en een vreugdekreet toegestuurd. De vloek: ‘Kan je niet ontmoeten. Vind het hartstikke rot!’ De vreugdekreet: ‘Heb dikbetaalde baan gekregen bij Weens persbureau. Ben geëmigreerd!’ Ze leefde snel, dat wist ik, maar dit overtrof mijn steilste verwachtingen. ‘Kom right away naar Wenen!’ schreef ze, en ze besloot met haar initialen en een knipogend smurfje.

‘Ik wil Sarajevo zien,’ zei ik boos tegen de computer, ‘jóúw Sarajevo, niet Wenen.’ Ik tikte de woorden niet in. Zocht raad bij Johnnie Walker. Typte hoofdschuddend: ‘Wat spannend

voor je! Ben inmiddels thuis. Te veel werk voor Wenen. Wens je succes! Bok! Later!’

Waarom loog ik tegen haar? Omdat ik haar keuze voor het grote geld als een verraad beschouwde, een vorm van braindrain. Haar land en haar stad konden haar best gebruiken. Wat zocht ze nou in Wenen? Ze verzwegen vast dat ze een k.u.k.-vriendje had.

Uit verveling keerde ik terug naar de bar om de tweede krant die ik had gekocht te lezen, een Engelstalig Bosnisch blad.

Pagina 5, rechtsonder, vier regels: ‘Gisteren werd A.A., die vorige week op vijfenzeventigjarige leeftijd is overleden, verast en verstrooid in de Adriatische Zee. In de jaren zestig en zeventig reisde hij door heel ex-Joegoslavië met zijn poppentheater.’

Dit was het dus. Een mens samengevat in 32 woorden en begraven in het ezelsoor van een krant. Ik herkende de initialen van de schrijver van het artikel, dat wil zeggen de schrijfster. Ik haatte het journaal. Schuld bewust mopperde ik boven mijn tweede Johnnie Walker: ‘Maar jou, *demonia*, haat ik alleen vandaag.’

Een ogenblik voelde ik me alsof Kroatië door me heen was gereisd, niet andersom. Ik herinnerde me dat ik in Sarajevo was, een plaats die me na aan het hart lag omdat het Verhaal hier al een paar keren was geschreven. De tranen biggelden langs mijn wangen, maar niemand sloeg er acht op. In mijn fantasie zag ik een voorstelling, die de allerlaatste van de poppenspeler had kunnen zijn. Een zelfportret misschien, het verhaal van een poppenspeler die de touwtjes van zijn evenbeeld vasthoudt. En de pop die schreeuwt: ‘Laat me los! Ik wil vrij zijn!’ En de poppenspeler die de touwtjes loslaat. En de pop die levenloos neervalt. En de poppenspeler die... zijn ziel ziet sterven en zelf sterft. Was het zo gegaan? Of was hij gewoon ingeslapen met zijn verdrietige bisschopje in zijn armen? Of achter het stuur van het wrak van de thespiswagen, zich inbeeldend dat hij met een snel-

heid van 40 kilometer per uur over de kustweg scheurde? Of in de schaduw van de naakte schone die uit haar kist opstond?

Ja, zo, uiteraard.

‘Bis später’, echode het in mijn hoofd. Een herinnering als een plaat met een tik. Zijn laatste woorden tegen mij. Ik heb verdomme van die vent gehouden, de laatste utopist van het vermoeide Europa.

Weer de Sniper Alley op. Waanzin, ik draaide mijn hoofd op mijn nek als een uil, 360 graden. Misschien was er een četnik blijven zitten die niet had vernomen dat de oorlog was afgelopen. In de grensbossen tussen Duitsland en Polen was dit na de Tweede Wereldoorlog gebeurd. Woestelingen die zich hadden ingegraven, boos op alle fascistten en alle communisten, schoten jaren later nog steeds op toevallige passanten.

Nee, de kust was veilig. Alle snipers waren naar huis teruggekeerd en hadden zich in hun gezellige gezinnen ingegraven, zwijgzaam als vermoord.

Ik veroverde Sarajevo, dat zich intussen in een verse sneeuwdeken had gehuld. Voor korte tijd moest het ‘mijn stad’ worden. De muezziñs huilden in de megafoons. Op het muurtje bij de grote moskee stonden tientallen winterlaarzen keurig op een rij. In het park had iemand rode plassen op de grond geschilderd waar tijdens de oorlog een granaat was ingeslagen. Ik warmde mijn handen aan de eeuwige vlam. De etalage van het Iraans centrum bood goedkope reizen naar Teheran aan. Ik moest denken aan de communistische vakanties van de duivelin. Een plaque zei: ‘Het eerste slachtoffer van de oorlog is de waarheid.’

De kathedraalklok begon te luiden. In het park bij de promenade stond de Multiculturele Mens, een bronzen danser in de opengebroken kooi van de wereld. Ivo Andrić bewaakte de stad met zijn aandachtige blik. Voor de synagoge staken mannen de koppen bij elkaar, zodat hun keppeltjes een soort krans vormden. Een vrouw knielde in de modder voor een orthodoxe kerk.

Een beeldige agente zwaaide naar de auto's met haar spiegelei. Een Habsburgs restaurant, op en top k.u.k., tegelijk wulps en saai, met obers als knipmessen, zette de poort van de achttiende eeuw wijd open. Het rook er naar wienerschnitzel. Op de Latijnse brug, waar de Bosnische brievenbestellerszoon Gavrilo Princip op 28 juni 1914 de aartshertog van Oostenrijk-Este en kroonprins van Oostenrijk, Frans Ferdinand, had doodgeschoten (nota bene met een Belgisch pistool), haastten mensen die net hun middagpauze hadden beëindigd zich naar kantoor. De bibliotheek, een roestbruine mastodont in eclectische stijl, waar in de burgeroorlog tienduizenden boeken in vlammen waren opgegaan, stond er nog steeds veronachtzaamd bij. In de wirwar van Turkse straatjes werden koperen koffiekannen, halskettin- gen gemaakt van kogelhulzen en vliegende tapijten verkocht.

Het was bitter koud, maar de mierzoete muntthee die een getulbande winkelier me aanbood, veroorzaakte een heldere golf van warmte in mijn lichaam. Ik benoemde de gerechten die de duivelin me had leren kennen, baklava, dolma's, burek. In gedachten zag ik haar in Wenen *Bakfisch* zitten eten en stiekem sigaretten roken. Of nee, haar Oostenrijkse vriendje was een halve Turk en dreef een Bosnisch restaurant dat Teufelskreis heette en als specialiteit 'MultiKulturalismus' serveerde.

Achter de Latijnse brug en de bibliotheek begon een andere wereld. De wegwijzers wezen naar Belgrado en Istanbul. Daar verrezen de bergen, als broden. Daar liep in de oorlog de frontlijn, de grens van de hel. De rivier de Miljacka verloor zich in een mistige sneeuwfoto. Op de heuvel zag ik de contouren van een klooster en een gouden kruis. Ernaast rook die opsteeg uit ijzeren pijpen. Verderop de systeembouwwijk.

Lukraak liep ik de straten in en uit, totdat ik in een park kwam. Hier woonden de doden. Op hun stenen huisjes las ik hun levensverhaal, samengevat in enkele woorden en tekens. Halvemaantjes, kruisen met schuine dwarsbalken, een gekroond

hoofd vol bloed en wonden, verzakte zerken waarop steentjes gestapeld waren. Vier alfabetten, sommige in onleesbaar sierlijke variaties, prijkten op de graven.

Ik verdwaalde op de begraafplaats, die geen grenzen leek te hebben. De schokkende gedachte kwam in me op dat een bezoek aan een kerkhof iets is als thuiskomen. Diep in mezelf omhelsde ik de poppenspeler en wenste hem *sretan put*, wat letterlijk ‘een gelukkige reis’ betekent. De duivelin groette ik dan ook maar, eveneens *sretan put*. Wat was het verschil? Sterven? Emigreren? Het resultaat was dat ik hier alleen achterbleef bij min tien in een dodenstad.

In de verte stonden nog meer wegwijzers naar steden die steeds verder in de Balkan lagen: Sofia, Skopje, Athene. Ik had het gevoel dat ik op een soort honderdsprong stond. Als ik hier was geweest tijdens de bezetting, zou dit me gek hebben gemaakt: voor de honderdsprong staan en niet weg kunnen. Ik herinnerde me mijn Krajina-droom, waarin ik naar een naburig dorp wilde, waar mijn liefde woonde, maar soldaten versperden me de weg en het dorp stond in lichterlaaie.

De paden op het kerkhof leken op bevroren pap, gemaakt van okeren gort en helwitte karnemelk. Uitgeputte duiven trokken hun kop tussen hun schouders en keken me argwanend aan.

Bij een van de oudere graven knielde ik neer en krabde de sneeuw weg. Hier lag een meisje van een jaar of vijftien, met golvend zwart haar, en ogen die onbevangen terugkeken. Het portret was als een mozaïek: het bestond uit kleine onregelmatige stukken ingelegde steen, een onhandige puzzel, waarvan sommige stukjes niet op de juiste plaats zaten. Toen ik meer sneeuw wegveegde, zag ik dat de rest van de zerk vol kogelgaten zat. Blijkbaar had iemand geprobeerd het stukgeschoten portret te lijmen. Ik dacht aan de foto onder de stolp van de poppenspeler en de foto in de handen van de gezegende dronkaard

uit Požega. Ook hier waren de doden nog niet dood genoeg. Zelfs het portret op hun zerk moest vernietigd worden.

Ik wierp mijn ene convertibele mark over mijn schouder, omdat ik mezelf en het meisje op de foto wilde beloven hier ooit terug te komen. Het zilvermuntje viel op de steen. Het lag er als een punt achter een volzin. Over enkele minuten zou het al weer zijn ondergesneeuwd.

‘Hartstikke sretan put’, zei ik en ik trok dwars door de frontlinie de bergen in, daarheen waarnaar alle wegwijzers wezen.

Dubrovnik, Sarajevo, Venetië, Triëst, Istanbul

najaar 2007 - voorjaar 2009

Verantwoording

Sinds ik een onpeilbare obsessie met de Slavische wereld heb – al bijna zolang als ik me kan herinneren – heb ik Oost-Europa bereisd. Het huis van de Slaven wordt bevolkt door drie families, afkomstig uit drie windstreken: het oosten, het westen en het zuiden. In het oosten heersen de Russen (over wie ik schreef in *Het geluk van Rusland, reis naar het eenzaamste volk op aarde*). In het westen zijn de Polen in de meerderheid (*Alle dromen van de wereld, een sentimentele reis door Polen*). De Zuid-Slaven of ‘Joego-Slaven’ komen nu aan de beurt. Of toch niet helemaal?

Dat het toeval een verzinsel is, acht ik nu voorgoed bewezen. Ik beken dat ik lang heb gewiefeld alvorens over de Zuid-Slaven te schrijven, meer bepaald over ex-Joegoslavië. Ik was bang voor het puin van de burgeroorlog dat nog smeulde. Ik was bang dat ik het niet kon begrijpen. Zuid-Slavië is me echter vanzelf teemoetgekomen. Nagenoeg alles waarover ik in *De poppenspeler en de duivelin* vertel, is me toegewaaid. Een oude wens – ik zoek niet, ik vind – ging in vervulling. Serendipiteit. Klinkt juister dan toeval. Ik hoefde alleen op scherp te staan, met wakkere zintuigen en een snelle pen.

Mijn interesse had natuurlijk haar bron. Die lag in mijn studiejaren in de stoffige gangen van de universiteit van Gent, dat wil zeggen in de meest Oost-Europees aandoende vleugel. Ik studeerde er, zoals ik in *De poppenspeler en de duivelin* schrijf, een bijzonder

vak: nieuwsgierigheid. Voorwerp van mijn nieuwsgierigheid was het verborgen deel van Europa. Ik was achttien en bleu. Ik luisterde naar de alom gevreesde hoogleraar Frans Vyncke. Met bulderende stem uitte hij zijn verdriet over het feit dat Joegoslavië na Tito, die toen pas tien maanden dood was, onbestuurbaar was geworden. Zijn verdriet had iets magisch; je kon de diepte ervan niet peilen, maar tegelijk ook iets magnetisch; je ogen schoten onwillekeurig vol. Die voorafbeelding van een tragiek, het besef dat er een zwaard van Damocles boven Zuidoost-Europa hing, maakte me zo nieuwsgierig dat ik besloot om per trein de Balkan te veroveren. Achteraf beschouwd leek die trein nog het meest op een soort stikmachine die alle delen van de rafelige federatie aaneen moest hechten. Het nieuws leerde me dat ik natuurlijk ongelijk had. De Joegoslavische federatie was ten prooi aan de verzwering van een slechte wondnaad. Er was niet veel nodig om littekens te veranderen in verse wonden.

Wat er toen gebeurde, voltrok zich op het televisiescherm, als een uitgerekte weekendfilm, en je moest wel een erg zieke ramp-toerist zijn om in die tijd ook nog naar de Balkan te reizen. De wereld keek verkrampd toe hoe in het Moskougezinde Oostblok de regimes als dominostenen vielen zonder dat daarbij een schot werd gelost (het lynchgerecht in Roemenië even niet meegerekend), terwijl het paradijselijke, alternatieve Joegoslavië in een mum van tijd kniediep in het bloed stond – een nachtmerrie die bewees dat het lieflijke Europese ideaal een luchtbel was. Ik dacht aan de woorden van een van de grootste Bosnische schrijvers, Mehmet Meša Selimović, die ongeveer gelijktijdig met Tito was gestorven maar dit had voorspeld: ‘Op een dag zullen we tegen de Hel zeggen: “Heb je genoeg gehad?” Waarop de hel zal antwoorden: “Is er nog meer?”’

Ik keek zelf ook toe, verkrampd, op veilige afstand, met de echo van Vynckes bulderende stem in mijn achterhoofd. Ik hield mijn hart vast omdat ik ervan overtuigd was dat de abrupte ont-

manteling van het communisme en de plotselinge broedermoord in het meest vrije land onder de onvrije tot een wereldbrand zou leiden. Mijn intuïtie klopte gelukkig niet. Ik was bang dat ik het allemaal niet kon begrijpen, hoe hard ik me ook inspande. Hoe meer boeken ik las, hoe onverklaarbaarder de wereld werd. Bodende wervelende films van Emir Kusturica een antwoord? Ja, ze bevestigden alle clichés dat de Balkan een plek was die je maar beter vanaf de bank kon bekijken, op veilige afstand en verkrampd. Overigens bezwerend knappe werkstukken, die films. Magnetisch, vynckeans.

Nadat de vrede was ondertekend werd het weer rustig op de Balkan. De aarde was gered. De stilte leek op die van een mijnenveld, tot er weer een oorlogsmisdadiger, een echte of een valse, werd opgepakt, vermoord, berecht, vrijgesproken of dood aangetroffen in zijn cel.

Ik heb lang gedacht dat ik hierover niet zou schrijven. Waarom? Nu ik het toch heb gedaan, kan ik die vraag beantwoorden. Omdat oorlogen wrok zaaien in de harten van de nabestaanden en van volgende generaties. Omdat ik er geen benul van had welk perspectief ik moest kiezen om het complexe verhaal van deze regio te vertellen. Omdat wat je er ook over zei, je altijd op zere tenen trapte. Of, godbewaarme, op mijnen.

Hierin kwam verandering toen het Brusselse literaire huis Het Beschrijf en zijn directrice Sigrid Bousset me uitnodigden om als writer in residence naar Dubrovnik te gaan. De strategische ligging van Dubrovnik leek me perfect: Dubrovnik ligt in Kroatië, maar eigenlijk in een Kroatische exclave, vlak bij Montenegro en Albanië, vlak bij Servië dus ook, niet eens zo gek ver van Kosovo, en achter de bergen lag Bosnië-Herzegovina. Om erheen te gaan, kon ik via Slovenië. Kortom, een caleidoscopisch perspectief.

Dit klopte, en nog veel meer, want in Dubrovnik kwam ik ook Italië tegen, en Griekenland, Turkije, Oostenrijk, Hongarije,

Rusland, Frankrijk, Israël. Mijn weifeling sloeg over naar ambitie: opeens wilde ik een boek schrijven dat álle perspectieven tegelijk zou bevatten en waarin de echo moest weerklinken van *The Black Lamb and The Grey Falcon* van Rebecca West, een verslag van een reis door het koninkrijk Joegoslavië in de jaren dertig. Laten we zeggen dat *De poppenspeler en de duivelin* hiervan het eerste deel is. Is dit deel dan geschreven vanuit Kroatisch perspectief? Bijwijlen wel, omdat het over Kroatië gaat, en omdat je bij daglicht moeilijk naar de sterren kunt kijken. Ik bedoel maar: je kunt slechts kijken naar wat er te zien is vanaf een bepaald punt. Om iets anders te zien, moet je je verplaatsen. Dat heb ik dan ook vaak gedaan, terwijl ik writer in residence was en tijdens mijn talrijke reizen daarna. Uiteindelijk was mijn focus Kroatië. Het perspectief was de verwondering en de nieuwsgierigheid, die soms oversloegen in geestdrift, soms in verontwaardiging.

De literatuur die ik raadpleegde, bestond in de eerste plaats uit de destijds verplichte klassieken aan de universiteit, zoals de romans van Krleža en Andrić. De geschiedenisboeken die ik raadpleegde, waren van de hand van Raymond Detrez, Branka Magaš, Marcus Tanner, Robin Harris, Ivo Goldstein. De studie van Laura Silber en Allan Little die de BBC-documentaire *The Death of Yugoslavia* begeleidde was heel verhelderend, alsook de reisimpressies van Misha Glenny en de aandoenlijk persoonlijke notities van Tony Fabijančić.

Verder heb ik alles geassimileerd wat men me onderweg aanbod, in de eerste plaats de boeken van de auteurs die ik ontmoette, maar ook van hun favorieten. Een greep: Luko Paljetak, Davor Mojaš, Delimir Rešicki, Mirko Kovač en vele anderen. Het Kroatische PEN-centrum heeft mooie anthologieën uitgegeven met Kroatische dichters.

Dankzij mijn informanten ben ik ook auteurs uit andere taalgebieden gaan lezen, omdat ze op een of andere manier aansloten bij de problematiek die ik behandelde: de Griekse dichter

Kavafis bijvoorbeeld, die het prachtige gedicht 'De stad' schreef, dat Igor Štiks toepast op Sarajevo: 'Je vindt geen nieuwe zeeën en geen nieuwe haard. Overal volgt je de stad. Telkens weer dwaal je om in dezelfde straten, buurten tot je hoge ouderdom, en in dezelfde huizen worden je haren grijs', enzovoort. Andere meesterwerken waarvoor ik mijn slaap liet, zijn *Homo Faber* van Max Frisch, *Blindelings* van Claudio Magris, de romans van György Konrád en Joseph Roth.

Peter Handke las en herlas ik met een mengeling van gretigheid en schaamte. De artikelen van Louise L. Lambrechts over Handke verschaften me verrassende inzichten. A. den Doollaard, die ik als puber al had gelezen, heb ik met veel plezier weer ter hand genomen. Robert Dulmers waaide opeens mijn kamer binnen. Dubravka Ugrešić en Slavenka Drakulić heb ik verslonden tijdens een vakantie in de vs. Hun boeken werkten als magneten op nazaten van geëmigreerde Kroaten. Juli Zehs verinnerlijkte reisverslag over Bosnië en Kroatië heeft me diep geraakt. De boeken die Milo Anstadt, Frank Westerman en Serge van Duijnhoven schreven horen bij mijn eerste inspiratiebronnen, net als de artikelen in de tijdschriften *Prospekt* en *Ablak*.

Historicus Stanko Andrić schonk me een anthologie met Kroatische verhalen in het Duits, en zijn mentor, professor Nemeč, gaf me een koffer vol boeken mee met Kroatische klassieken: Veljko Barbieri, Ranko Marinković, Vladan Desnica, Nedjeljko Fabio, Pavao Pavličić, Ludwig Bauer, Miljenko Jergović, Slobodan Novak en Irena Vrkljan.

Ik ben veel mensen dank verschuldigd. Zij kenden vanaf het begin mijn perspectief en hebben me uitstekend geholpen, geadviseerd, soms gecorrigeerd. Aan de universiteit van Gent dank ik de hoogleraren Frans Vyncke, Raymond Detrez en Jeannine Vereecken. In Dubrovnik dank ik de hele ploeg van de faculteit vreemde talen en van de Alliance française, in de eerste plaats

Ivana Burdžlez, Dubravka Zvrko en Maja Bakija, alsook mijn geëmigreerde landgenoot Roger, Pierre en Tanja Gržilo. Zij hebben me in contact gebracht met Sanja Živković, Davor Mojaš, Feđa Sehović, Hrvoje Kačić, Vedran Benić, Luko Paljetak en diens echtgenote, een hoop medewerkers van de openbare omroep. Kate Bagoje dank ik omdat ze me opnam in de Association of Friends of Dubrovnik Antiquities.

Gaandeweg is ook Zagreb een inspirerende pleisterplaats en een uitvalsbasis geworden. Daar dank ik van ganser harte Dubravka Djurić-Nemec, haar echtgenoot Krešimir Nemec en hun dochter Ana. Dubravka leerde me een hoop mensen met uiteenlopende visies kennen: Maša Kolanović, Ivana Lučica, Dražen Katunarić, Delimir Rešicki, Ivana Šojat-Kuči, Stanko Andrić, Magdalena Vodopija, Valeri Jurešić, Lydia Scheuermann-Hodak, Roberta Razzi, de enthousiaste medewerkers van boekenclub Booksa, het bestuur van The Croatian Helsinki Committee en van het festival Polis Jandra Europa. Toen Dubravka en haar echtgenoot door België reisden heb ik prachtige momenten meegemaakt in het kasteel van Vollezele bij Brussel, samen met Stefan Hertmans en Sigrid Bousset.

Ik dank Ida en haar vriend Matija uit Pula, wier spoor ik na onze leerrijke ontmoeting helaas ben kwijtgeraakt, en ik hoop dat dit niet komt omdat mijn vragen te lastig waren. In Mostar dank ik Lena en Rada voor de gastvrijheid, in Sarajevo hun tante Jasmina. Met groot genoegen heb ik me laten informeren door Hans Verschoor, docent Nederlands in Zagreb, en zijn studenten, onder wie Maja Kožemelj, die me in de Kroatische muziek heeft ingewijd, o.a. in Thompson. Heel bijzonder dank ik Monija Ivanković, haar compagnon de ingenieur Darijo Čerepinko en alle nachtbrakers van Het Scheve Pad. Reisorganisator BCD en het Davidsfonds gaven me de kans om Kroatië vanaf de zee te verkennen. De krant *De Morgen* publiceerde het verslag van mijn verblijf als writer in residence. Pieter Plas en zijn vrouw

Ivana Božiković hebben me op het laatste moment nog deelgenoot gemaakt van hun ervaringen. Verder dank ik Erwin Fijnaut en 'chef' Fadil voor de gastvrijheid. Dirk Verhofstadt verleende me inzage van zijn boek over de oorlogspaus en de Kroatische collaboratie, nog voor het gepubliceerd was. Mijn bijzondere dank gaat uit naar de Belgische ambassadeur in Zagreb Marc de Schoutheete de Tervarent en zijn cultureel attaché Lada Burić, alsook naar de medewerkers van de Nederlandse ambassade. Het allerhartelijkste contact met de Sloveense auteur Aleš Šteger, de Bosnisch-Kroatische auteur Igor Štiks, de Kroatische emigrante Dubravka Ugrešić en de Servisch-Hollandse bioloog/musicus/auteur Borislav Čičovački hebben me op het juiste moment op koers gehouden.

Ivan Faktor verdient mijn speciale dank voor zijn warme ontvangst. Zijn films hebben een verpletterende indruk op me gemaakt. Het stukgeschoten grafportret van Nada Lang heeft hij geïntegreerd in zijn oeuvre.

PEN-Vlaanderen, met als Balkanverantwoordelijke Sven Peeters, heeft me geholpen, alsook Maja Wolny, directrice van de onvolprezen Slavische boekhandel Post Viadrina, en haar Kroatische assistente Branka.

Raymond 'Mon' Detrez, hoogleraar aan de Universiteit Gent, voor wie ik grote bewondering koester, heeft zijn kritische blik over mijn manuscript laten gaan.

In mijn boek heb ik sommige mensen een verzonnen naam gegeven, omdat ze dat zelf hadden gevraagd, of omdat ik het om privéredenen wenselijk achtte.

Zonder de financiële hulp van het Fonds Pascal Decroos, het Fonds voor Bijzondere Journalistieke Projecten en het Vlaams Fonds voor de Letteren had ik dit boek nooit kunnen schrijven.

Ten slotte dank ik mijn uitgever Harold Polis, die me gewoon- tegetrouw met groot enthousiasme heeft gesteund, en mijn vrouw Lut, de geduldigste partner en de eerste, meest kritische lezeres.

De in mysterie gehulde poppenspeler en de vurige duivelin,
wier identiteit ik diep in mijn hart verborgen houd, omhels ik
over grenzen van taal en dood heen.

Tijdtafel

- 7de eeuw:** een nomadenvolk, de Horvat, afkomstig uit de Karpaten maar volgens sommigen uit Perzië, vestigt zich in Illyrië (de naam van de Adriatische kuststrook in de oudheid). De Byzantijnse keizer mobiliseert hen voor zijn strijd tegen de Avaren (Turks-Mongoolse nomaden).
- 8ste eeuw:** christianisatie van de Kroaten. Ontstaan van 'banaten' (gewesten bestuurd door een *ban*, een Mongools-Turks woord voor 'rijke').
- 812:** Verdrag van Aken: de Kroatische gewesten en Istrië vallen onder Frankische soevereiniteit, Dalmatië komt onder bestuur van Byzantium/Constantinopel.
- 862:** de Byzantijnse keizer stuurt de monniken Cyrillus en Methodius uit om een alfabet te ontwikkelen voor de Slaven, het glagolitsch.
- 925:** hertog Tomislav sticht Kroatië en wordt de eerste koning. Hij helpt Constantinopel in de strijd tegen Bulgarije en krijgt daarvoor Dalmatië cadeau. De westelijke grens is de Adriatische Zee, de oostelijke de Drina.
- 1054:** het Oosters Schisma: breuk tussen paus Leo IX en patriarch Michael I van Constantinopel. Onder Krešimir IV wordt de eerste Kroatische stad gesticht, Šibenik.
- 1102:** het Pacta Conventa: unie van Kroatië en Hongarije, die vier eeuwen zal duren. Hongarije maakt onderscheid

tussen het noorden (Pannonië of Slavonië) en het zuiden (Dalmatië). Ook Bosnië valt onder Hongaars gezag. De hoop dat Hongarije Dalmatië zou verdedigen tegen Venetië, is ijdel: Venetië valt Dalmatië aan in 1116 en 1125. Dubrovnik volgt een eigen ontwikkeling.

- 1160:** buurland Servië groeit snel door de vereniging onder de Nemanja-dynastie. Het land strekt zich uit van de Donau tot de Egeïsche Zee.
- 1202:** paus Innocentius III predikt de vierde kruistocht. Omdat er te weinig soldaten zijn, roept de doge in Venetië op tot 'herovering' van de Kroatische stad Zadar, die hem zou zijn ontstolen. Er wordt op grote schaal gemoord en geplunderd. In de hele Dalmatische kuststreek (met uitzondering van Dubrovnik) begint de Venetiaanse hegemonie, die zes eeuwen zal duren.
- 1240:** inval van de Tataren/Mongolen. Zagreb wordt verwoest. De Kroatische koning vlucht naar Trogir. Als de Tataren voor Trogir staan, sterft khan Ogadai en verdwijnen ze even mysterieus als ze zijn gekomen.
- 14de eeuw:** Venetië verovert Šibenik, Trogir, Split en Nin. Dankzij handel in lood en zilver kan Bosnië zich verrijken. Dubrovnik aanvaardt de soevereiniteit van Venetië, maar beschouwt zich niet als een Venetiaanse kolonie. Een 'rector' bestuurt de stad. De bevolking is Slavisch, Italiaans, Grieks, Catalaans, Joods en Albanees. De stad drijft handel met gebieden waarvoor de anderen bang zijn, zoals Bosnië.
- 1370:** de Nemanja-dynastie sterft uit in Servië. Hierdoor kunnen de Ottomanen de Balkan makkelijker veroveren.
- 1377:** de vereniging van Bosnië en Servië betekent een belangrijk verlies voor Kroatië.
- 1389:** op 28 juni worden de Serviërs in Kosovo Polje (Merelveld) verslagen door de Ottomanen. De slag krijgt een enorme symbolische betekenis, tot op de huidige dag.

- 1451:** Vrhbosna (Sarajevo) ten prooi aan de Ottomanen. De Hongaars-Kroatische koning probeert delen van Bosnië terug te winnen.
- 1453:** de val van Byzantium. Hierdoor wordt de verwachting dat het Byzantijnse rijk eeuwig zal duren brutaal verijdeld, een enorme schok voor de Slavische wereld. De Ottomanen veroveren de Balkan.
- 1493:** de Ottomanen verslaan de Kroaten in Krbavsko Polje (het Kosovo Polje van de Kroaten). Dubrovnik sluit een compromis en kan bescherming afkopen.
- 1520:** de paus roept Kroatië uit tot Antemurale Christianitatis, een christelijke voorpost. Uskokken (Turkenhatende piraten) worden ingezet tegen de Ottomanen, maar komen later in conflict met Venetië. Een eeuw later zijn ze verdwenen.
- 1522:** Marko Marulić uit Split (de vader van de Kroatische literatuur) schrijft *Judith*.
- 1526:** de Ottomanen verslaan de Hongaren in Mohács. Het einde van het Pacta Conventa. Belgrado valt. Knin valt.
- 1527:** Noord-Kroatië en Slavonië komen onder Habsburgs bewind tot 1918. De Sabor (parlement) benoemt Ferdinand van Habsburg tot koning. Het wapenschild met het schaakbord (šahovnica) wordt ingevoerd.
- 1562:** Kroatische protestanten publiceren een glagolitisch Nieuw Testament in Tübingen (laatste opleving van het glagolitisch).
- 1593:** de Kroaten bezorgen de Ottomanen een belangrijke nederlaag in Sisak. Habsburg installeert de Militärgrenze (Vojna Krajina) om de opmars van de islam te stuiten. Overgang 16de-17de eeuw: het beleid in de Krajina is ineffectief en de middelen zijn ontoereikend. De Kroaten voelen zich bedrogen door Habsburg. De Krajina wordt bevolkt door Vlachen (Walachen) of Morlachen: aanhan-

gers van de Servische orthodoxie. Hun wens om de Krajina bij Servië aan te sluiten veroorzaakt spanningen. In de negentiende eeuw zullen die spanningen escaleren.

- 17de eeuw:** Oost-Slavonië wordt gedeeltelijk geïslamiseerd. In West-Slavonië vestigen zich Servische orthodoxen. De orthodoxen in Dalmatië worden door Venetië beschouwd als rovers. In de geest van de renaissance streeft men naar de vereniging van alle Slaven. Hieruit ontstaat de Illyrische beweging. Die rijmt niet met de geopolitiek: de spanning escaleert tussen katholieken, tot de islam bekeerde katholieken ('poturi') en orthodoxe immigranten. Het rijk is geslonken tot 'reliquiae reliquiarum', de resten van de resten.
- 1671:** de aristocratische families Frankopan en Zrinski sturen aan op revolutie. Op 30 april worden Petar Zrinski en zijn zwager Krsto Frankopan onthoofd.
- 1683:** de Ottomanen worden verslagen bij Wenen.
- 1690:** vrede met de Turken. De Servische orthodoxie staat onder patronaat van de sultan. Er is zelfs een orthodoxe Serviër, Sokolović oftewel Sokollu Mehmet Pa Paşa a, die het schopt tot grootvizier van het Ottomaanse rijk. Hij bouwt de beroemde brug over de Drina in Višegrad (cfr. het boek van Nobelprijswinnaar Ivo Andrić).
- 18de eeuw:** Habsburg herovert Europa. Moslims vluchten naar Bosnië, Kroaten en Serviërs keren terug naar hun huizen. Slavonië heeft de grootste etnische diversiteit van Europa. De hele regio wordt herverdeeld onder de families Esterhazy, Odeschalchi, Hildebrand-Prandau, Pejačević, Eltz. Turkse steden worden vernietigd. Er wordt een cordon sanitaire gebouwd (o.a. de huidige stad Kordun) tegen de pestepidemie uit Noordwest-Bosnië. In Kroatië is de Sabor hopeloos verouderd en vleugellam, het dagelijks bestuur is in handen van de 'župan' in Wenen. Het volk is

- arm en ongeletterd. In Dalmatië gaan de Ottomaanse bezittingen over in Venetiaanse handen. Er heerst hongersnood.
- 1765-1785:** onder Joseph II wordt Kroatië door verregaande hongarisering virtueel vernietigd. Sommigen dwepen met de Franse Revolutie. De opkomende vrijmetselarij wordt bestraft met executies.
- 1797:** einde van zes eeuwen Venetiaanse hegemonie in Dalmatië. Begin van het napoleontische tijdperk. Dalmatië komt weer onder Kroatisch bestuur.
- 1805:** de slag bij Austerlitz (in het huidige Tsjechië) wordt glorieus gewonnen door Napoleon. Door de Vrede van Presburg (Bratislava) komt Dalmatië onder Frans bestuur. Ontgoocheld door het langdurige rampzalige beleid van Venetië bereiden de verarmde Dalmatiërs de Fransen geen feestelijke ontvangst.
- 1809-1813:** Napoleon verenigt Dalmatië en Istrië onder de naam Illyrische provincies. Dalmatië zit bekneeld tussen de Fransen aan de kust, de Britten op zee en de Russen in Kotor (Montenegro). Dubrovnik is, net zoals Venetië, een politiek en economisch fossiel. De stad wordt bestookt door Russen en Montenegrijnen (de situatie zal zich herhalen in 1991!). Napoleon, die ook koning van Italië is, versterkt zijn greep. Hij zorgt voor Kroatisch-Italiaanse kranten, voor ziekenhuizen, scholen en wegen, maar ook voor de guillotine. De Zuid-Slaven worden in hun eigen taal bestuurd, die ze het Illyrisch noemen.
- 1812:** nederlaag van Napoleon in Waterloo. Habsburg maakt zich weer van alles meester. Dubrovnik is een tijdlang vrij.
- 1815:** Congres van Wenen: de Europese kaart wordt heringe-deeld in het voordeel van Oostenrijk. Dubrovnik verliest zijn onafhankelijkheid.
- 19de eeuw:** ontstaan van de Illyrische beweging, die streeft naar

eenheid van de Slaven, o.a. op taalkundig vlak. Ljudevit Gaj, de propagandist, bewondert de Serviërs, die semi-autonomie hebben in Ottomaans gebied. Hij creëert een standaardtaal, gebaseerd op het dialect dat het dichtst bij het Servisch staat. Zijn aanhangers zijn studenten, soldaten, de middenklasse, progressieven en sommige aristocraten. De kerk reageert negatief omdat ze orthodoxe innenging vreest.

- 1848:** revolutiegolf in Europa. Karl Marx publiceert zijn antinationalistisch communistisch manifest. Einde van de afspraken van het Congres van Wenen. Josip Jelačić, de nieuwe ban, wil een Slavisch Oostenrijk. Alles mislukt en Kroatië komt weer onder Oostenrijks autocratisch bestuur. Bisschop Josip Strossmayer droomt van een spirituele eenheid van de Slaven, maar stuit op agressief nationalisme in Servië. Zijn tegenstander is Ante Starčević, een romantisch anti-Servisch dichter, die radicale volgelingen heeft, o.a. de bekeerde jood Josip Frank (en zijn 'frankisten'), die het pad effent voor de ustaša-beweging.
- 1878:** Oostenrijk-Hongarije bezet Bosnië-Herzegovina.
- 1880-1900:** radicale hongariseringspolitiek die het Servische nationalisme meer behartigt dan het Kroatische. De Kroatische nationalist Stjepan Radić verschijnt ten tonele. Hij streeft naar een vereniging van Kroatië, beter onderwijs en sociale vooruitgang. Na demonstraties slaat hij op de vlucht, maar hij zal later terugkomen.
- 1903:** na een bittere strijd tussen twee Servische dynastieën, Obrenović en Karađorđević, wordt koning Aleksandar Obrenović vermoord door nationalistische officieren. De opvolger, Petar Karađorđević, bijgenaamd 'Oom Peter', krijgt de steun van de Kroaten.
- 1908:** Oostenrijk-Hongarije annexeert Bosnië-Herzegovina, dat het al bezet hield vanaf 1878. Servië, gesteund door

Rusland, is hiertegen gekant en dreigt met oorlog tegen de dubbelmonarchie. Kroatië ziet hierin juist een mogelijkheid om Bosnië-Herzegovina terug te winnen.

1912-1913:

twee Balkanoorlogen. Eerste oorlog: nu het Ottomaanse rijk danig is verzwakt, willen Servië, Griekenland, Bulgarije en Montenegro zich ook ontdoen van Oostenrijk-Hongarije. Het spel wordt ruw gespeeld: de legers pakken wat ze kunnen krijgen. Zo wordt bijvoorbeeld Macedonië verscheurd. De Bulgaren willen ook Istanbul, maar dit mislukt. Er volgt een precaire wapenstilstand. De Ottomanen zijn alles kwijt. Albanië heeft zijn autonomie opgeëis en die is onmiddellijk erkend door Oostenrijk-Hongarije, Italië en andere West-Europese Staten, om de Serviërs een hak te zetten. Montenegro wil Albanië integreren (gesteund door Rusland en Servië). Anderzijds azen ook Italië en Oostenrijk-Hongarije op Albanië. De bevolking wordt op de allerwreedste manier behandeld. Montenegro geeft zijn aanspraak op na bemiddeling door Groot-Brittannië. Tweede oorlog: de grootheid van Bulgarije boezemt Griekenland en Servië angst in. De Bulgaren waren in de eerste Balkanoorlog bondgenoten van Griekenland en Servië, nu worden ze vijanden. Bulgarije krijgt geduchte tegenstanders: naast Servië en Griekenland ook Roemenië, Montenegro en Turkije. Bulgarije capituleert en wordt herverdeeld. Op die manier krijgt Turkije ook weer een deel in handen, zoals Adrianopel (nu Edirne).

1914:

op 28 juni (de verjaardag van de slag bij Kosovo Polje, 525 jaar geleden) schiet Gavril Princip, een Bosnische Serviër, de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije Franz Ferdinand en diens Tsjechische vrouw Sofie Czotek dood in Sarajevo. Een maand later breekt een conflict uit dat een derde Balkanoorlog lijkt, maar zich al gauw uitbreidt tot de Eerste Wereldoorlog.

- 1915:** in Parijs wordt het Joegoslavisch Comité opgericht door een journalist (Frano Supilo), een politicus (Ante Trumbić) en een kunstenaar (de beroemde beeldhouwer Ivan Meštrović). Ze streven naar een eenheid met Servië en krijgen daarvoor internationale steun, maar tegelijk kritiek, omdat men vindt dat zij de Serviërs hun land cadeau doen.
- 1917:** door de Russische Revolutie verliest Servië zijn belangrijkste bondgenoot, de tsaar, zodat een uitgebreid Servië niet tot stand kan komen. Er wordt integendeel een akkoord ondertekend door Kroaten, Slovenen en Serviërs, bekrachtigd in het Verdrag van Corfu. In de voorbereidende gesprekken tussen de Kroatische politicus Trumbić en de Servische vertegenwoordiger Stojan Protić wordt ook gepraat over het lot van Bosnië. Protić zegt dat de Bosnische moslims 48 uren krijgen om terug te keren naar de orthodoxie, en dat wie dat niet doet zal worden gedood.
- 1918:** het acht eeuwen oude verbond met Hongarije implodeert. Italië maakt zich meester van Istrië. Op verschillende plaatsen worden er pogroms gehouden tegen Joden. Op 1 december wordt het Koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen opgericht, dat vanaf 1929 Joegoslavië zal heten, duidelijk gedomineerd door de Serviërs en met als eerste premier Stojan Protić. In Kroatië verschijnt de meteor Stjepan Radić, een republikein die vreest dat Zagreb een tweederangsstad zal worden. Hij wordt vaak gearresteerd, maar zijn populariteit groeit. Men ziet hem als de potentiële president van een onafhankelijk Kroatië. Later geeft hij zijn radicalisme op en wordt hij zelfs minister van Onderwijs.
- 1919:** Vrede van Versailles, precies vijf jaar na het begin van de Eerste Wereldoorlog.

- 1920:** het Verdrag van Rapallo bepaalt dat Istrië en Zadar aan Italië worden toegewezen. Rijeka wordt onafhankelijk.
- 1928:** de dood van de premier veroorzaakt chaos. In het parlement wordt er opgeroepen tot geweld. Op 20 juni schiet een radicale Montenegrijn Stjepan Radić dood. De koning installeert een dictatuur.
- 1929:** de radicaal Ante Pavelić richt de Hrvatski Domobran op, een illegale paramilitaire organisatie, en de ustaša-beweging. De beweging is nergens welkom, behalve bij de IMRO, een Macedonische anti-Servische groep revolutionairen, en bij Mussolini.
- 1934:** in Marseille worden de Joegoslavische koning Aleksandar en de Franse minister van Buitenlandse Zaken Louis Barthou vermoord door de IMRO en de ustaša-beweging. De opvolger van de koning is regent Pavle, die in Engeland studeerde, getrouwd is met een Griekse en Servië minacht.
- 1935:** de regering valt. De nieuwe premier is Stojadinović, die de Anschluss (de aansluiting van Oostenrijk bij nazi-Duitsland in 1938) steunt. De spanning tussen de regent en de premier leidt tot straatgevechten. De regent kan de premier terzijde schuiven. De nieuwe premier is Cvetković.
- 1939:** Maček (de opvolger van de vermoorde Radić) en Cvetković tekenen het Sporazum (Vergelijk): de grenzen van Kroatië worden vastgelegd, maar dit wekt wrevel bij de ustaša-beweging, de communisten en de moslims, die geen genoegen nemen met het compromis.
- 1940-1945:** de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de inval van de Asmogendheden in Joegoslavië in april 1941, roept de medestichter van de ustaša-beweging, Slavko Kvaternik, de Onafhankelijke Staat Kroatië uit met de instemming van Hitler. 'Poglavnik' of Führer wordt Ante Pavelić. Delen van het land staan onder Italiaans en Hongaars bestuur, maar

Bosnië-Hercegovina hoort volledig bij Kroatië. De ustaša-beweging is verantwoordelijk voor een radicale etnische zuivering, waarbij Joden en zigeuners, maar vooral ook Serviërs systematisch worden omgebracht, o.a. in het kamp van Jasenovac. Moslims wordt nauwelijks iets in de weg gelegd. Een groot deel van de bevolking is afkerig van het radicale beleid. In Servië is de situatie volkomen anders. De četniks steunen de Joegoslavische regering in ballingschap, maar zijn veel minder eensgezind dan de partizanen van Tito. Uiteindelijk zullen ze zelf ook collaboreren met de nazi's.

- 1945:** enkele dagen na de bevrijding vindt het drama van Bleiburg plaats. De multi-etnische socialistische federatie Joegoslavië met zes republieken wordt opgericht. Maar-schalk Tito wordt eerst premier, later president tot aan zijn dood in 1980.
- 1948:** Tito breekt met Stalin. Hij houdt vol dat de Joegoslaven zichzelf hebben bevrijd en wil economische autonomie. Joegoslavië geldt als een alternatief voor zowel het kapitalisme als het stalinisme, de zogenaamde 'derde weg'. Tito's poging om een unie aan te gaan met Bulgarije en Albanië mislukt. Na de breuk met Stalin worden stalinisten geïnterneerd in gevangenenkampen als Goli Otok.
- 1953:** de dood van Stalin. Destalinisatie in Oost-Europa.
- 1961:** Ivo Andrić krijgt de Nobelprijs voor literatuur.
- 1967-1971:** de Kroatische Lente eist economische en culturele emancipatie. De opstand wordt onderdrukt, maar er komt wel een beperkte grondwetswijziging. Het communistische dirigisme hindert zowel Kroatië als Slovenië in hun economische ontwikkeling en de verbetering van hun lage levensstandaard. In de partij, de bureaucratie en het leger is er een oververtegenwoordiging van Serviërs.

- 1980:** de dood van Tito. Begin van een ideologische en economische crisis, die leidt tot het einde van de federatie.
- 1981:** Miroslav Krleža, de belangrijkste Kroatische auteur van de twintigste eeuw, sterft.
- 1987-90:** de hoofdrolspelers van de Joegoslavische oorlog komen aan de macht: Slobodan Milošević (in 1984 partijleider in Belgrado, in 1987 partijleider van de deelstaat Servië, in 1989 president van Servië), Franjo Tuđman (oprichter en leider van de Kroatische Democratische Unie in 1990 en daarna president van Kroatië) en Alija Izetbegović (oprichter van de Partij voor Democratische Actie en daarna president van Bosnië-Herzegovina). Op de herdenking van de slag bij Kosovo Polje (600 jaar geleden) gebruikt Milošević extreem nationalistische opruiende taal.
- 1990:** bij de eerste democratische verkiezingen in Joegoslavië winnen de nationalisten in alle republieken. De onrust escaleert. Er zijn protestbetogingen, stakingen en etnische schermutselingen. Op 1 oktober proclameren de Krajina-Serviërs eenzijdig de Servische Autonome Provincie Krajina.
- 1991:** op 25 juni roepen Slovenië en Kroatië hun onafhankelijkheid uit. Macedonië volgt in september. Begin van de oorlog. In Slovenië duurt hij slechts tien dagen, omdat er geen Servische minderheid op Sloveens grondgebied woont. In Kroatië, waar bijna 12 procent Servisch is, breekt de hel los, vooral in Vukovar, Osijek en Dubrovnik. Alle partijen maken zich schuldig aan etnische zuiveringen.
- 1992:** Bosnië roept zijn onafhankelijkheid uit. Begin van de oorlog in Bosnië. De internationale gemeenschap erkent inmiddels Slovenië, Kroatië en Bosnië, en legt de Federale Republiek Joegoslavië (d.i. Servië en Montenegro) sancties op.

- 1993:** conflict tussen de Kroaten en de Bosniakken (de islamitische Bosniërs). Hyperinflatie in de Voormalige Republiek Joegoslavië. De Kroaten vernietigen de oude brug van Mostar. Macedonië wordt erkend als FYROM (Former Yugoslav Republic of Macedonia).
- 1994:** vrede tussen de Bosniakken en de Kroaten. Economisch stabilisatieplan in de Voormalige Republiek Joegoslavië.
- 1995:** de genocide van Srebrenica in Bosnië, waarbij 8000 Bosniakken worden vermoord ondanks de aanwezigheid van Nederlandse VN-troepen. Operatie Storm in Kroatië. Einde van de oorlog in Kroatië. Luchtaanvallen door de NAVO op Bosnisch-Servische artillerie. De akkoorden van Dayton worden ondertekend door Milošević, Tuđman en Izetbegović in het bijzijn van Clinton, Chirac, Kohl, Major en Tsjernomyrdin. Einde van de oorlog in Bosnië-Herzegovina.
- 1996:** de Federale Republiek Joegoslavië erkent Kroatië en Bosnië-Herzegovina.
- 1997:** Tuđman wordt herkozen. De EU laakt zijn autoritaire bewind, zijn antisemitisme en zijn negationisme.
- 1998:** conflicten tussen Serviërs en etnische Albanezen in Kosovo. Oost-Slavonië wordt overgedragen aan Kroatië.
- 1999:** NAVO-bombardementen op Servische stellingen in Kosovo. Kosovo wordt overgedragen aan de VN, maar blijft een deel van de Joegoslavische Federatie. Tuđman sterft.
- 2000:** Stjepan Mesić wordt president van Kroatië.
- 2001:** conflicten in Zuid-Servië. In juni wordt Milošević door de nieuwe Joegoslavische regering uitgeleverd aan het Joegoslavië-tribunaal.
- 2003:** de Voormalige Republiek Joegoslavië wordt 'Servië en Montenegro'. Dood van Izetbegović. Ivo Sanader wordt premier van Kroatië.

- 2005:** de EU koppelt de onderhandelingen over de toetreding van Kroatië tot de EU aan de arrestatie van Ante Gotovina, de generaal die Operatie Storm heeft geleid. In december wordt Gotovina gearresteerd.
- 2006:** Montenegro maakt zich na een referendum los van Servië. Dood van Milošević.
- 2008:** Kosovo maakt zich los van Servië. Karadžić, de leider van de Bosnische Serviërs, wordt gearresteerd. In het voorjaar wordt Zagreb opgeschrikt door maffiamoorden. De toetreding van Kroatië tot de EU wordt gekoppeld aan een strengere aanpak van de corruptie en de georganiseerde misdaad.

Bronnen: Marcus Tanner, Branka Magaš, Robin Harris, Rebecca West, Raymond Detrez en het BBC-archief.)

Noten

- ⁱ Later vernam ik dat de originele steen vanwege zijn symbolische betekenis in de toegangshal van de Academie van Wetenschappen in Zagreb staat, vlak bij het centraal station en het zeegroene gebouw van hotel Esplanade. De tafel in de Luciakerk van Jurandvor is een volmaakte kopie.
- ⁱⁱ De bedoeling was dat alle Slaven dit schrift zouden gebruiken. Volgens Cyrillus en Methodius waren de Slaven de arbeiders van het elfde uur uit het evangelie naar Mattheus, ‘de laatsten die zijn geroepen’, dat wil zeggen het laatste volk dat zich aansloot bij de christelijke familie en dat aanspraak maakte op het Bijbelse gezegde ‘De laatsten zullen de eersten zijn’.
- ⁱⁱⁱ Pannonië was een noordelijke Romeinse provincie. Het omvatte een groot deel van Zuidoost-Europa en Midden-Europa.
- ^{iv} In de twaalfde eeuw zouden volgelingen van Cyrillus en Methodius het glagolitisch grondig vereenvoudigen en aanpassen aan het Grieks. Het resultaat was het cyrillisch (vernoemd naar de Filosoof), dat nu nog steeds wordt gebruikt door alle Slaven die Slavisch-orthodox zijn. De andere Slaven, de katholieken, gebruiken het Latijnse schrift. De geleerde broers uit Thessaloniki gingen de

geschiedenis in als symbolen van de eenheid van de katholieke en oosters-orthodoxe kerk, een eenheid die nooit is gerealiseerd.

- v De volledige tekst luidt: ‘In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Ik, abt Drzih, heb dit geschreven over de grond die de Kroatische koning Zvonimir in zijn tijd aan Sint-Lucia heeft gegeven. Mijn getuigen zijn de parochiepriester, Desimir Krbave, Mratinac van Luka, de gezant Pribina van Vinodol en Jakob van het eiland. Mogen zij die dit ontkennen, vervloekt worden door God, Zijn 12 apostelen, de 4 evangelisten en Sint-Lucia, amen. Mogen zij die hier leven, door God gezegend worden. Ik, abt Dobrovit, heb deze kerk met mijn negen broeders gebouwd ten tijde van hertog Kuzma, die over de hele streek regeerde. In die tijd waren de kloosters van Sint-Nicolaas van Otočac en van Sint-Lucia verenigd.’ (De vertaling is gebaseerd op de interpretatie van de wetenschapper Vjekoslav Štefanić.)
- vi Een laatste woord over de tafel van Baška. Het glagolitisch raakte in onbruik, en de mensen vergaten het. Zo kon het gebeuren dat de kerkgangers eeuwenlang over een steen liepen, waarbij niemand zich afvroeg wat er zo belangrijk kon zijn aan die rare tekens. Het is pas de moderniteit met haar opflakkerend identiteitsbesef en romantische archeologie die hieraan betekenis gaf. In 1851 was er een priester in Baška, Petar Dorčić, die de steen uit de vloer haalde, maar hij was niet in staat de tekst te ontcijferen. Daarvoor riep hij de hulp in van de historicus Ivan Kukuljević, maar ook hij slaagde er niet in het raadsel op te lossen. In 1853 kwam de Slowaakse filoloog Jozef Šafarik, en hij ontsloot de code, maar het was de Krkse priester Ivan Črnčić die in 1865 de tekst helemaal ontcijferde. In de volgende decennia waren er talloze geleerden die de tekst interpreteerden.

Zij ontdekten ook dat Kroatische protestanten in 1562 in Tübingen een laatste poging hadden ondernomen om het glagolitisch te doen heropleven door het Nieuwe Testament in het glagolitisch te publiceren. De huidige heropleving is een symbool van de herwonnen identiteit door de onafhankelijkheid van 1991.

- vii Ljudevit Gaj (1809-1872), propagandist van Duits-Slowaakse afkomst die streefde naar een Slavische eenheid.
- viii Josip Strossmayer (1815-1905), bisschop van Đakovo in Slavonië, van Duits-Oostenrijks-Kroatische afkomst, kritisch academicus die streefde naar verzoening en *Jugoslavenstvo*.
- ix De Argonauten waren volgens de Griekse mythologie de vijftig helden die in het schip Argo het Gulden Vlies gingen halen onder aanvoering van Jason. Bij de bouw van de Argo was een stuk hout gebruikt van een eik die kon spreken en voorspellen.
- x De Triëstijnse auteur Scipio Slataper (geboren in 1888 en gestorven in de oorlog in 1915) schreef in *Mijn karst* deze schitterende passage:

De Karst is een land van kalk en jeneverstruiken. Een verschrikkelijke, versteende schreeuw. Verworongen, gespleten, scherpe rotsen, grijs van regen en korstmos. Dorre jeneverstruiken. Urenlang kalksteen en jeneverstruiken. Het gras is stug. Bora. Zon. De aarde hier kent geen rust, glooit niet. Heeft geen ruimte om zich uit te strekken. Elke poging wordt doorkliefd en in een diepte geworpen. Koude, donkere grotten. De druppel die de geroofde zandkorrels met zich meevoert, valt regelmatig en geheimzinnig, al honderdduizend jaren, en nog eens honderdduizend jaren. Als er een woord uit jou moet ontstaan - kus dan de wilde tijd die het leven uit de rotsen perst! Hier heersen steen en dood. Maar als een gentiaan erin slaagt het hoofd op te richten en te bloeien, dan is heel de diepe voorjaarshemel in hem verzameld. Pers de mond tegen de aarde en zwijg. Karst, mijn vaderland, wees gezegend.

- ^{xi} De Kroatische Lente, studentenopstand in 1970 en 1971, die werd neergeslagen, maar wel leidde tot hervormingen.
- ^{xii} Irredentisme: het streven naar hereniging van die delen van een volksgemeenschap die door de historische ontwikkeling van het stamland gescheiden zijn, met dit land. ‘Italia irredenta’ is de leus dat alle Italiaanssprekende gewesten met Italië verenigd moeten worden.
- ^{xiii} Makkabeeën: dynastie die over de Joden regeerde van 166 tot 63 vóór Christus en die hun godsdienstvrijheid en politieke onafhankelijkheid bezorgde. Hun naam verwijst naar Judas Makkabeus, die vocht als een guerrillastrijder en dankzij wie het Joodse land zich fors uitbreidde.
- ^{xiv} Ivan Meštrović (1883-1962): de nationale beeldhouwer van Kroatië, volgens sommigen de grootste sinds de renaissance en de eerste levende kunstenaar die ooit een solotentoonstelling in het Metropolitan Museum of Art in New York had gekregen. Meštrović was ook een hooggeschat politicus. Hij richtte de Joegoslavische Academie voor Kunst en Wetenschap en de universiteit van Zagreb op.
- ^{xv} Merelveld oftewel Kosovo Polje, in Kosovo. Op 28 juni 1389 vond hier een veldslag plaats tussen de Serviërs en de Ottomanen. Hoewel de Serviërs de slag verloren, beschouwden ze hem als een symbool van hun grootheid. Op de zeshonderdste verjaardag hield Milošević een toespraak in Kosovo, waarbij hij een miljoen heetgebakerde Servische nationalistenvoorhield dat er weer moest gevochten. Op die manier kreeg de herdenking in Knin het karakter van een oorlogsverklaring.
- ^{xvi} De levensloop van Gotovina inspireerde filmmaker Dejan Šorak tot de zwarte komedie *Dva igrača s klupa* (Twee spelers vanaf de bank). Twee volleybalspelers – een Serviër en een Kroaat – kwamen door de oorlog in tegengestelde kampen terecht. Na de oorlog zouden ze elkaar wellicht

nooit meer terugzien. Toen een kolonel, die voor de enen een held en voor de anderen een oorlogsmisdadiger was – hiervoor stond Gotovina model – door het Joegoslavië-tribunaal werd opgepakt, en twee ooggetuigen spoorloos verdwenen, ging men op zoek naar twee mannen die op hen leken. De volleybalhelden beantwoordden perfect aan de beschrijving.

- xvii Vojislav Šešelj (geboren in Sarajevo in 1954), Servisch ultranationalistisch politicus, oprichter van de Servische Radicale Partij. Aanvankelijk een bondgenoot van Milošević. Later door hem bestempeld als ‘de personificatie van geweld en primitiviteit’. Was in 2002 nog presidentskandidaat, maar gaf zich een jaar later zelf aan bij het Joegoslavië-tribunaal.
- xviii Zijn belangrijkste drie medailles: brons op het Europees kampioenschap in 1950 in Wenen, zilver op de Olympische Spelen van Melbourne in 1956 en goud op de Mediterrane Spelen in 1959 in Beiroet.
- xix De poppenspeler maakt in zijn vurig betoog gebruik van parafrazen. De oorsprong is niet altijd duidelijk, maar hier geeft hij er blijk van Claudio Magris grondig te hebben gelezen.
- xx NDZ: de centrum-rechtse regeringspartij Hrvatska Demokratska Zajednica (Kroatische Democratische Unie), in juni 1989 gesticht door Franjo Tudman.
- xxi NDH: Nezavisna Država Hrvatska (de Onafhankelijke Staat Kroatië). De naam van Kroatië tijdens de Tweede Wereldoorlog. In het wapenschild staat de U van ustaša-beweging.
- xxii Wie ook een Pulitzer verdiende, was A. den Doolaard. Hij werkte in de jaren vijftig voor het blad *De Gelderlander* en slaagde er in de winter van 1952 in om Stepinac te interviewen, hoewel die na 5 jaar gevangenis naar zijn geboorte-

dorp Krašić was verbannen. Hij beschrijft hem als ‘een geharnaste middeleeuwse kerkvorst, verdwaald in het heidense communistische heden’, en dromend van een heropleving van ‘het katholieke Kroatische koninkrijk dat in de elfde eeuw ten gronde was gegaan’. Volgens de internationale pers lag Stepinac op sterven en weigerde Tito hem naar een ziekenhuis te laten gaan. Na een avontuurlijke zoektocht over oude partizanenroutes bereikt Den Doolaard uiteindelijk het huis van Stepinac. De passage over de ontmoeting is kort, maar heel tekenend en bovendien uniek.

‘Ik stond tegenover de lange, magere kerkvorst met zijn gepolijste, vuurstenen gezicht, dat in ranker opbouw toch een merkwaardige gelijkenis vertoonde met Tito’s granieten kop. Geen toeval wellicht, want de twee Kroatische boerenzonen waren beiden, elk op de eigen wijze, onwrikbare fanatici. Alles wat bij Tito op levensgenieting duidde, was bij de asceet Stepinac vergeestelijkt.

Hij leed aan een zeldzame bloedziekte, polycythemia, waarbij de rode bloedlichaampjes zich abnormaal vermeerderden. Op de keukentafel van de pastorie was hij al een keer aan een trombose geopereerd. Waarom niet in een ziekenhuis? Hij beantwoordde mijn vorsende vraag met een keiharde blik. “Dat zeiden de doktoren ook. Maar om dit dorp te mogen verlaten moet ik een verzoek richten tot een regering, die mij onrechtvaardig veroordeeld heeft. Dat zou mijnerzijds een capitulatie betekenen, die ik weiger. Eerst eerherstel en terugkeer naar mijn paleis in Zagreb en dan desnoods een ziekenhuisbehandeling. Als de lieve God wil dat ik hier sterf, dan zal ik hier sterven”, besloot hij met een gelaten glimlach. Bij die woorden vroeg ik mij af, of hij wellicht opzettelijk het martelaarschap zocht. In elk geval lag de zaak nu duidelijk: alle

persberichten waren tendentieus. Stepinac zelf had van zijn dodelijke ziekte een erezaak gemaakt. Later, toen hij na het middagmaal was gaan dutten, hoorde ik nog de nodige bijzonderheden van de hupse, goedlachse dorps-pastoor, die mij al pratend uitvoerig inschonk omdat hij zelf graag een goede slok lustte. Niet alleen de doktoren maar ook zijn eigen bisschoppen hadden Stepinac gesmeekt zijn halsstarrigheid op te geven. Maar de kardinaal bleef bij zijn eis: de herroeping van het volgens hem onrechtvaardige vonnis als *conditio sine qua non*. Op een dag, vertelde de pastoor, hadden zich onverwacht vier specialisten bij hem aangediend, de beste bloedkundigen van het land. Maar de kardinaal sloot zich op in zijn werkkamer en weigerde hen te ontvangen, want zij kwamen namens de regering.’

- xxiii Ilija Stanić (1945), voormalig geheim agent van Joegoslavië. Zou in Sarajevo wonen.
- xxiv Ante Starčević (1823-1896), een vader van het Kroatische nationalisme; hij was een romantische dichter, die gaande weg anti-Servisch werd, en die radicale volgelingen had, o.a. Josip Frank, een bekeerde Jood, en de zogenaamde frankisten, die het pad effenden voor de ustaša-beweging. In zekere zin was hij de belangrijkste rivaal van Josip Strossmayer.
- xxv Branimir Glavaš (1956), Kroatisch politicus en generaal. Hij werd beschuldigd van oorlogsmisdaden en ging twee keer in hongerstaking als protest tegen wat hij een politiek geïnspireerde rechtszaak noemde.
- xxvi Fritz Lang (1890-1976), Oostenrijks cineast. Hij maakte bijna vijftig films. Hitler wilde van hem zijn huiscineast maken, maar Lang weigerde en vluchtte naar de vs. Zijn bekendste film is *Metropolis* uit 1927. ‘Das Lied ist aus’ slaat natuurlijk op het chanson van Marlene Dietrich. Aan het

eind van de film is dit chanson te horen.

xxvii 'Arkan' was een Montenegrijn, die een internationale carrière als crimineel had en in de jaren zeventig en tachtig zelfs even gevangenzat in België en Nederland. Zijn paramilitaire groep had zijn wortels in een bende hooligans. Later schopte hij het tot minister van de Republiek van Servisch Krajina. Voor hij kon worden berecht, werd hij in een hotel in Belgrado op zijn zevenenveertigste vermoord.

xxviii Šljivančanin zou later gearresteerd worden bij een gewelddadige actie, terwijl hij zijn vijftigste verjaardag vierde. Hij werd in Den Haag veroordeeld tot vijf jaar celstraf en is intussen al weer vrij. Hij was een van de zogenaamde Drie van Vukovar. De andere twee waren Miroslav Radić, die werd vrijgesproken, en kolonel Mile Mrkšić, die twintig jaar kreeg. De Vukovarzaak was een van de langst lopende aanklachten van het Joegoslavië-tribunaal. De Kroaten reageerden geschokt omdat ze de straffen te laag vonden. De aanklager had levenslang geëist.

xxix In het Griekse verhaal *Antigone* van Sophocles mag Antigone wel haar ene broer Eteocles begraven, omdat die aan de goede kant had gevochten, maar niet haar andere, Polynices, omdat die zich tegen de heersende macht had gekeerd.

Uitspraakregels van het Kroatisch

- c = ts als in 'pats'; nooit als k
- č = tsj als in 'kitsch'
- ć = zachte tsj als in 'tsjilp'
- dž = dzj als in het Engelse 'judge'
- đ = zachte dzj; aan het eind van een woord of lettergreep een zachte tsj
- e = korte e als in 'bel'
- g = g als in het Engelse 'good'
- h = niet schraperige ch
- i = halflange ie als in 'knie'
- o = korte o als in 'bot'
- r = een rollende r; tussen twee andere medeklinkers wordt de r uitgesproken als 'ur'
- š = sj als in 'sjaal'
- u = oe als in 'koe'
- ž = zj als in 'garage'

Triest en Venetië (It)

Koper (Slov)

Hum, Pazin, Rovinj, Pula, Opatija, Rijeka, Varazdin, Krk, Baska, Senj,
Zadar, Nin, Sibenik, Knin, Split, Trogir, Ploce, Dubrovnik.

Kotor (Montenegro)

Mljet, Korcula, Vis, Hvar

Karlovac, Sisak, Pozega, Jasenovac

Bleiburg (Oostenrijk)

Osijek, Vukovar, Dakovo

Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Srebrenica (Bosnië-Herzegovina)

1992 MAGELLAN Geographics/SMSanta Barbara, CA (800) 929-4627

Personenregister

Ambrosius 104
Andrić, Ivo 90, 261
Angiolina 38
Annunzio, Gabriele d'
Aralica, Ivan
Arkan zie Ražnatović, Zeljko
Artuković, Andrija
Augustus, keizer

Babić, Milan
Bach, Johann Sebastian
Barbie, Klaus
Basić, Nikola
Beethoven, Ludwig van
Benić, Vedran
Berlusconi, Silvio
Bertić, Ivica
Bogdanović, Bogdan
Borsinger, Nicolas
Branimir, prins
Bregović, Goran
Brotsky, Joseph
Budak, Mile

Bulajić, Milan

Caesar, Julius
Callimachus uit Cyrene
Calvino, Italo
Cappiau, James Marty
Catharina de Grote
Chénier, André
Churchill, Winston
Clinton, Bill
Constantijn de Filosoof
Constantijn de Grote
Cyrillus

Dante Alighieri
Diderot, Denis
Dietrich, Marlene
Diocletianus, keizer
Domnius
Doolaard, A. den
Doré, Gustave
Drakulić, Slavenka
Duncan, Isadora

Duse, Eleonora	Harris, Robin
Eichmann, Adolf	Haydn, Joseph
Emo, Gabriele	Hefner, Arthur
Euphemia	Hercules
Faktor, Ivan	Himmler, Heinrich
Feldman, Andrea	Hitler, Adolf
Ferdinand de Goeiige	Hodak, Ivana
Fernkorn, Anton	Hodak, Zvonimir
Franco, Francisco	Homerus
Franjić, Niko	Horstenau, Edmund Glaise von
Frankopan, familie	Innocentius IV, paus
Frans Ferdinand	Ivan de Verschrikkelijke
Frans Jozef	Jason
Gaj, Ljudevit	Jelačić, Josip von Bužim
Girolamo Santacroce	Johannes Paulus II, paus
Gladeslaus	Joyce, James
Glavaš, Branimir	Juraj de Dalmatiër
Goethe, Johann Wolfgang von	Juvenalis
Goldoni, Carlo	Kačić, Hrvoje
Gotovina, Ante	Kafka, Franz
Greene, Graham	Kant, Immanuel
Gregorius XII	Karadžić, Radovan
Grgur Ninski (Gregorius van Nin)	Karel de Grote
Guberina, Ivo	Karel VI
Gundulić, Ivan	Kiš, Danilo
Hadrianus, keizer	Klein, Naomi
Hadrianus II, paus	Klimt, Gustav
Haider, Jörg	Kolanović, Maša
Handke, Peter	Krleža, Miroslav
	Kukuljević, Ivan

Kurpershoek, Reinier
Kusturica, Emir
Kvaternik, Slavko

Lambrichs, Louise
Lang, Fritz
Lasić, Vjekoslav
Laurière, Hervé
Leeuwenhart, Richard
Luburić, Vjekoslav 'Maks'
Lucia
Lycophon

Magris, Claudio
Mahler, Gustav
Makkabeus, Judas
Maks zie Luburić, Vjekoslav
Malinović, Dušan
Marco Polo
Maria Theresia van Oostenrijk
Marie-Antoinette
Marković, Miloš
Martić, Milan
Marulić, Marko
Marx, Karl
Massuci, G.
Meirom, Shmuel
Mesić, Stjepan
Meštrović, Ivan
Methodius
Michaël III
Michelangelo
Mihajlović, Dragoljub

Miličić, Milan
Milošević, Slobodan
Mitterrand, François
Mladić, Ratko
Mojaš, Davor
Montesquieu, Charles de
Mozart, Wolfgang Amadeus
Musil, Robert
Mussolini, Benito

Napoleon Bonaparte
Napolitano, Giorgio
Nietzsche, Friedrich
Nikola de Florentijn

Paić, Zarko
Paulus, apostel
Pavelić, Ante
Pen, Jean-Marie le
Perković, Marko, zie Thompson
Perón, Juan
Peter II Karadorđević
Plinius de Oudere, Gaius
Pol Pot
Powell, Colin
Prinzip, Gavrilo
Puccini, Giacomo
Pukanić, Ivo

Radomirović, Vladimir
Rašković, Jovan
Ražnatović, Zeljko, alias Arkan
Reihl-Kir, Josip

Rilke, Rainer Maria	Svevo, Italo
Robertson, Brian Hubert	
Roeland	Tanner, Marcus
Roselli, Matteo	Thompson (Marko Perković)
Rostislav van Moravič, prins	Tiepolo, Giovanni
Roth, Joseph	Tilder, Johan
Rousseau, Jean-Jacques	Titiaan
	Tito (Josip Bros)
Saba, Umberto	Tomislav, koning
Šakić, Dinko	Tsjechov, Anton
Sanader, Ivo	Tudman, Franjo
Šarić, Ivan	
Scarpa, Iginio Ritter von	Ugrešić, Dubravka
Schopenhauer, Arthur	Urban, Pavo
Sedlar, Jakov	
Šehović, Feđa	Vance, Cyrus
Seneca, Lucius Annaeus	Vergilius Maro, Publius
Šešelj, Vojislav	Verne, Jules
Shakespeare, William	Višeslav, Knez
Sliško, Vjeko	Voltaire
Šljivančanin, Veselin	
Sluik, Ron	Wagner, Richard
Sophocles	Waldinger, Adolf Ignjo
Spears, Britney	Washington, George
Spinoza, Baruch	Wilders, Geert
Stalin, Jozef	
Stanić, Ilija	Zagorec, Vladimir
Starčević, Ante	Žižek, Slavoj
Stepinac, Alojzije	Zrinski, familie
Štiks, Igor	Zrinski, Nikola
Stojanov, Zachari	Zuroff, Efraim
Strossmayer, Josip	Zvonimir, koning
Sulzberger, Cyrus L.	

Colofon